

NÖTKREATUR I SVERIGE

KULTURHISTORISKA OCH SAMTIDA PERSPEKTIV

REDIGERADE AV KATHARINA LEIBRING OCH INGVAR SVANBERG

Nötkreatur i Sverige

Nötkreatur i Sverige

Kulturhistoriska och samtida perspektiv

Redigerade av Katharina Leibring och Ingvar Svanberg

Uppsala 2020

De olika kapitlen i boken bygger på föredrag som hölls vid ett symposium 21 november 2018 i Arkivcentrum, Uppsala.

© Författarna 2020

Grafisk formgivning: Martin Högvall, Grafisk service, Uppsala universitet, och Tone Gellerstedt, Isot

Omslagsbild: Vallflicka med boskap, av Olof Arborelius, 1890

För bokens utgivning har bidrag erhållits från Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur

Sättning och layout: Bulls Graphics

Tryck: Bulls Graphics, Halmstad 2020

ISBN 978-91-86959-70-8

Innehåll

Förord.....	7
Från uroxe till moderna kosläpp <i>Ingvar Svanberg</i>	9
Från Audhumbla till den forntida verkligheten. Nötkreatur ur arkeologisk synvinkel <i>Anne-Sofie Gräslund</i>	21
Kokonstanten. Kor och smådjur som kapital och inkomster i tidigmodern hushållsekonomi <i>Jesper Larsson</i>	41
Dragoxens rike. Ett språkligt kulturarv <i>Annika Karlholm</i>	59
Folketro om kon i det förindustriella agrarsamhället <i>Tommy Kuusela</i>	83
Julbonden och Elvis. Namn på tjurar och oxar förr och nu <i>Katharina Leibring</i>	101
Fjällkor för bevarande och produktion. Om olika drivkrafter bakom lantrasavel..... <i>Camilla Eriksson</i>	123
Kor och människor till vardags <i>Carin Martiin</i>	147
Svenska kor, bäst i världen <i>Ylva Persson</i>	163
Medverkande författare	177

Förord

Människa och nötkreatur har under lång tid sammanlevt, en förbindelse som hör samman med jordbrukarkulturernas framväxt. Det är en relation som påverkat både människa och nötkreatur samt deras gemensamma livsmiljö på ett avgörande sätt. Till Skandinavien kom boskapen för 4 000 år sedan och har sedan dess utgjort ett viktigt inslag i människans försörjning. Beteslandskapet har på ett definitivt sätt format våra livsvillkor. Människan har åtnjutit en rad nyttigheter, direkt i form av avkastning, och indirekt genom så kallade ekosystemtjänster. Kött- och mjölkprodukter utgör alltså avgörande inslag i våra kosthåll, även om inhemsk produktion ofta ersätts av importvara. Idag uppgår det totala antalet nötkreatur i Sverige till drygt 1,4 miljoner djur. Numerären är emellertid i avtagande och framför allt minskar antalet mjölkdjur. Men även antalet djurbesättningar minskar i snabb takt och gårdar läggs ner. Det jordbrukarsamhälle som i årtusenden präglade Skandinavien håller nu på att försvinna till förmån för en närmast industriell boskapsproduktion.

Den 21 november 2018 anordnades på Arkivcentrum i Uppsala ett välbesökt symposium som i nio föredrag belyste nötkreaturens svenska kulturhistoria i vid bemärkelse från bondestenålder fram till vår tid. Vi har vid ett symposium 2015 visat på getens betydelse i Sverige, och upplägget för detta symposium följde ungefär samma modell. Initiativtagare var vi redaktörer och symposiet anordnades i likhet med tidigare tillfälle i samarbete mellan Husdjurs- och sällskapsdjursseminariet vid Uppsala universitet, Institutet för språk och folkminnen (Isof) och Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur. Vi fullföljer nu avsikten att omforma bidragen till bokkapitel som tillsammans syftar till att ge en bred exposé över människa-nötkreatur-relationer genom tiderna. Här finns bidrag av företrädare för agrarhistoria, arkeologi, dialektforskning, etnologi, folkloristik, namnforskning, ruralsociologi och veterinärvetenskap. Någon sådan samling har tidigare inte getts ut.

Vi vill tacka docent Iréne Flygare och professor Roger Bergström som medverkade som moderatorer, generaldirektör Martin Sundin som inledde symposiet, samt medarbetare vid Isof för olika praktiska göromål. Från Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur har vi erhållit ett generöst bidrag som möjliggjort bokens tryckning. Den kommer också att finnas som digital publikation på Isofs webbplats.

Uppsala i november 2020

Katharina Leibring och Ingvar Svanberg

Från uroxe till moderna kosläpp

Ingvar Svanberg

Abstract: From Aurox to Modern Cow-Release

Cattle are one of human's most important and common domesticated production animals. Today they are distributed all over the world. At present it is estimated that there exists more than 1.5 billion cows globally. Livestock farming with cows is conducted in a number of different climate and ecological zones. Cattle and agricultural culture was introduced to Scandinavia during the Neolithic period. Ever since, these animals have constituted an important element in the rural production chain in Sweden. Despite the fact that we live in an urban, post-industrial and late modern age, cattle still play an important role in the food supply in Sweden. The animals provide us with a number of useful products such as meat, dairy products, hides, horns etc., all of which are important for the economy. Nowadays in Sweden a number of species of bovines, such as water buffalo, American bison and European bison, are farmed. Considering its important role for human society, the present volume sheds light on various aspects of people's relationship to cattle through the ages.

Keywords: Aurox, bovins, domestication, food production, re-wilding

Inledning

Nötkreatur är ett av människans allra viktigaste och vanligaste husdjur. De är numera spridda över större delen av världen och det beräknas idag finnas drygt en och en halv miljard kor. Boskapsskötsel med kor bedrivs i en rad olika klimatområden och ekologiska zoner. Till och med i subarktiska delar av världen, som Aleuterna och Republiken Sacha (Jakutien), finns lokala lantraser av nötkreatur (Granberg m.fl. 2009). Mycket stora nötkreatursbestånd återfinns i Indien, Brasilien, Kina, Förenta Staterna, EU, Argentina, Australien och Ryssland. De bidrar lokalt till hushållens välfärd med bland annat kostråvara (kött, mjölk, blod, fett) och genom att de genererar inkomster. För samhället i stort skapar de arbete och påverkar landskapet. Deras närvaro i terrängen anses gynna den biologiska mångfalden. På nationell och global nivå utgör de en viktig del av handeln och människans livsmedelsförsörjning. Samtidigt konsumerar nötboskap enligt FAO närmare 40 procent av allt odlat spannmål och de tar i anspråk inte mindre än två miljarder hektar betesmark, varav åtskilliga miljoner hektar skulle kunna användas för odling av livsmedelsväxter (FAO 2020).

I Sverige fanns enligt tillgänglig statistik 2019 drygt 1,4 miljoner nötkreatur (mjölkkor, dikor, kvigor, kalvar, stutar och tjurar), med flest djur i länen Västra Götaland, Skåne, Kalmar, Jönköping, Halland, Gotland, Västerbotten och Kronoberg (Statens Jordbruksverk 2020 s. 4). Nötkreatur har, som Anne-Sofie Gräslund visar i sitt bidrag, en flertusenårig historia i det som är nuvarande Sverige och har länge hållits över hela landet, med varierande produktionsinriktningar, men ofta i nära samverkan med jordbruk. Såväl skogar som det öppna landskapet har präglats av mulbete genom tiderna.

Domesticering

Det domesticerade nötkreaturet, *Bos taurus* Linnaeus, 1758, härstammar från den sedan länge utrotade uroxen, *Bos taurus primigenius* Bojanus, 1827.¹ Arkeozoologiska studier ger vid handen att uroxen domesticerades för drygt 10 500 år sedan. Förmodligen tämjdes uroaxar för att tjäna som dragdjur och först senare som köttproducenter. De äldsta beläggen för att de använts som mjölkdjur föreligger för ca 6 000 år sedan i det forntida Egypten och i Mesopotamien. Ännu finns det stora områden i östra Afrika där nötkreaturen inte mjölkas, utan istället tappas på blod och tjänar som kapital och köttdjur (Clutton-Brock 1999 s. 84–85).

Domesticeringen av uroxen förefaller ha ägt rum på två platser i världen. Ursprunget till sebuskopen, *Bos taurus indicus* Linnaeus, 1758, härstammar från uroaxar som domesticerades i Indusdalen i nuvarande Pakistan, medan förfäder till de nötkreatur, *Bos taurus*, vi håller i Europa domesticerades i ett område som är beläget i nuvarande sydöstra Turkiet (Jorge 2013). Enligt en kartläggning av mitokondrie-DNA härstammar den moderna kon i Europa från blott ett åttiotal uroaxar (Bradley 2001). Vissa forskare menar att de långhorniga afrikanska korna söder om Sahara tillhör en egen utvecklingslinje som brukar kallas sangaboskap. De skulle kunna härstamma från uroaxar som levde på den afrikanska kontinenten (Clutton-Brock 1999 s. 84).

Nötkreaturet kom till Norden för drygt 3 500–4 000 år sedan och har använts främst för kött- och mjölkproduktion. Försäljning av livdjur har också varit viktig. Även deras muskelkraft har varit väsentlig för människorna. Hällristningar ger upplysning om att dragoxar användes redan under bronsåldern. På 1500-talet var oxar vanliga skattepersedlar framför allt i mellersta Sverige och i Småland. I vissa bygder var oxen som dragdjur betydelsefull ända in på 1900-talet. Nordgränsen för dragoxens användning sammanföll på 1800-talet i stort sett med fåbodgränsen (Granlund 1943).

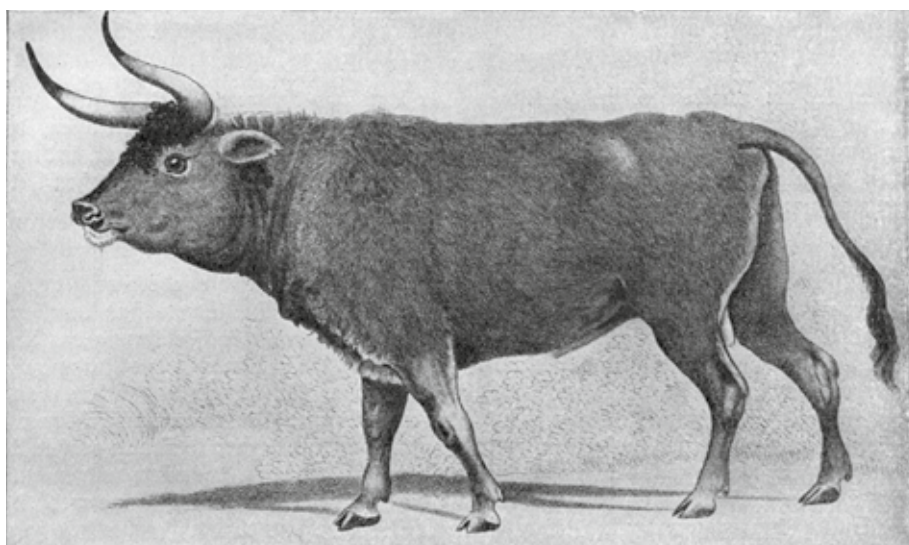
Skinn, horn, fett och kreatursspillning har likaledes varit viktiga produkter som tillvaratagits av jordbrukarbefolkningen. I sydvästra Skåne, liksom på

¹ För de aktuella vetenskapliga beteckningarna i texten följer jag Global Biodiversity Information Facility (gbif.org) per 17 juni 2019.

många håll bland boskapsskötare i Eurasien, har kreatursspillning torkats för att nyttjas som bränsle (Szabó 1988 s. 132). Jordbrukare har i alla tider tillfört sina åkrar och odlingslotter kogödsel för att förbättra jorden. Fallgödseln har varit viktig för ången. Innan den moderna handelsgödseln kom i allmänt bruk var bönderna starkt beroende av kreaturens gödsel, inte minst vid nyodlingsverksamhet (Bringéus 1988 s. 94; Svanberg 1987 s. 219). Till och med i folkmedicinen kom kons avföring till nytta. Från Älvdalen i Dalarna berättas att tyfus behandlades med hjälp av färsk kogödsel som bands om det värkande huvudet (Tillhagen 1958 s. 154). Till och med tjurens penis kom till användning. Den torkades och begagnades som piska, s.k. tjurpes eller tjurebasare. ”En del gubbar snarkade kraftigt och av hjärtans lust [under gudstjänsten], till dess att spögubben väckte dem med tjurpesen”, skriver Lars Levander (1933 s. 185).

Uroxen i norra Europa

Uroxen var, vid sidan av den europeiska visenten, *Bison bonasus* (Linnaeus, 1758), den enda representanter för vilda stora oxdjur (underfamiljen Bovinae) som fanns på europeisk mark fram till medeltiden och i dess östra delar till tidigmodern tid. I Sverige, varifrån det föreligger spridda fynd av uroxer från södra Sverige upp till Närke och Östergötland, försvann arten dock redan för 8 000 år sedan (Isberg 1962). Ett fynd har dock daterats till 6 500 år sedan (Brandt 2012). När nötkreaturen började införas till Sverige var uroxen redan sedan länge utrotad.

Figur 1:1. Urox enligt en bevarad målning från Augsburg. (Ur Alfred Brehms Tierleben.)

I centrala Europa levde uroxen kvar åtminstone till 1400-talet. Habitatförlust, jakttryck och ökad konkurrens från domesticerad tamboskap bidrog till dess tillbakagång och slutliga försvinnande (Pyle 1994). Ännu på 1550-talet fanns emellertid en liten hjord om drygt femtio djur kvar i Jaktorówskogen, en jaktpark sydväst om Warszawa i dagens Polen. År 1599 lär det ha funnits 24 djur kvar i parken, men sedan gick det fort utför. Det sista exemplaret, en 30-årig ko, dog i hägn 1627. Därmed var arten helt utrotad (Rokosz 1995).

I Livrustkammarens samlingar i Stockholm förvaras ett dryckeshorn tillverkat av ett uroxehorn. Det har kommit till Sverige som krigsbyte, vilket den svenska hären tillskansade sig i Warszawa 1655. Det lär ursprungligen ha varit en gåva till kung Sigismund III Vasa, och anses enligt en inskription härstamma från en urox som sköts år 1620, alltså ett av de sista frilevande exemplaren av arten. Det har till och med sagts att det skulle emanera från den sista kon som dog 1627. Vissa ansträngningar har för övrigt gjorts för att säkra DNA från detta horn, men det visade sig redan från början vara gagnlöst. Materialet är dött. Hade det funnits en bit av kraniet kvar hade situationen förmodligen varit en annan, men från Livrustkammarens samlingar finns inget sådant att hämta (Grönhammar & Hagberg 2011).

Figur 1:2. Jakhorn, som enligt inskriptionen tillverkats av horn från den siste uroxen i Europa, skjuten i Polen 1620. (Livrustkammaren, Stockholm.)

I förbigående kan nämnas att i Republiken Moldavien avbildas uroxen på landets statsvapen. För några år sedan menade myndigheterna i Moldavien att Sverige hade en hel uroxeskalle som rövats bort från dem och som de nu ville kräva tillbaka, men det rörde sig om ett missförstånd häntydande på nämnda dryckeshorn från Warszawa (Grönhammar & Hagberg 2011).

Återskapade uoxar

De "uroxar" som visas i djurparker och som används som betesdjur vid landskapsvård på olika håll i Europa är en på 1920-talet framtagen nötkreatursras, efter skaparna bröderna Heinz och Lutz Heck kallad Heck-boskap (Heck 1951). På Skånes djurpark visas den exempelvis under benämningen urox, vilket förstås är missvisande. Dagens "uroxe" är inget annat än en ren konstprodukt framavlad i syfte att likna en urox, alltså ett försök till en rekonstruktion. Det samma gäller den ras som avlats fram inom det nederländska taurusprojektet, vars nötkreatur är tänkta att användas för framtida *rewilding*.

försök, det vill säga att "återföra" dem i vilt tillstånd. Det rör sig om ett slags vidareutvecklad Heck-boskap. Taurusboskap finns förutom i Nederländerna numera även i Danmark, Litauen, Tyskland och Ungern, där de går på naturbete i nationalparker (Helmer m.fl. 2015).

I Europa finns åtskilliga ålderdomliga lantraser, ofta av långhornig typ, som används i avelsprogrammen för att "återskapa" uroxar, men de har också på allvar börjat uppmärksammas för sina goda egenskaper vid landskapsvård. Efter att ha varit på tillbakagång och utsatta för konkurrens från mera produktiva kulturraser har de på nytt börjat uppmärksammas och komma till användning (Porter 2007). I Sverige tycks skotsk höglandsboskap vara särskilt populär. Det närmaste vi har i Sverige av gammal lantras är olika varianter av allmogekor. Lantraser behandlas utförligare i Camilla Erikssons bidrag i föreliggande volym.

Ferala populationer av nötkreatur, som kunna fortleva över generationer, har inte förekommit i Sverige, men i exempelvis Storbritannien finns mycket gamla hjordar av s.k. parkboskap i Chillingham och Vaynol, som lever i ett haltvilt tillstånd. Även i Spanien finns förvildade nötkreaturshjordar, liksom i franska Camargue. Runt om i världen är det inte ovanligt att hjordar av ferala kor har etablerat sig, t.ex. på öar i Stilla havet. Många av dessa ölevande bestånd har emellertid utrotats under senare år (Porter 2007).

Övriga domesticerade oxdjur

Människan har domesticerat flera boviner, också kallade oxdjur eller slidhornsdjur. Det är framför allt i Asien som denna domesticering ägt rum. I Sydostasien återfinns banteng eller baliboskap, *Bos javanicus* d'Alton, 1823, som husdjur. Den har främst använts som dragdjur, men ger också ett utmärkt kött (Clutton-Brock 1999).

Från Centralasiens bergstrakter härstammar den domesticerade jaken, *Bos grunniens* Linnaeus, 1766, som sedan länge varit domesticerad och används som kött-, mjölk- och packdjur. Även dess spillning är viktig för nomaderna, faktisk en förutsättning för människornas överlevnad uppe i bergen där inget annat bränsle står att få. Jaken, tidigare kallad grymtoxe, domesticerades på den tibetanska högplatån. I dag finns jak som husdjur framför allt i Tibet, Kina, Nepal, Indien, Bhutan, Sikkim, Ryssland och Pakistan (Clutton-Brock 1999).

Vattenbuffeln, *Bubalus bubalis* (Linnaeus, 1758), domesticerades för mellan 5 000 och 7 000 år sedan. Den hör ursprungligen hemma i södra och östra Asien, men har funnits som husdjur i Medelhavsområdet sedan järnåldern. Också på Balkanhalvön har den lång hävd. Fortfarande föds vattenbuffel upp i södra och mellersta Italien, främst för att producera mozzarellaost (Clutton-Brock 1999). Svensktillverkad mozzarellaost av buffelmjök produceras år 2020 på en gård i Uppland.

Vid sidan av dessa domesticerade boviner farmas också amerikansk bison, *Bison bison* (Linnaeus, 1758), och europeisk visent, *Bison bonasus* (Linnaeus, 1758), som köttdjur. Domesticeringen är dock inte särskilt långt framskriden. Utomlands förekommer också en rad hybrider mellan olika boviner som används som produktionsdjur. En del av dessa hybrider är uppenbarligen fertila och har åsamkat bevarandeprogram åtskilliga bekymmer, eftersom det kan vara svårt att finna djur som är artrena. Visentprogrammet led länge av att det fanns individer som hade inslag av ungersk stäppboskap, bland annat en hel flock som under mellankrigstiden hölls vid Långsjön i Västmanland (Mohr 1952).

Numera återfinns besättningar av flera arter av dessa oxdjur även i Sverige. Ett intressant försök gjordes redan vid tiden för förra sekelskiftet med jakar på Skansen. Vid den tiden tjänade djurparker i Europa också som ett slags acklimatiseringsanstalter, där vilda djur inte bara skulle tämjas utan domesticeras till arter som kunde fungera som produktionsdjur. I maj 1899 erhöll Skansen, genom bryggeriägaren och göteborgaren Melcher Lyckholm (1856–1924), ett par jakar erhållna från England (Svanberg 2016).

Författaren Thorgny Wallbeck-Hallgren berättar i en liten skrift från 1903 deras historia:

”Det är rent af märkvärdigt hvad man träffar många djur ifrån Göteborg här uppe på Skansen. Det var någon gång på vintern 1898 eller våren 1899 som jag träffade herr Yak och hans unga fru på Lorensberg, ett af stadens förnämsta nöjesetablissemang, i Göteborg, dit de rest öfver från England för att taga engagemang. Vistelsen där blef dock ganska kort, ty det unga paret öfverflyttade snart till Skansen, där de erbjudits stadigvarande anställning för lifstiden. Då jag råkade herr Yak första gången var han en ung man med synnerligen ystert och gladt lynne. Man kan ju heller inte bättre ha det, än att vara både ung och nygift. Men hans goda lynne tycktes nu vara alldeles bortblåst, precis som om den göteborgska Londondimman för alltid lägrat sig öfver honom” (Wallbeck-Hallgren 1903 s. 47–48).

Syftet med jakarna var att acklimatisera dem till svenska förhållanden för att få ett nytt produktionsdjur som skulle lämpa sig för det barska svenska klimatet. Tjuren parades 1902 även med en svensk fjällko i avseende att få avkomma. Resultatet blev dock bara en dödfödd kalv, som donerades till Naturhistoriska riksmuseets samlingar av djurhybrider. Det föll sig emellertid så illa att även kon dog i samband med födseln. Projektet med jakar på Skansen föll så småningom på grund av platsbrist, och, får man förmoda, svårigheter att införskaffa nya djur under kriget. Ännu 1913 fanns dock en jak kvar på Skansen. Tidens zoologer var också skeptiska till lönsamheten i att föda upp jakar eftersom fjällanpassade raser av våra vanliga nötkreatur redan intagit den nisch där de skulle kunna användas (Svanberg 2016).

Numera finns bisonoxar, jakar, vattenbufflar och visenter även i Sverige för livsmedelsproduktion, vid sidan av att vara djurparksdjur. I likhet med

nötkreaturen måste de också registreras i Centrala nötkreatursregistret, CDB (Central Database on Bovine Animals). I Sverige importerades de första vattenbufflarna 2008–2010. År 2020 fanns det ett 80-tal djur i sex olika besättningar. Vattenbufflarna i Sverige är ursprungligen från Sydeuropa. Förutom som kött- och mjölkproducenter har de också kommit till användning inom landskapsvården. Enligt Jordbruksverket fanns det år 2020 ett par hundra jakar fördelade på flera besättningar. Det finns åtminstone ett tiotal bisongårdar som producerar kött och bedriver turistverksamhet. Bisonkött finns att köpa i gårdsbutiker.

Nötkreatur

Uroxens ättlingar nötkreaturen har förblivit det viktigaste oxdjuret i Sverige. Genom förädling har under årtusenden framkommit en rad olika kulturraser (Porter 2007), och även i Sverige finns flera inhemska lant- och kulturraser, några med lång hävd i landet, andra som ett resultat av förädlingsarbete och modern avel. De vanligaste mjölkproduktionsraserna är svensk låglandsboskap (SLB), numera vanligen kallad svensk holstein på grund av det stora inslaget av rasen holstein i låglandsboskap; vidare svensk röd och vit boskap (SRB), svensk kullig boskap (SKB) och svensk jerseyboskap (SJB). Som köttproduktionsraser används ofta raser av franskt eller brittiskt ursprung, som charolais, limousin, abedeen-angus och hereford. Svenska lantraser är rödkulla, fjällko, fjällnära ko, väneko, ringamålako och bohuskulla (Hallander 2010).

Figur 1:3. Buföring i Myssjö socken, Jämtland, i början av 1900-talet. (Nordiska museet, Stockholm NMA 0048265.)

Nötkreaturen har ända fram till våra dagar utgjort ett vitalt inslag med stor kulturell bäring för landsbygdsbefolkningen i Sverige fram till våra dagar. Innan industrialiseringen bedrevs extensiv boskapsskötsel, i södra och mellersta Sverige gick djuren i skogen sommartid, i norra Sverige var det ofta ett slags transhumans med säsongvisa flyttningar till fåbodar. Jesper Larsson behandlar i sitt bidrag till föreliggande volym den ekonomiska betydelse nötkreaturen hade i fåbodsområdet. Reseskildringar, topografisk litteratur och folkminnesuppteckningar ger oss en ganska detaljerad bild av hur den traditionella extensiva boskapsskötseln bedrevs på landsbygden fram till 1800-talets senare hälft och vilken betydelse olika mjölkprodukter hade i hushållningen. Det har skapats en mängd biokulturella domäner i mötet mellan nötkreatur och människor som återspeglas i kosthåll, materiell kultur, landskapets utformning och språkbruk (Levander 1943 s. 267–317; Ränk 1966; Blixt 1985; Svanberg 1987). Hur modern nötkreaturskötsel gestaltar sig framgår av Carin Martiins kapitel.

Formerna för djurhållning har anpassats till ekologiska förhållanden. Produktförhållandena har också varit avhängiga konjunkturen och samhällsförändringar. På vissa håll i Övre Dalarna tillämpades ett slags utackorderings-system. Kreaturen lejdes ut för att hjälpa fattiga eller till områden som hade mycket bättre bete. Vid mitten av 1800-talet brukade exempelvis de östligaste byarna i Mora socken på grund av dålig betestillgång låna ut sina besättningar till omkringliggande socknar (Levander 1943 s. 175; Boëthius 1959).

Vallningen har ofta utförts av kvinnor och traditionellt har mjölkning varit kvinnoarbete. Inom fåbodområdet utvecklades en fascinerande närhet till boskapen där kvinnorna kommunicerade sinsemellan och med boskapen genom en säregen vokalmusik, så kallad kulning. Denna musikform har nu i stort sett lämnat fåbodkulturen, men lever vidare inom världsmusiken (Johnson 1986).

Figur 1.4. Kalvhuvud. (Teckning: Eric Östlund. Uppsala universitetsbibliotek.)

Människans relationer till nötboskapen har också gett upphov till en omfattande folkdiktning. Det finns en mängd ramsor förknippade med boskapen och den fodertäkt som varit nödvändig för vinterutfodringen (Klintberg 1975). I den folkloristiska litteraturen finns en hop folktraditioner och exempel på språkbruk som hänger samman med djurhållningen. Olika aspekter av detta belyses i Annika Karlholms och Tommy Kuuselas bidrag. Namngivningen har också sina traditioner (Svanberg 1987 s. 214; Leibring 2002). Hur handjuret

namngivits belyses mera i detalj i Katharina Leibrings kapitel. Kött-, mjölk-, blod-, skinn- och hornproduktion gav därtill upphov till en omfattande materiell kultur i form av redskap och förvaringskärl (Levander 1943 s. 304–314; Ränk 1966; Blixt 1986 s. 30–62). Barn på landsbygden har imiterat djurhållningen genom att leka med kottedjur (Svanberg 2001).

Djurägarna har alltid månat om boskapens hälsa. En rad riter har iakttagits från betäckningen till slakten. Mjölknigen har varit omgärdad av en räckta magiska bruk (Heurgren 1920). Under sina landskapsresor samlade Linné en rad intressanta uppgifter om folkliga läkemedel för att kurera husdjurens sjukdomar. Studier av den folkliga veterinärmedicinen har trots det ännu inte varit föremål för mer än ett fåtal studier (Brag & Hansen 1994; Waller m.fl. 2001).

Epidemier, särskilt boskapspest och mjältbrand, härjade under 1700- och 1800-talet och innebar ofta stora förluster för djuruppfödare. Det skulle dröja innan professionella veterinärer började verka på landsbygden (Svanberg 1987 s. 230–231; Widenberg 2017). Veterinärväsendets betydelse för hälsotillståndet hos dagens nötkreatur avhandlas i Ylva Perssons kapitel.

Betande kor i hagen har dessutom sedan 1800-talet utgjort en viktig del av idylliserandet av landsbygden och dess landskap, länge förmedlad av skolplanscher och läroböcker. Det är många konstnärer som har haft nötkreatur i landskap som motiv.

Slutord

Vi lever i en urbaniserad, postindustriell och senmodern tid. Likväl spelar nötkreaturen fortfarande en viktig roll för oss, inte minst för livsmedelsförsörjningen. Dock minskar antalet bönder och kreatursbesättningar i snabb takt. Statistik visar att antalet mjölkgårdar och mjölkdjur har minskat drastiskt de senaste 30 åren. För många stadsbor utgör dock så kallade betes- eller kosläpp en uppskattad symbol för sommarens ankomst och kanske den enda kontakt de har med landsbygdsdjur. Mjölkkorna släpps då ut på grönbeta efter en lång inomhusvistelse under vintersäsongen. De ystra korna tycks hoppa av glädje över att få komma ut. På många platser anordnar Arla (och i norra Sverige Norrmejerier) sedan början av 2000-talet i samarbete med lantbrukare publika sådana betessläpp, något som samlar hundratusentals åskådare. Det är en växande populär familjebegivenhet, som förnöjer både barn och vuxna (Ståhlberg 2014). Under senare år har dock evenemangen grumlats av att de också drar till sig s.k. djurrättsaktivister, som demonstrerar eller rentav trakasserar genom hot och glåpord. År 2019 ställde flera gårdar därför in publika kosläpp. Våren 2020 tvingade den pågående corona-pandemin att evenemangen fick ställas in helt.

Nötkreaturen ses i dag som en viktig förutsättning för ett öppet landskap, även om vissa menar att rapande kor har blivit sinnebilden för utsläpp av metangas som bidrar till växthuseffekten och klimatförändringar. Samtidigt

framhåller många debattörer att mulens landskap är viktig för att bevarande den biologiska mångfalden. Många människor värnar om lantraser som ett kulturarv angeläget att bevara, något som vi också genom Konventionen om biologisk mångfald 1992 är skyldiga att göra.

Denna mångfacetterade betydelse och skiftande kulturhistoria i relationen mellan människa och nötkreatur genom tiderna belyses mera detaljerat i bokens följande artiklar.

Litteratur

- Blixt, Otto, 1985: *Det gamla Grangärde: arbetsliv och folktradition i en skogsbygd i Västerbergslagen. Boskapsskötsel*. Uppsala: Dialekt- och folkminnesarkivet.
- Boëthius, Bertil, 1960: När ålkor betade i Finnmarken. *Saga och Sed* 1959. S. 49–65.
- Bradley, Daniel G., 2001: Genetic evidence for Near-Eastern origins of European cattle. *Nature* 410. S. 1088–1091.
- Brag, S. & Hansen, H.J., 1994: Treatment of ruminal indigestion according to popular belief in Sweden. *Revue scientifique et technique (International Office of Epizootics)* 13. S. 529–535.
- Brandt, Christina, 2012: "Djuret, jakten, myten: svenska fynd av uroxer (*Bos primigenius*) i arkeologisk kontext". Masteruppsats i historisk osteologi. Institutionen för arkeologi och antikens kultur, Lunds universitet.
- Bringéus, Nils-Arvid, 1988: Jordbruk. I: *Arbete och redskap: materiell folkkultur på svensk landsbygd före industrialismen*, red. Nils-Arvid Bringéus. Lund: Liber, S. 86–114.
- Clutton-Brock, Juliet, 1999: *A Natural History of Domesticated Mammals*. Cambridge: Cambridge University Press.
- FAO 2020. FAOSTAT. Food and Agricultural Data. Roma (www.fao.org/faostat)
- Hallander, Håkan, 2010: *Svenska lantraser: deras betydelse förr och nu*. Stockholm: Dejavu.
- Helmer, Wouter, Saavedra, Deli, Sylvén, Magnus & Schepers, Frans, 2015: Rewilding Europe: a new strategy for an old contingent. I: *Rewilding European Landscapes*, red. Henrique Pereira & Laetitia M. Navarro. Cham: Springer Open. S. 171–192.
- Isberg, Orvar, 1962: Uroxen (*Bos primigenius* L.) i Sverige. *Geologiska Föreningens i Stockholm Förhandlingar* 84 (4). S. 415–518.
- Johnson, Anna, 1986: *Sången i skogen: studier kring den svenska fjäbodsmusiken*. Uppsala: Uppsala universitet, Institutionen för musikvetenskap.
- Granberg, Leo, Soini, Katriina & Kantanen, Juha (red.), 2009: *Sakha Ynaga. Cattle of the Yakuts*. Helsinki: Finnish Academy of Science and Letters.
- Granlund, John, 1943: Oxen, oket och smälänningen. *Hyltén-Cavalliusföreningens för hembygdskunskap och hembygdsvård. Årsbok 1943*. S. 145–180.
- Grönhammar, Ann & Hagberg, Magnus, 2011: Uroxehornet: ett eftertraktat Livrustkammarföremål. *Livrustkammarens Vänner Medlemsblad* Nr 36. S.1–2.
- Heck, Heinz, 1951: The breeding-back of the aurochs. *Oryx* 1(3). S. 117–122.
- Heurgren, Paul, 1920: *Djurskrock*. Malmö: Mariander.

FRÅN UROXE TILL MODERNA KOSLÄPP

- Jorge, Wilham, 2013: The bovine genomic: origin and evolution of taurine and zebuine cattle. *Veterinaria e Zootecnia* 20(2). S. 217–237.
- Klintberg, Bengt af, 1975: När djuren kunde tala. I: *Sista lasset in. Studier tillägnade Albert Eskeröd 9 maj 1974*. Red. Göran Bergengren, Heidi Henriksson & Mátyás Szabó. Stockholm: Nordiska museets förlag. S. 231–252.
- Leibring, Katharina, 2002: Cattle names in the Nordic countries. *Onoma* 37. S. 81–92.
- Levander, Lars, 1933: *Brottsling och bödel: ur samhällsdjupen i forna tider*. Stockholm: Åhlén och söners förlag.
- Levander, Lars, 1943: *Övre Dalarnes bondekultur under 1800-talets förra hälft* vol. 1. Stockholm: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för folklivsforskning.
- Mohr, Erna, 1952: *Der Wisent*. Wittenberg Lutherstadt: Ziemsen.
- Porter, Valerie, 2007: *Cattle: a Handbook to the Breeds of the World*. Marlborough, Wiltshire: Crowood Press.
- Pyle, Cynthia M., 1994: Some late sixteenth-century depictions of the aurochs (*Bos primigenius* Bojanus, extinct 1627): New evidence from Vatican MS Urb. Lat. 276. *Archives of Natural History* 21(3). S. 275–288
- Rokosz, Mieczysław, 1995: History of the Aurochs (*Bos taurus primigenius*) in Poland. *Animal Genetics Resources* 16. S. 5–12.
- Ränk, Gustav, 1966: *Från mjölk till ost: drag ur den äldre mjölkhushållningen i Sverige*. Stockholm: Nordiska museet.
- Statens Jordbruksverk, 2020: Antal nötkreatur i december 2019. *Statistiska Meddelanden* JO 23 SM 2001.
- Ståhlberg, Johanna, 2014: Kosläpp: den urbana människans folknöje. I: *Naturen för mig: nutida röster och kulturella perspektiv*, red. Lina Midholm & Katarina Salzman. Göteborg: Institutet för språk och folkminnen. S. 270–277.
- Svanberg, Ingvar, 1987: Boskapsskötsel och jordbruk. I: *Lima och Transtrand: Ur två socknars historia* vol. 2. Red. Täpp-John Erik Pettersson & Stig Björklund. Malung: Malungs kommun. S. 209–256.
- Svanberg, Ingvar, 2001: Barkbåtar och vasspipor. I: *Människan och naturen: etnobiologi i Sverige* vol. 1. Red. B. Pettersson, I. Svanberg & H. Tunón. Stockholm: Wahlström & Widstrand. S. 90–99.
- Svanberg, Ingvar, 2016: Levande samlingar: djuren på Skansen. *Fataburen* 2016. S. 83–103.
- Szabó, Mátyás, 1988: Boskapsskötsel. I: *Arbete och redskap: materiell folkkultur på svensk landsbygd före industrialismen*, red. Nils-Arvid Bringéus. Lund: Liber, S. 115–137.
- Tillhagen, Carl-Herman, 1958: *Folklig läkekonst*. Stockholm: Nordiska museet.
- Wallbeck-Hallgren, Thorgny, 1903: *Djurhistorier från Skansen*. Stockholm: Svithiod.
- Waller, P.J., Bernes, G., Thamsborg, S.M., Sukura, A., Richter, S.H., Ingebrigtsen, K. & Höglund, J., 2001: Plants as de-worming agents of livestock in the Nordic countries: historical perspective, popular beliefs and prospects for the future. *Acta veterinaria Scandinavica* 41. S. 31–44.
- Widenberg, Johanna, 2017: *Den stora kreatursdöden: kampen mot boskapspest och mjältbrand i 1700-talets svenska rike*. Stockholm: Carlssons.

Från Audhumbla till den forntida verkligheten

Nötkreatur ur arkeologisk synvinkel

Anne-Sofie Gräslund

Abstract: From Audhumbla to the prehistoric reality: cattle from an archaeological perspective

This chapter is devoted to the cattle in Scandinavia in prehistoric and early medieval times. The meaning of the name Audhumbla is pointed out. Domesticated cattle originate from the aurochs. Agriculture arose c. 12.000 years ago in the Near East and spread over Europe by groups of people. At the beginning of the Neolithic Stone Age 6000 years ago it was established in Denmark and southern and central Sweden even though hunting and fishing remained important through prehistory. Osteological material of domestic animals is more frequent from the Bronze Age. Bones from settlements are mainly food waste while bones from graves show which animals followed the dead person to the next world. Bones from sacrificial sites are evidence of animals sacrificed to superior powers. Bulls and cows are often depicted on Bronze Age rock carvings, but also oxen as draught animals in ritual ploughing. Small bull statuettes occur from the Roman Iron Age, and a bull picture is carved on an 11th century rune stone. Cows appear in early ecclesiastic stone sculpture, on baptismal fonts from the 12th century and in church fresco paintings from the 11th century. Cattle were immensely important for people throughout prehistory and the Early Middle Ages. The Old Norse word fé meaning cattle also means wealth. Everything was taken care of at slaughter: meat, intestines, hides, bones and antler. Leather, bone and antler handicraft was important for the house-hold but also of great trade value. As shown by iconography, the cult of Odin was influenced by the Oriental Mithras cult, possibly through Scandinavian soldiers in the Roman army. The possibility of a bull cult in Iron Age Scandinavia is discussed.

Keywords: Cattle in Scandinavian Prehistory and Middle Ages, calculations of livestock, shieling, leather, bull cult

Inledning

Låt oss börja med några ord om Audhumbla – hon var ur-kon i den fornnordiska skapelseberättelsen. I Snorres Edda, Gylfaginning kapitel 6, berättas om hur Audhumbla skapades av rimfrost från Nifelheim; från hennes spenar rann fyra floder av mjölk som gav näring åt jätten Ymer, av vars kroppsdelar jorden och himlen skapades. Ur salta rimfroststenar slickade Audhumbla fram mannen Bure, far till Bor, som fick sönerna Oden, Vile och Ve

Figur 2:1. Audhumbla slickar Bure. (Ur Hultkrantz 1991.)

(Figur 2:1). Efterleden i namnet Audhumbla eller Audhumla som det skrivs i Uppsala-Eddan sägs betyda hornlös, något som enligt Tacitus är utmärkande för germansk boskap; de uppfattas som goda mjölkdjur (Nordland 1956 sp. 278 f.) Jämför dock teckningen från en 1700-talshandskrift av Snorres Edda, där Audhumbla är försedd med horn!

Det finns en vers bevarad i de så kallade anonyma tulorna i Snorres Skáldskaparmál (Øxna heiti): 'Kýr heitir skirja, kvíga ok frenja ok audhumbla, hon

es elzt kúa.’ Elena Gurevich översätter versen ‘A cow is called young cow, heifer and lower and Audhumbla; she is the noblest of cows’. Hon menar att namnet Audhumbla betyder ‘wealthy hornless cow’ och att det syftar på att den kon gav mycket mjölk (Gurevich 2017 s. 890). Det kan tilläggas att namnets förled är relaterat till substantivet *auðr* som betyder rikedom, jämför begreppet Uppsala Öd (Heggstad m.fl. 1990 s. 54).

I zoologiprofessorn Nils von Hofstens utmärkta genomgång *Eddadikternas djur och växter* (1957) finner man att nötboskap förekommer, om än relativt sparsamt, i alla hans tre kategorier: äldre gudadikter, där det endast förekommer vanliga oxar och kalvar, inga kor, yngre gudadikter och hjälte-dikter, flest gånger i de äldre gudadikterna (Hofsten 1957 s. 19).

Men det här ska ju handla om verklighetens nötkreatur. Sverige har ända sedan yngre stenåldern till stora delar varit ett jordbruksland om än med viktiga inslag av jakt och fiske. När det gäller förekomsten av husdjur är fynden av djurben det viktigaste källmaterialet, ben på boplatser som huvudsakligen är matavfall, ben i gravar som visar vilka djur eller djurdelar som har fått följa med vid begravningen och djur på offerplatser som visar vilka djur som offrats till högre makter. Våra kor härstammar från uroxen som domesticerades bland annat i Främre Orienten, där jordbruket tidigt uppstod för kanske 9–10.000 år sedan (se Svanbergs artikel i denna volym).

Enligt den danska arkeozoologen Tove Hatting skiljer sig tamdjur från den vilda ursprungsformen genetiskt och kontrolleras åtminstone i princip avelsmässigt av människan (Hatting 1999 s. 10 ff.). Djuren får mindre kroppsstorlek, troligen på grund av ändrad föda och livsföring. För att vilda djur ska kunna tämjas krävs vissa förutsättningar:

1. De måste vara djur där avkomman på ett relativt tidigt stadium klarar sig utan moderdjuret.
2. De måste vara sociala arter som lever i en hierarki.
3. De får inte vara alltför skygga eller nervösa.
4. De måste ha ett stort nyttovärde för människan, i kornas fall köttet och hudarna, uroxen var ju tidigare ett mycket viktigt jaktbyte. Det är frågan om en sorts ömsesidig nytta – för nötkreaturen kan man tänka sig överlevnadsfaktorer som skydd mot rovdjur och tillgång till insamlat vinterfoder (Hatting 1999). Hon stöder sig på den engelske forskaren Francis Galton som framförde dessa kriterier redan 1865. Även Håkan Hallander tar upp samma punkter när det gäller domesticering i sin stora bok *Svenska Lant-raser* (Hallander 1989 s. 22).

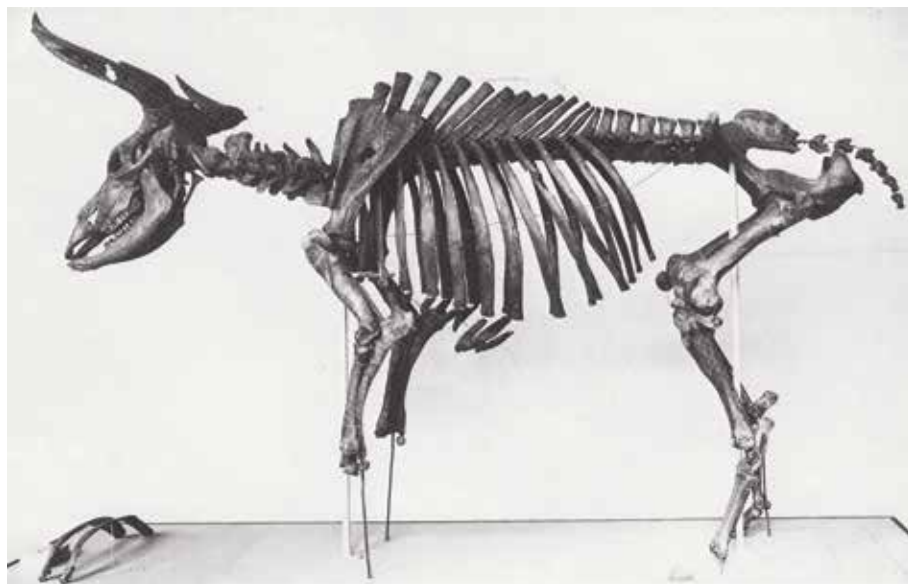
Att uroxen var ett mycket viktigt djur för den paleolitiska människan framgår av de många stora målningarna i den franska grottan Lascaux i Dordogne, som upptäcktes 1940. I den centralt belägna Tjurarnas hall (Salle de taureaux) dominerar bilder av uroxar väggar och tak, mest tjurar men det finns även många kor, liksom hästar (Windels 1949). Den allmänna uppfattningen har varit att grottan var en sorts helgedom/kultplats och att målningarna var ritu-

ella, gällande fruktbarhetskult, sol- och regnmagi och jaktmagi. Det har också framhållits att våra tolkningar är i hög grad osäkra:

Although we are unable to interpret the themes of these underground paintings and engravings their very existence proves that the mentality of Paleolithic man was far more complex than is generally supposed and that the scope of his artistic experience extended far beyond a daily preoccupation of the hunt and its quarry. If these paintings and engravings do indeed illustrate myths of very great antiquity, they may represent man's first attempt to express his vision of the world and the relationship of one living creature with another (Laming 1959 s. 200).

Från Främre Orienten spreds jordbruket åt nordväst över Europa och för ca 6000 år sedan har vi jordbruk etablerat i Danmark och i södra Sverige. Den vilda uroxen var utbredd i större delen av Europa under mellersta och yngre stenålder, men de dog ut på Skandinaviska halvön för 8000–9000 år sedan. Ännu för 6000 år sedan fanns de kvar på Jylland, men knappast på de danska öarna. Den sista kända uroxen lär ha dött i Polen så sent som 1627 (Hatting 1999 s. 39).

I det skandinaviska arkeologiska materialet har vi uroxen bevarad i form av benrester, men det finns också ett nästan helt bevarat skelett, funnet i en mosse i Vig på nordvästra Själland (se Figur 2:2). Djuret hade skadats av flintpilspetsar; två av dem satt ännu fast i revbenen, och eftersom det kunde konstateras att det ena såret var färskt tänker man sig att det sårade djuret under jakten sökt sig ut i sjön och drunknat (Brøndsted 1957 s. 54).

Figur 2:2. Uroxen från Vig med rester av flintpilspetsar sittande i revbenen. (Ur Brøndsted 1957.)

Ben och horn från uroxen användes som material till redskap av olika slag, i några fall prydda av fint inristad ornamentik, vanligen geometrisk med zigzaglinjer som bildar mönster, men någon gång mer föreställande. Det som absolut bör nämnas är uroxbenet från Ryemarksgaarden på nordvästra Själland med fem människofigurer (se Figur 2:3), troligen tre kvinnor och två män, alla iförda knälånga kappor, något som kanske ger en antydning om de mesolitiska människornas klädedräkt (Brøndsted 1957 s. 85). Den här gruppen människor har tolkats som en kärnfamilj, mamma, pappa, två döttrar och en son (Bo Gräslund 1974 s. 2 bildtexten samt s. 4). Kärnfamiljen var typisk just för jägare och samlare.

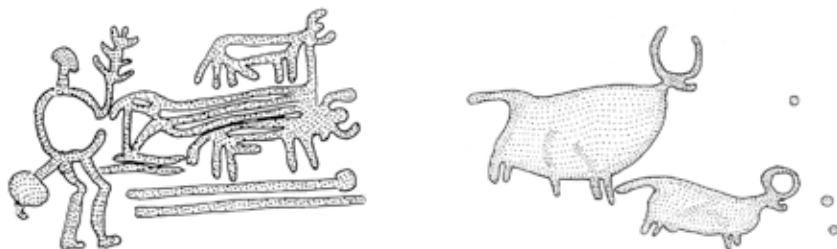
Figur 2:3. Uroxbenet från Ryemarksgaarden, troligen föreställande en kärnfamilj. (Ur Brøndsted 1957.)

Under yngre stenåldern fanns i södra Sverige den så kallade trattbägarkulturen, Nordeuropas och Skandina viens tidigaste bondekultur, där människorna bodde i stolpburna långhus och levde av åkerbruk och boskapsskötsel (Malmer 1995 s. 396). Namnet beror på utseendet av deras keramik, stora bukiga kärl med utsvängd trattformig mynning. Det har debatterats om införseln av trattbägarkulturen berodde på invandring av söderifrån kommande folkgrupper eller om den mesolitiska befolkningen övertog idén om jordbruksekonomi kompletterad med inslag av fiske, jakt och insamling, kanske på grund av en förändring i naturmiljön. Idag har det visat sig bland annat genom dna-analyser att den förra åsikten är den rätta.

Uroxtjurar var 150–180 cm över manken, korna var 25 cm lägre. Tamboskapen var mindre, men i undantagsfall har en mankhöjd på 140 cm påvisats, ungefär densamma som hos moderna nötkreatur. Under yngre bronsålder (ca 1000–500 f.Kr.) varierade nötkreaturens mankhöjd mellan 105 och 140 cm; intressant nog kunde det vara stora variationer inom en och samma boskapshjord (Welinder 1998 s. 80 f.).

Från bronsåldern, som räknas mellan ca 1800 och 500 f.Kr., finns ett större benmaterial rörande husdjur. Dels blir det vanligare att man låter djur följa med i graven; från och med yngre bronsålder blir likbränning dominerande. En intressant iakttagelse är att hundar tycks ha lagts hela på gravbålet, medan "kött-djur" som ko, får och gris representeras av ben från köttiga delar av kroppen – de hade alltså lämnats med som proviant medan hunden hade en annan betydelse som följeslagare på vägen till dödsriket och livet efter detta. Dels finns husdjur inte sällan med på de hällristningar från bronsåldern som är kända från många svenska landskap, rikligast i Bohuslän, särskilt i socknarna Tanum och Kville.

Hällristningar har framställts under många perioder på många olika håll i världen, men i södra och mellersta Skandinavien är det framför allt jordbruksristningarna från bronsåldern som intresserar oss i detta sammanhang. Ristningar låter som om bilderna vore inristade, men snarare har de knackats eller huggits in med knackstenar. Sannolikt har de liksom de ovan nämnda målningarna i Lascaux-grottan samband med religiösa riter, troligen en fruktbarhetskult med solkult och regnmagi. Nötkreatur förekommer i olika sammanhang, som dragdjur, förmodligen oxar vid rituellt plöjande, men också mäktiga tjurar tillsammans med mindre kor (se till exempel Coles 2005 s. 72 samt figurerna 105 och 77, här återgivna som Figur 2:4 a–b).

Figur 2:4 a–b. Hällristningar, a) Detalj från Tegneby i Tanum socken, Bohuslän med rituell plöjning. (Ur Coles 2005.) b) Detalj från Löveröd i Tanum socken, Bohuslän, med en kraftig tjur och en lite mindre ko. (Ur Coles 2005.)

Medan vi härigenom är inne på ämnesområdet ikonografi bör ytterligare några exempel nämnas. Först ett litet antal små tjurskulpturer/statyetter av brons från romersk järnålder funna på Öland, några av dem förmodligen inhemska medan andra sannolikt är romerska eller keltiska från Mellaneuropa (Hagberg 1979 s. 18–19). Så det mäktiga djuret på den till första hälften av 1000-talet daterade västgötska runstenen Vg 181 Frugården, Norra Åsarps socken (Figur 2:5). Det kan förvisso betecknas som ett stilistiskt fantasidjur, men nog ger det ett starkt intryck av en muskulös tjur. Går vi sedan till den tidiga medeltiden finns det fina avbildningar av nötboskap i den kyrkliga konsten i samband med herdarnas bebådelse, t.ex. dopfunten från Gerum på Gotland (Figur 2:6) daterad till 1100-talets andra hälft (Myrdal 2012 s. 62). Även på kalkmålningar finns kor avbildade, dock senare, från 1400-talet (a.a. s. 68, 72 och 171).

Figur 2:5. Runsten från första hälften av 1000-talet, Frugården, Norra Åsarps socken, Västergötland, med ett stort djur som skulle kunna uppfattas som en tjur. (Foto: Bengt A. Lundberg, Kulturmiljöbild.)

Figur 2:6. Herdarnas bebådelse med en ko eller kalv. Dopfunt från Gerum, Gotland, andra hälften av 1100-talet. (Foto: Lennart Karlsson. Ur Myrdal 2012.)

Nötkreaturshållning under äldre järnålder

Vid övergången mellan bronsålder och äldre järnålder visar pollenanalyser på en ökning av öppna gräsbevuxna arealer i södra halvan av nuvarande Sverige. Ett kyligare klimat under den förromerska järnåldern, ca 500–0, medförde ett större behov av att vintertid utfodra husdjuren med insamlat foder. I brandgravar från den förromerska järnåldern förekommer ofta skärliknande skörderedskap som har tolkats just som lövknivar. Praktiska experiment har visat att de lämpar sig utmärkt för lövtäkt – att samla lövknippen var ett viktigt sätt att förse sig med vinterfoder (Pedersen & Widgren 1998 s. 351 ff.) Det kan kopplas ihop med att man på medeltida bokillustrationer, till exempel i Magnus Erikssons landslag, ofta ser hamlade träd, något som just kan vara resultatet av ivrig lövtäkt.

I ett projekt vid Sønderjyllands museum i Haderslev har man vid utgrävningar på åtta boplatser från bronsåldern funnit rester av vad man tolkat som en boskapsfälla nära det kombinerade boningshuset/fähuset med bäsindelning (Matthes 2017). På sådana boplatser har man också analyserat kolbitar från härdar från äldre järnålder och funnit att det varit kvistar av olika lövträd. Särskilt uppskattat tycks kvistar av alm ha varit, eftersom sådana förekom i stora mängder (Lilian Matthes muntligt meddelande vid en konferens om djur och människor i det westfaliska Herne 2018-10-31). Detta kan bekräftas genom moderna förhållanden på en sydsvensk bondgård – kor uppskattar i hög grad kvistar av just alm (Lars Larsson, muntligt meddelande vid samma tillfälle).

Frågan om stallning eller utgång året om är omdiskuterad. Stallning tycks ha förekommit i Sydskandinavien redan under bronsåldern att döma av många utgrävda exempel på långhus med bäsindelning i den del av husen som uppenbarligen tjänade som fähus; ett vittnesbörd är de ovan nämnda exemplen från Sønderjyllands museum. Med tanke på klimatförändringen till kallare och fuktigare väder i början av förromersk järnålder är det naturligt att tänka sig att man tillämpade stallning under längre perioder då, vilket medförde stora behov av vinterfoder. Men fosfatmängden i jorden i sådana fähus varierar, vilket tyder på att stallningen kan ha varit kortvarig i vissa områden och betydligt längre i andra. En tydlig poäng med stallningen var också att man lättare kunde samla gödsel, som sedan spreds på åkrarna närmast gården. Åkrarna var då ofta skyddade av stensträngar, så att fågator ledde fram till långhuset som alltså fungerade både som boningshus och fähus (Pedersen & Widgren 1998 s. 239 ff.).

I Östergötland har ett stort antal undersökningar av boplatser och betesdriftsplatser från yngre bronsålder och äldre järnålder (ca 1000 f.Kr. – 375 e.Kr.) givit material för en studie av samspelet mellan människa, djur och landskap (Petersson 2006). Karakteristiskt för systemet var enligt Maria Petersson en strategi att hålla djuren utomhus hela året, liksom förekomsten av permanenta baser i landskapet på visst avstånd från boplatserna. Under betesdriften återvände herdar och djur ständigt till sådana baser. De vanligaste arkeologiska lämningarna efter dem är nedgrävda härdar, fyllda med kol och skörbränd

sten som troligen använts till matlagning samt spår av mejerihantering. Det verkar som om herdarna och djuren övernattade på sådana baser även om avståndet till hemgården inte var alltför stort (Petersson 2006 s. 249 ff.). Kanske kan detta tolkas som en sorts förstadium till fåbods systemet.

Fåbodar

Fåbodbruket innefattar säsongsvisa flyttningar av skogsbetande och mjölkproducerande kreatur som kor, getter och får mellan hemgården och fåboden som var belägen i utmarkerna. Getterna betade framförallt småträäd, ris och buskar, varvid tillväxten av gräs och örter gynnades så att kor och får fick bättre bete (Larsson 2009 s. 355). På fåbodarna skedde beredning och lagring av olika mjölkprodukter och även viss odling (Karlsson & Emanuelsson 2002 s. 123). Längre har man med grund i skriftligt källmaterial ansett att det uppstod under senmedeltiden, äldst i Dalarna och Hälsingland, men att den verkliga expansionen kom under 1500-talet (Myrdal & Söderberg 1991 s. 223 ff., 243). Fåbodväsendet var mycket betydelsefullt under 1600-, 1700- och 1800-talen, varefter betydelsen minskade.

Prästfåbodar nämns ofta och tidigt i de redogörelser för prästernas jordinnehav som upprättats i samband med biskopsvisitationer. En förklaring till detta skulle kunna vara prästernas betydande kreatursinnehav som medförde att de behövde utöka betesmarken (Myrdal & Söderberg 1991 s. 224).

Arkeologiska och vegetationshistoriska studier har emellertid senare gjorts på historiskt kända fåbodar i norra Svealand och södra Norrland, varvid man kunnat konstatera att flera av dem användes regelbundet redan under vikingatid och tidig medeltid (Karlsson & Emanuelsson 2002 s. 124 och där anförd litteratur). Ett specialfall utgör byn Ängersjö i nordvästra Hälsingland, där man genomfört ett stort tvärvetenskapligt projekt, där fåbodarna satts i relation till byn. Pollenanalyser tyder på att sädesodling och boskapskötsel bedrevs i byn redan före mitten av första årtusendet. Pollenanalyser och torvlagerföljder från fåboden Öjingsvallen visar de första spåren av mänskligt nyttjande under andra hälften av första årtusendet medan sädesodling och ökat betetryck går att belägga från 900-talet (Karlsson & Emanuelsson 2002 s. 124 ff.). En annan fåbodvall i Ängersjö, Gammelvallen, är genom arkeologiska och paleo-ekologiska undersökningar möjlig att datera till vendeltid-vikingatid (Emanuelsson m.fl. 2000 s. 127 f., 130 f.). Det finns numera alltså all anledning att räkna med att fåbodväsendet i norra Svealand och Södra Norrland går tillbaka till yngre järnålder.

Boskapsbeståndet under järnåldern

Beräkningar av boskapsbeståndet på boplatser är inte helt enkla. Man utgår från det osteologiska materialet och beräknar varje husdjursart efter vikt, efter antal fragment eller efter minsta antal individer (Pedersen & Widgren 1998

s. 365). De tre beräkningsgrunderna ger lite olika resultat. Eftersom nötkreatursben är stora och tunga blir det en stor övervikt för nöt när benmängderna vägs. När man räknar minsta antal individer blir andelen nöt procentuellt mycket lägre. Beräkning på antal fragment ger en siffra mitt emellan och brukar därför vara att föredra.

En analys av djurbenen från den stora undersökningen i vikingastaden Birka på Björkö i Mälaren 1990–1995 visar att nötkreatur tillsammans med får/get och svin under samtliga åtta tidsfaser man räknar med var de absolut vanligast förekommande djuren (Wigh 2001 s. 101). Den totala benmängden uppgick till nästan 6 ton och bestod huvudsakligen av mat- och slaktavfall. Proportionerna mellan de tre stora husdjursarterna förändras något. Det är tydligt att andelen nötkreatur växer till med tiden, så att de från att vara 20 procent under perioden 750–830 under 900-talet uppgår till 40 procent av den totala mängden husdjursben, detta på bekostnad av fåren som minskade i antal. Den högsta andelen nötkreatursben, 60 procent, finner vi i den så kallade garnisonen, ett befäst försvarsområde på slutningen från Borg ner mot hamnen där man tänker sig att välutbildade och välutrustade krigare höll till.

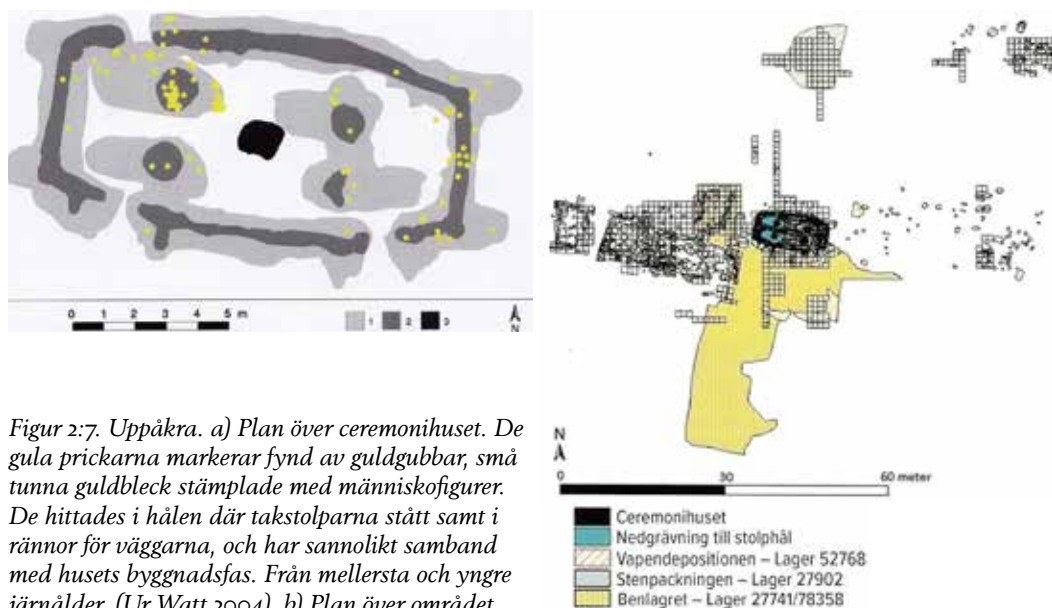
Wigh påpekar att ön Björkö var alldeles för liten för den nödvändiga mängden kor för att mätta de uppskattningsvis 1 000 personer som bodde där under 900-talet. Man måste räkna med att djuren var uppvuxna i omlandet och att de sedan fördes levande till Björkö – den enklaste formen för transport – och så småningom slaktades där. De flesta slaktade djuren är äldre kor, kanske sådana som hade sin produktiva tid som mjölkkor bakom sig, men det finns även enstaka oxar, som bör ha arbetat som dragdjur. I benmaterialet finns också ett litet antal yngre kor, förmodligen mjölkleverantörer. När djuren slaktades togs allt till vara: köttet, fettet, huden, benen, hovarna och hornen, ingenting fick förfaras. Slaktavfall blev till mat för hundar, katter och grisar som strök omkring i staden (Wigh 2001 s. 137).

Under de senaste decennierna har ett flertal stora yngre järnåldersboplatser undersökts arkeologiskt i Mälaronrådet. I många fall har de osteologiska analyserna publicerats vilket gör att de kan användas som jämförelse till Birkamaterialet. Hjulsta i Spånga socken som uppenbarligen var en rik storgård är ett exempel, där bestod djurbenen till 72 procent av nöt, 12 procent av får och 9 procent av svin, medan Pollista i Övergran socken hade 37 procent nöt, 31 procent får och 25 procent svin, Kättsta i Ärentuna socken hade 37 procent nöt, 35 procent får och 22 procent svin och Mälby i Tillinge socken (i Västmanland, övriga här upptagna socknar är uppländska) 39 procent nöt, 32 procent får och 25 procent svin. De tre senare boplatserna har siffror som stämmer väl överens med varandra men avviker kraftigt från Hjulsta. I Kalvhälla i Järfälla socken fördelar sig djurbensmaterialet på 21 procent nöt, 46 procent får och 30 procent svin. Här var uppenbarligen fåren mycket viktiga.

Arkeologerna Kenneth Svensson, Anna Hed Jakobsson och Johan Runer har studerat gårdsstrukturen och byggnadernas yttre och inre gestaltning för

dessa bebyggelseenheter och jämför det med vad det osteologiska materialet och i några fall makrofossilanalyser kan säga om kosthålllet. De kan därigenom belysa respektive gårds status. Genomgående är att det tycks ha skett en betydande förändring i början av den sena vikingatiden, många hus byggs om då eller ersätts med nya. I Hjulsta anläggs en stor terrass med en kraftig stenfot på vilken man sedan uppför en mycket stor byggnad, 34 meter lång, med ett imponerande krönläge. Avfallslagren visar att man ätit betydligt mer nötkött än på alla de andra undersökta gårdarna. Bland sädesslagen utmärker sig gårdarna Hjulsta med hög andel vete och råg och Sanda i Fresta socken med den största mängden vete; också Kättsta uppvisar en hög andel vete. Både den höga andelen nötkött och konsumtionen av vete är indikationer på miljöer med hög social status. Forskningsteamet funderar även på om dessa gårdar kan ha deltagit i livsmedelsförsörjningen av Birka och från slutet av 900-talet också Sigtuna (Hed Jakobsson m.fl. 2013 s. 63). Åtskilliga av gravfynden från de olika undersökta platserna antyder också en hög social nivå; i Hjulsta gäller det framförallt kvinnogravar.

En intressant jämförelse till de osteologiska utvärderingarna av benmaterialet från Birka och andra vikingatida bebyggelseenheter i Mälaronrådet utgör motsvarande benmaterial från centralplatsen Uppåkra utanför Lund. Härifrån har Ola Magnell, Adam Boethius och Johan Thilderqvist publicerat en studie av benmaterialet i anslutning till det år 2001 påträffade kulthuset (se Figur 2:7),

Figur 2:7. Uppåkra. a) Plan över ceremonihuset. De gula prickarna markerar fynd av guldgubbar, små tunna guldbleck stämplade med människofigurer. De hittades i hålen där takstolparna stått samt i rännor för väggarna, och har sannolikt samband med husets byggnadsfas. Från mellersta och yngre järnålder. (Ur Watt 2004). b) Plan över området runt ceremonihuset. (Ur Magnell m.fl. 2013.)

centralt beläget på boplatsen (Magnell m.fl. 2013). Artikeln har det talande namnet "Fest i Uppåkra". Det så kallade benlagret, ett avfallslager som sträcker sig norr, söder och väster om ceremonihuset, är tillsammans med en vapendeposition ca 25 meter norr därom med hundratals deformerade vapen, framförallt spjut- och lansspetsar från romersk järnålder och folkvandringstid, centrala i den aktuella framställningen. Vapendepositionen innehöll också ett stort djurbensmaterial och nedläggningen har ¹⁴C-daterats till 400–600-tal (Magnell m.fl. 2013 s. 99 ff.).

Benmaterialet från benlagret och vapendepositionen visar på en stor köttkonsumtion, vilket troligen inte speglar den vardagliga dieten, där korngrot, mjölkprodukter och fisk hade stor betydelse. Både i benlagret och i vapendepositionen är nötkreatur den största kategorin. De flesta djuren hade slaktats vid 3–4 års ålder (37 procent) eller som äldre (50 procent); den förra gruppen var sannolikt köttdjur, eftersom de var fullvuxna och lämpliga för slakt från och med tre års ålder, den senare gruppen utgjordes troligen av uttjänta mjölkdjur och dragdjur (Magnell m.fl. 2013 s. 100). Om benen avspeglar stora fester med många människor var nötboskap att föredra eftersom de innebar stora mängder kött per djur (a.a. s. 93 f.). Kött var sannolikt inte vardagsmat under järnåldern utan konsumerades främst i samband med speciella händelser som fester och begravningar. Att avättna ben i stora mängder slängdes omkring kulthuset måste ha setts som en statushöjande manifestation av överflöd och medfört att marken där lyste vit. Här anknyter författarna till Andreas Nordbergs tanke om det mytologiska Skiringssal som den skinande salen eller hallen (Nordberg 2003). I stolphålsfyllningen i ceremonihuset påträffades istället svinben, främst spädgris, som den största kategorin, tolkade som rester efter måltider i sambanden med att byggnaden revs ner under yngre järnålder. Denna förändring mot en större konsumtion av svin tycks vara generell för yngre järnålder (Magnell m.fl. 2013 s. 121).

Ben- och hornhantverk

Arkeologen Rune Edberg och osteologen Johnny Karlsson har behandlat ett stort antal isläggar (fortidens skridskor tillverkade av mellanfotsben av stora däggdjur) funna i Birkas Svarta jord och några få funna i skelettgravar och jämfört dem med isläggsmaterialet från den tidiga medeltiden i Sigtuna (Edberg & Karlsson 2015). De har artbestämt 290 exemplar från Birka, av vilka 79 procent bestod av nöbten och 21 procent av hästben (a. a. s. 23). För det äldsta Sigtuna är motsvarande siffror 389 exemplar av vilka 61 procent bestod av hästben och 39 procent av nöbten (a.a. s. 31). Ser man till de kronologiska faserna tycks hästben användas först under sen vikingatid i Birka, dessförinnan är nöbten nästan allena rådande (a. a. s. 38). För Sigtunas del har den äldsta fasen en andel häst på 36 procent, det är först i nästa fas, 1020–1050, som häst uppnår en andel på ca 60 procent, något som sedan håller i sig (a. a. s. 39).

Johnny Karlsson behandlar i sin avhandling spillmaterialet från ben- och hornhantverket i Mälardalen, bland annat i Birka och i Sigtuna (Karlsson 2016). När det gäller hornhantverket finns från Stolpes grävningar i Svarta jorden ett par hornkvicken av nötkreatur med sågmärken (a. a. s. 128 f.). De stora grupperna hornspill utgörs annars av kronhjärtshorn och renhorn som uppenbarligen var den vanliga råvaran för kamtillverkning. Ifråga om behantverk pekar han på grövre nålar och sylar/prylar som har tillverkats av mellanfotsben av nötkreatur. I Sigtunas äldre faser förekommer från 900-talets slut till mitten av 1100-talet en småskalig hantverksproduktion där råvaran främst utgörs av mellanfotsben av nötkreatur (a. a. s. 78). Det föreligger en direkt relation mellan hushållens konsumtion av djur och hantverket i ben på tomterna.

Mellan slakt, konsumtion och hantverk finns en närhet i tid, då benmaterial som hantverksråvara bearbetats i färskt tillstånd. I samband med slakten är benmaterial fortfarande plastiskt och lättbearbetat vartefter det blir sprött och mindre lämpat för hantverk. Produkterna i de äldre faserna utgörs av enkla vardagsföremål som sländtrissor, synålar och en och annan islägg. Det är sannolikt produkter som tillverkats vid behov inom den privata hushållssfären. (Karlsson. 2016 s. 78).

Läder

Inte bara köttet, mjölken och benen utan även ytterligare en produkt från kreaturen hade stor ekonomisk betydelse, nämligen hudarna, förädlade till skinn och läder. Från 47 av de ca 540 obrända gravarna i Birka som Hjalmar Stolpe grävde ut under 1870-talet (det totala antalet utgrävda gravar inklusive kremerade begravingar var ca 1 100) finns rester av läderväskor eller pungar (Gräslund 1984 s. 141). Genom mikroskopstudier av hårsäcksmönstren kunde jag bestämma lädersorten på fragment från 33 gravar. Med två undantag av getskinn bestod de alla av nötskinn, varav tre var av kalvskinn. Givetvis använde man läder och hudar också till skor och till kläder, liksom till hästutrustning: sadlar, betsel och remtyg och till mycket annat.

Mårten Stenberger betonar redan 1933 i sin avhandling *Öland under äldre järnålder* att Ölands ekonomiska välbefinnande under romersk järnålder vilade på boskapsskötsel med betesdrift (Stenberger 1933 s. 104 ff.). De arkeologiska spåren i landskapet är system av stensträngar som bildar långa fågator och avgränsar dem från åker och äng. På Öland liksom i Östergötland och Västergötland, samtliga tre landskap rika på importerade romerska brons- och glaskärl, resulterade betesdriften sannolikt i en överskottsproduktion av kött, mjölkprodukter som smör och ost men framför allt hudar och skinn som kunde användas som handelsvara. Under romersk järnålder hade romarna nämligen ett ofantligt stort behov av läder till sina trupper som var förlagda längs Limes, Romarrikets gräns mot det fria Germanien. Soldaternas kläder och rustningar var till stor del gjorda av läder liksom tälten som bestod av hopsydd skinn.

Ulf Erik Hagberg tog upp detta i samband med sin avhandling om offerplatsen Skedemosse på Öland och nämner bland annat att den romerska armén under tidig kejsartid hade behov av mellan 30 000 och 40 000 tält, varje tält rymde åtta soldater (Hagberg 1967 s. 115 ff.). I öländska kvinnogravar från århundradena omkring Kristi födelse förekommer ofta krumknivar, S-formiga knivar, nålar och sylar, redskap för läderhantverk och skinnberedning, förbluffande lika de redskap som använts in i sen tid. Hagberg kopplar ihop dem med den framgångsrika öländska boskapsskötseln och menar att dessa uppsättningar av läderbearbetningsredskap visar att det inte bara var frågan om beredning av hudarna utan också verklig produktion av lädervaror.

Tjurkult i Sydskandinavien under järnåldern?

Att många sydskandinaver, inte minst ölänningar, deltog i striderna på kontinenten som soldater är väl känt. Stora mängder romerska silver- och guldmynt har påträffats i Skandinavien, framförallt på de stora öarna i Östersjön. De kan vara antingen pengar som betalats ut för att inte nordborna skulle angripa romarna eller som sold, lön, för att de kämpade i den romerska arméns hjälptrupper (Kaliff & Sundqvist 2004 s. 24 ff.). I samband med nordbornas vistelse på kontinenten är det naturligt att de tog intryck av olika förhållanden som de mötte, inte minst på det religiösa området. Bland annat tänker man sig att det var så drag av kristendomen först blev kända i Skandinavien (Gräslund 2001 s. 20). Men även de romerska soldaternas Mithraskult kan ha influerat nordborna och element därifrån kan ha anammats eftersom en hel del i den kulturen kan påminna om Odenkulten. Mithrasmysterierna var en antik mysteriekult med orientaliskt ursprung som var mycket utbredd i det romerska riket under 100-300-talen e.Kr (om Mithraismen se Lerjeryd 2000). Särskilt populär var den bland den romerska arméns soldater, inte minst längs Limes i Rhenområdet.

Arkeologen Anders Kaliff och religionshistorikern Olof Sundqvist har studerat detta och finner många beröringspunkter. Särskilt betonar de ikonografiska likheter mellan bildframställningarna på de så kallade C-brakteaterna, vars motiv utgörs av ett manshuvud ovanför ett fyrfotadjur och vissa reliefer med en bild av den tjurdödande Mithras påträffade i olika romerska *mithreum*, underjordiska kultlokaler för Mithrasdyrkan (Kaliff & Sundqvist 2004 s. 86 ff.).

Också religionshistoriskt finns ett samband mellan Mithras och Oden som tjurdödare (Kaliff & Sundqvist 2004 s. 72). Det fornnordiska ordet *blótnaut* betyder offer av nötboskap. Enligt en tradition som bevarats i Egils saga nämns det att efter en holmgång skulle man rituellt dräpa och offra en tjur. Egil betraktades som en stor Odensdyrkare.

Ett av de praktfullaste föremålen som hittats i Skandinaviens jord är den så kallade Gundestrupkitteln av silver, påträffad 1891 i en mosse i Himmerland på norra Jylland. Av fyndförhållandena framgår att den stora kitteln (diameter 0,69 meter, omkrets 2,16 meter) placerats på mossen, det var alltså inte

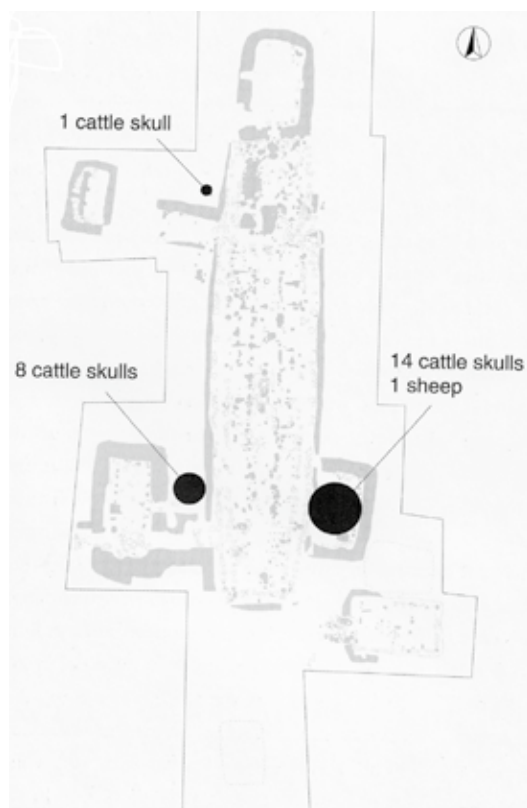
frågan om nedsänkning i någon sjö. Den består av en rundad botten med uppåtgående raka väggar, på både ut- och insidan klädda med reliefornerade plattor. Vid deponeringen var samtliga plattor bortrivna och låg i botten på kitteln. De sju ytterplattorna har alla en gudabild (fyra manliga och tre kvinnliga, sannolikt saknas en platta) i bröstformat. De fem innerplattorna visar istället hela scener med gudar/människor och en mängd djur. Stilmässigt stod det snart klart att kitteln var keltisk. Man tvekade mellan gallisk och östkeltisk. Så småningom kom man fram till att den sannolikt är östkeltisk, dvs. från områdena kring Donaus nedre lopp, snarast Thrakien på Balkanhalvöns nordöstra del. Dateringen har varit osäker, den har varierat från ca 200 f.Kr. till ca 200 e.Kr. Ett internationellt projekt har nyligen ¹⁴C-daterat två saker som har med tillverkningen av kitteln att göra, bivalet på baksidan av panelerna och järnet i mynningsringen. Vaxet är dels från 100-talet e.Kr., dels från 300-talet e.Kr., mynningen snarare från 200-talet f.Kr. (Nielsen m. fl. 2005). Det är rimligt att tänka sig att kitteln tillverkades på 200-talet f.Kr. på thrakiskt område och att den kom till Danmark under äldre romersk järnålder ungefär samtidigt med de så kallade Hobybägarna av silver, även de med rika figurscener (Frands Herschend, e-mail 20-03-05) Det som gör Gundestrupkitteln högintressant i detta sammanhang är dels bottenplattan med en stor kraftig tjur, dödad eller döende, och offerprästen med svärdet i handen (se Figur 2:8),

Gundestrupkittelns bottenplatta visar tjurdödandet och offerprästen med sitt svärd. Kitteln hittades i slutet av 1800-talet i en mosse på Jylland och var klädd med reliefornerade silverplattor – den praktfullaste i botten. Kitteln är östkeltisk, troligen tillverkad i Thrakien på 200-talet f.Kr. och fördd till Danmark på 200-talet e.Kr. (Ur Brøndsted 1960.)

dels en av innerplattorna som framställer scenen före dödandet upprepad tre gånger, framför en tjur (eller ox?) står en man med höjt svärd, ovanför tjuren springer en leopard och nedanför tjuren springer en jakthund. Åtminstone på norra Jylland, i trakten av Limfjorden, bör alltså motivet med tjuroffer ha varit känt. Det finns också som redan nämnts flera tjurstatyetter av brons, några av romersk tillverkning, några av inhemsk tillverkning från romersk järnålder på Öland och liknande i Danmark (Hagberg 1978 s. 18 ff). Kopplar man ihop det med motivet på vissa C-brakteater från 400-talet som Kaliff & Sundqvist uppfattar som bilder inspirerade av tjurdödande Mithras-scener stärks hypotesen om att tjuroffer kan ha förekommit i Sydsandinavien.

Att det har förekommit på Island förefaller säkert med tanke på gården Hofstaðir på nordöstra Island. En stor hallbyggnad grävdes ut av den danske arkeologen Daniel Bruun 1908 tillsammans med den isländske filologen Finnur Jónsson (Lucas 2009 s. 5 ff). Åren 1991-2002 undersöktes platsen på nytt inom ett projekt om bebyggelseutvecklingen i Mývatn-området med den specifika frågan om Hofstaðirs status och roll. Här fann man på olika ställen i anslutning till den 45 meter långa hallbyggnaden inte mindre än 23 skallar av nötboskap, huvudsakligen tjurar, och ett helt skelett av ett får (Lucas 2009 s. 236 ff). Tjur-

Figur 2:9. Hofstaðir. a) En av de krossade skallarna som hittats vid stormansgården Hofstaðir på nordöstra Island. b) Plan över hallen. Markeringarna visar var djurskallar har hittats (ur Lucas 2009).

kranierna hade påtagliga skador, både från slakttillfället och av vittring från att de suttit uppsatta utomhus i väder och vind, förmodligen på väggarna eller taket, kanske som troféer från tidigare blot (se Figur 2:9 a-b). De hade tagits av daga genom ett kraftigt slag mot pannan av en person samtidigt som en annan person brutalt skar av huvudet från kroppen. Blodet måste ha forsat som en fontän. Hornkvicken lämnades ofta kvar på skallen. Den stora hallen har sannolikt haft en speciell funktion vid vissa tillfällen, som festhall vid blotmåltider, något som är nära kopplat till hövdingars ledarskap (s. 394). Hallen tycks ha övergivits ett stycke in på 1000-talet. Eftersom Islands officiella kristnande ägde rum år 1000, är en möjlighet att Hofstaðir fungerade som ett hedniskt motståndscentrum under den närmast följande generationen (Lucas 2009 s. 407). När sedan hallen slutligen övergavs tycks detta ha gjorts med stor värdighet och respekt. Varken hallbyggnaden eller skallarna har utsatts för förstörelse. Istället verkar nedplockandet och deponerandet av skallarna liksom offrandet av en hel tacka (se Figur 2:9 b) i en liten utbyggnad i södra delen av den stora hallen vara en medveten icke-kristen ritual som kan uppfattats som en stängning och även ha tjänat till att distansera människorna från den gamla tron.

Slutord

Nötkreatur visar sig ända från den yngre stenålderns början vara oerhört viktiga djur för människan som leverantörer av kött, inälvor, fett, mjölkprodukter, hudar och skinn, ben och horn. Naturligt nog spelade deras närvaro en betydande roll när det gällde ägarnas sociala status. Det är betecknande att det fornnordiska ordet *fé*, boskap, även betyder rikedom. Också i en mer andlig dimension var de viktiga, vilket syns bland annat på bronsålderns hållristningar liksom på somliga av de folkvandringstida guldbrakteaternas som kan uppfattas som influerade av den romerska Mithraskulten. Det är inte omöjligt att tjurkult förekom i Svethjud – att den gjorde det på Island i sen vikingatid belyses av de dramatiska fynden från hövdingagården Hofstaðir.

Litteratur

- Brøndsted, Johannes, 1957: *Danmarks Oldtid. I. Stenalderen*. København: Gyldendals.
- Coles, John, 2005: *Shadows of a Northern Past. Rock Carvings of Bohuslän and Østfold*. Oxford: Oxbow Books.
- Edberg, Rune & Karlsson, Johnny, 2015: *Isläggar från Birka och Sigtuna. En undersökning av ett vikingatida och medeltida fyndmaterial*. (Stockholm Archaeological Reports 43.) Stockholm: Institutionen för arkeologi och antikens historia.
- Emanuelsson, Marie, Bergquist, Ulla, Segerström, Ulf, Svensson, Eva & von Stedingk, Henrik, 2000: Shieling or something else? Iron Age and Medieval forest settlement and land use at Gammelvallen in Ängersjö, Central Sweden. *Lund Archaeological Review* 6. S. 123–138.

- Gräslund, Anne-Sofie, 1984: Beutel und Taschen. I: *Birka II:1, Systematische Analysen der Gräberfunde*, red. Greta Arwidsson. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. S. 141–154.
- 2001: *Ideologi och Mentalitet. Om religionsskiftet i Skandinavien från en arkeologisk horisont*. (Occasional Papers in Archaeology 29.) Uppsala: Institutionen för arkeologi och antik historia.
- Gräslund, Bo, 1974: Befolkning – bosättning – miljö. Några synpunkter på det forntida jägarsamhället i Norden. *Fornvännen* 69. S. 1–13.
- Gurevich, Elena, 2017: Anonymous þulur ‘Øxna heiti 4’. I: *Poetry from Treatises on Poetics*. Red. Karin Ellen Gade & Edith Marold. (Skaldic Poetry of the Scandinavian Middle Ages 3.) Turnhout: Brepols. S. 885–890.
- Hagberg, Ulf Erik, 1967: *The Archaeology of Skedemosse II. The Votive Deposits in the Skedemosse Fen and their Relation to the Iron-Age Settlement on Öland, Sweden*. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.
- 1978: Öland during the Iron Age and Early Middle Ages. An archaeological Survey. I: *Eketorp. Fortification and Settlement on Öland/Sweden. The Setting*. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. S. 8–34.
- Hallander, Håkan, 1989: *Svenska lantraser – deras betydelse förr och nu*. Veberöd: Bokförlaget Blå Ankan.
- Hatting, Tove, 1999: *Husdyrenes tidligste historie*. Odense: Landbohistorisk Selskab.
- Hed Jakobsson, Anna, Runer, Johan & Svensson Kenneth, 2013: *Vägen till dejan och bryten. En berättelse om den vikingatida gården i Hjulsta*. (Skrifter från Arkeologikonsult 4.) Upplands Väsby: Arkeologikonsult.
- Heggstad, Leiv, Hødnebo, Finn & Simensen, Erik, 1990: *Norrøn ordbok*. Oslo: Det norske samlaget.
- von Hofsten, Nils, 1957: *Eddadikternas djur och växter*. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien.
- Hultkrantz, Åke, 1991: *Vem är vem i nordisk mytologi? Gestalter och äventyr i Eddans gudavärld*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Kaliff, Anders & Sundqvist, Olof, 2004: *Oden och Mithraskulten. Religiös ackulturation under romersk järnålder och folkvandringstid*. (Occasional Papers in Archaeology 35.) Uppsala: Institutionen för arkeologi och antik historia.
- Karlsson, Hanna & Emanuelsson, Marie, 2002: Fäbodväsendets långa historia. En diskussion utifrån vegetationsförändringar vid Öjingsvallen under 150 år. I: *Periferins landskap. Historiska spår och nutida blickfält i svensk glesbygd*, red. Ella Johanson. Lund: Nordic Academic Press. S. 123–140.
- Karlsson, Johnny, 2016: *Spill. Om djur, hantverk och nätverk i Mälaramrådet under vikingatid och medeltid*. (Theses and Papers in Osteoarchaeology 8.) Stockholm: Institutionen för arkeologi och antik historia.
- Laming, Anette, 1959: *Lascaux – paintings and engravings*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Larsson, Jesper, 2009: *Fäbodväsendet 1550–1920. Ett centralt element i Nordsveriges jordbrukssystem*. Östersund: Jamtli.

FRÅN AUDHUMBLA TILL DEN FORNTIDA VERKLIGHETEN

- Lerjeryd, Per, 2000: *Mithraismens miljöer. Text, tecken och tolkningsproblem från antikens Rom till nutida religionshistoria.* (Stockholm Dissertations in Comparative Religion 4.) Stockholm: Religionshistoriska institutionen.
- Lucas, Gavin (red.), 2009: *Hofstaðir. Excavations of a Viking Age Feasting Hall in North-Eastern Iceland.* (Monograph 1.) Reykjavik: Institute of Archaeology.
- Magnell, Ola, Boethius, Adam & Thilderqvist, Johan, 2013: Fest i Uppåkra. En studie av konsumtion och djurhållning baserad på djurben från ceremonihus och vapedeposition. I: *Folk, fä och fynd*, red. Birgitta Hårdh och Lars Larsson. (Uppåkrastudier 12.) Lund: Institutionen för arkeologi och antik historia. S. 85–132.
- Malmer, Mats P., 1995: Artikeln Trattbägarkulturen. I: *Nationalencyklopedin* band 18. Höganäs: Bra Böcker. S. 396.
- Matthes, Lilian, 2017: Vieh und Pferch, Neue Überlegungen zur Beziehung zwischen Mensch und Tier in der Bronzezeit. I: *Tiere und Tierdarstellungen in der Archäologie. Beiträge zum Kolloquium in Gedenken an Torsten Capelle, 30.–31. Oktober 2015 in Herne*, ed. by Vera Brieske, Aurelia Dickers und Michael M. Rind. Münster: Aschendorff Verlag. S. 131–141.
- Myrdal, Janken, 2012: Boskapsskötseln under medeltiden. En källpluralistisk studie. (Nordiska museets handlingar 139.) Stockholm: Nordiska museets förlag.
- Myrdal, Janken & Söderberg, Johan, 1991: Kontinuitetens dynamik: agrar ekonomi i 1500-talets Sverige. (Stockholm studies in economic history 15.) Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Nielsen, Svend et al., 2005: The Gundestrup Cauldron. New Scientific and Technical Investigations. *Acta Archaeologica* 2005. S. 1–58.
- Nordberg, Andreas, 2003: Om namnet Skiringssalr. *Fornvännen* 98. S. 265–269.
- Nordland, Odd, 1956: Artikeln Audhumbla. *Kulturhistoriskt lexikon för Nordisk Medeltid från Vikingatid till Renässans*, Band 1, red. John Granlund. Malmö: Allhems förlag Sp. 278–279.
- Pedersen, Ellen Anne & Widgren, Mats, 1998: Järnålder 500 f.Kr – 1000 e.Kr. I: *Det svenska jordbrukets historia. 1. Jordbrukets första femtusen år*, red. Janken Myrdal. Stockholm: Natur och Kultur/LTs förlag. S. 237–482.
- Petersson, Maria, 2006: *Djurhållning och betesdrift. Djur, människor och landskap i västra Östergötland under yngre bronsålder och äldre järnålder.* Linköping: Riksantikvarieämbetet.
- Stenberger, Märten, 1933: *Öland under äldre järnålder. En bebyggelsehistorisk undersökning.* Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets akademien.
- Watt, Margrethe, 2004: The Gold-Figure Foils (“Guldgubbar”) from Uppåkra. I: *Continuity for Centuries. A ceremonial building and its context at Uppåkra, southern Sweden.* (Uppåkrastudier 10.) Lund: Almqvist & Wiksell. S. 167–221.
- Welinder, Stig, 1998: Neolithicum-bronsålder 3 900 – 500 f.Kr. I: *Det svenska jordbrukets historia. 1. Jordbrukets första femtusen år*, red. Janken Myrdal. Stockholm: Natur och Kultur/LTs förlag. S. 11–236.
- Wigh, Bengt, 2001: *Animal Husbandry in the Viking Age Town of Birka and its Hinterland.* (Birka Studies 7.) Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Windels, Fernand, 1949: *The Lascaux Cave Paintings.* London: Faber and Faber.

Konstanten

Kor och smådjur som kapital och inkomster i tidigmodern hushållsekonomi

Jesper Larsson

Abstract: The cow constant: cattle and small stock as capital and income in early modern household economy

Livestock were a necessity for life and had a versatile use both alive and dead: milk, meat, hides, manure and so on. They were also important as they contributed to a household's economy as capital, to build a household's wealth, and as income to give a "flow" in the economy. Examples from pastoralism and transhumance are used to show the importance of animals to build capital and give income and is used as a backdrop to a discussion about early modern Sweden. In the transhumance system (*fäbodlar*) that emerged, cows were important as capital and small stock as income. Increased market integration resulted in a large increase in small stock while the number of cows were stable at the household level. Using a modern concept, mental accounting, the article concludes that early modern peasants put cow, goats and sheep in different slots in their "wallet".

Keywords: cattle, small stock, early modern, household, capital, income

Inledning

Ett av de utmärkande dragen för den tidigmoderna kreatursskötseln var den mångsidiga användningen av gårdens djur. De gav mjölk och kött, dragkraft och gödsel, hudar och ull, lim och benmjöl samt otaliga andra produkter nödvändiga i det dagliga livet. Djuren var en förutsättning för jordbruket och människorna som levande, och när de slaktades användes allt från dem och inget gick till spillo. I det tidigmoderna jordbruket var djuren en självklar och nödvändig del, och mycket av arbetsåret och hushållets organisation kretsade kring att sköta och föda djur. Ett arbete som i hög grad vilade på kvinnor.

Djuren var nödvändiga, men sammansättningen på de enskilda gårdarna varierade, beroende på var i landet gården fanns, vilken inriktning jordbruket hade och vilka ekonomiska förutsättningar hushållet hade. Djursammansättningen på ett gods i Skåne, hos en torpare i Södermanland eller hos en bonde i Hälsingland skiljde sig på väsentliga punkter. Även inom många mindre regioner var det betydande skillnader mellan olika brukare. Men en sak som de alla hade gemensamt var att djuren hade en ekonomisk betydelse för hushållet. De utgjorde en större eller mindre del av dess ekonomi, och förändringar i

djurantal och djurens sammansättning fick betydelse för den enskilda gårdens ekonomi, arbetets fördelning och hushållets produktionsinriktning. I fokus för denna artikel står därför inte så mycket den direkta nyttan man hade av djuren, utan den kretsar kring frågan om vilka roller nötkreatur och smådjur hade i bondehushållets ekonomi. Mer specifikt handlar det om de olika sätt som djuren bidrog till böndernas ekonomi som kapital och inkomster.

Artikeln inleds med att två begrepp, kapital och inkomster, problematiseras för att ge förklarningar till hur man kan se på de tidigmoderna djurens funktion i hushållsekonomin. Att se djuren som kapital respektive inkomster är givetvis en förenkling av en komplex ekonomisk relation till djur, men det kan hjälpa oss att förstå hur den tidigmoderna djurhållningen förändrades. Begreppen är inte varandras motsatser, de kan mycket väl innesluta varandra, inkomster som en del av kapitalet, men visar på olika sätt att förhålla sig till hushållsekonomi: en långsiktig och en mer kortsiktig betydelse. Poängen med mitt resonemang är att jag försöker koppla förändringar av djursammansättningen till förändringar i ekonomin. De här tankarna följs upp med en diskussion om så kallad mental bokföring innan artikeln blir mer konkret och ger exempel och diskuterar ekonomiska relationer till djur i några olika geografiska regioner. Först diskuteras djurhållningen hos pastoralister och inom transhumansen. Med pastoralism menas här att hushållets ekonomi är uppbyggt kring mobil djurhållning och de saknar åkerbruk. Pastoralism är en särpräglad form av matproducerande ekonomi med omfattande förflyttningar för att djuren skall finna bete och vatten (Khazanov 1994 s. 17). Pastoralister benämns ofta nomader och begreppen används synonymt här. Transhumans däremot är en specialisering inom jordbruket där man för djuren på bete så långt från huvudbygden att man inte återvänder till den på kvällen utan anlägger säsongsbosättningar. Djuren sköts av herdar, och i Norden var herdarna kvinnor (Larsson 2014). Artikeln ger sedan en mer detaljerad beskrivning av utvecklingen i södra Norrland och Dalarna. Alltså det område där ett intensivt fåbodbruk (transhumans) utvecklades under tidigmodern tid, och där självägande bönder, skattebönder, dominerade (Larsson 2009). Artikeln avslutas med en diskussion om bondehushållens ekonomiska relation till djuren i denna region.

Kapital

Kapital är ett av grundbegreppen i ekonomi och det kan ha många betydelser (Encyclopaedia Britannica: Capital and Interest). I sin bredaste mening inkluderar kapital både materiella och icke materiella tillgångar; människor med sina kunskaper, färdigheter och utbildning, men också land, byggnader, maskiner, utrustning och varor som ägs av människor eller företag. Kapital är summan av alla tillgångar som kan ägas och utbytas på en marknad på permanent basis och inkluderar alla typer av tillgångar samt finansiella tillgångar. I ett bokslut är kapital ofta de medel som inte har förbrukats under ett år och

som överförs till nästkommande års budget. Vad man kan äga har förändrats mycket över tiden, men hur man har sett på kapital över tiden har också förändrats. Kapital är därför ett begrepp som reflekterar den rådande utvecklingen och de rådande sociala relationerna. För att vara ett meningsfullt begrepp för det tidigmoderna samhället uteslutes här humankapital, alltså en persons egna arbete, kunskap och skicklighet. Det är inte heller ovanligt att man även idag utesluter humankapital när man beräknar kapital. Jag ansluter mig till den definition som den franske ekonomen Thomas Piketty (2014 s. 46) gör i sin bok *Capital in the Twenty-First Century*: med kapital avses alla icke humana tillgångar som kan bli ägda och handlade med på någon form av marknad.

I en feodal ordning där makten i samhället byggde på jordägande var innehav av jord naturligtvis en avgörande form av kapital som gav makt och inflytande. Ibland görs en lite smalare definition som reserverar ordet kapital till den form av välstånd som har samlats ihop av människor, och därför exkluderar land och naturresurser. Vi talar då om lösöre. Och även om jordägande var centralt för den tidigmoderna människan var värderingen av land inte särskilt precis. I de bouppteckningar som görs i Sverige under 1700-talet är själva gårdens värde summariskt angivet. Hur man än ser på frågan så ingår djuren där som kapital. De var något som bidrog till ens rikedom eller, om man inga eller få djur hade, till ens fattigdom.

Kapital spelar en dubbel roll, dels som lagrad rikedom, dels som en faktor i produktionen. I ett hushålls kapital ingår givetvis alla de djur de ägde och dessa finns värderade i många bouppteckningar från 1700-talets mitt. Det är i kapitalets dubbla funktion, som lagrad rikedom och som en faktor i produktionen, som djuren under tidigmodern tid kom att spela en viktig roll. Djuren byggde upp välstånd och de kunde omsättas. Kapitalet är till för långsiktiga investeringar för framtiden och syftar till att göra hushållet framgångsrikt flera år framåt, och ibland över generationer. Man kan därför skilja på kapital som en mer permanent tillgång, och inkomster som något som omsätts under en kortare tid.

Inkomster

Inkomsterna skapar rörelse i ekonomin i motsats till kapitalet som ses som tillgångar. På engelska talar man om att kapitalet är en "stock" och inkomsten ett "flow" (Encyclopaedia Britannica: Capital and Interest). Att ha rörelse i ekonomin gör den dynamisk, och att ha kontanter i form av sedlar och mynt underlättar detta, men man kan också ha andra tillgångar man snabbt kan omsätta. I det här sammanhanget är ordet likviditet bra: ett mått på kortsiktig betalningsförmåga och på tillgångar man lätt kan nyttja. Ett stort kapital är ingen garanti för god likviditet eftersom man kan ha tillgångar som är svåra att omsätta. Hur snabbt djur, eller deras produkter, kan omsättas påverkar inkomsterna till hushållet.

Mental bokföring

Richard H. Thaler, 2017 års pristagare i ekonomi till Alfred Nobels minne, har skapat begreppet mental bokföring (Thaler 1999). Både företag och hushåll har ett behov att hålla koll på sin ekonomi. Medan företag och organisationer ägnar sig åt formell bokföring tenderar individer och hushåll att kontrollera utgifter och få överblick av ekonomin på mindre formella sätt. Begreppet mental bokföring beskriver hur människor organiserar och värderar sina ekonomiska transaktioner. En del av den mentala bokföringen är att människan tenderar att förenkla ekonomiska beslut genom att skapa separata mentala konton för skilda delar av ekonomin. Ekonomiska beslut berör sedan bara ett av dessa konton och inte de totala tillgångarna. Typexemplet brukar vara hur man ser på hushållsekonomin: där kan det vara skilda konton för mat, semester och sparande till pension, och så vidare. Det sätts upp informella regler för när man får ta pengar från ett konto och använda dem för något annat ändamål. Denna typ av uppdelning av ekonomin kan ibland leda till fördyringar, men det kan samtidigt leda till att hushållets ekonomi planeras och skydd av långsiktiga besparingar. Trots att värdet på en krona är lika mycket oavsett hur vi har fått den, tenderar människor att värdera den på olika sätt beroende på omständigheterna.

Figur 3:1. Kor och getter hamnade i olika fack i böndernas mentala plånböcker. Korna stod mer för kapital och får och getter mer för inkomster i och med att de omsattes snabbare. (Fotomontage av Anni Hoffrén, bildkällor: Unsplash, PNGEgg.com, Wikimedia Commons, Firoo2/Flagstaffotos CC BY-NC.)

Thalers mentala bokföring gäller moderna ekonomier, men jag menar att den också har något att säga om tidigmodern hushållsekonomi och djurens roll däri. Om man tänker sig hushållsekonomi som en plånbok med fack för bestämda ändamål hade den tidigmoderna bonden djuren i olika fack. Att flytta djuren mellan facken var inte lätt. Något fack användes för att långsiktigt bygga upp gårdens ekonomi, ett annat för att tillgodogöra sig kortsiktigare mål. Att djuren har haft olika betydelse för bondehushållet vad gäller jordbruks- och hantverksproduktion och relationen med omvärlden är helt klart. Men de har också haft olika betydelse vad gäller kapital och inkomster i bondens ekonomi.

I centrum för diskussionen står det tidigmoderna svenska jordbruket och framför allt jordbruket i södra Norrland och Dalarna. Innan vi går dit behövs dock en liten utblick.

Pastoralism

Det finns inga universella sanningar om relationen mellan djur och ekonomi. Vilka djur man haft, hur många de var och hur köns- och ålderssammansättningen såg ut, har i huvudsak berott på biologiska och naturgeografiska förhållanden, men också kulturella, ekonomiska, sociala och politiska faktorer har spelat in. Det går dock att konstatera att ju större del av hushållsekonomi som är uppbyggd kring djuren desto mer har djuren betydelse i ekonomin diskuterats. Det blir en glidande övergång från stationära jordbruk med få djur till nomadismen som är uppbyggd kring djurhållning. Framför allt är det inom forskningen kring pastoralismen i Afrika söder om Sahara som diskussionen har varit som intensivast.

Lite förenklat kan man säga att ju mer mobil djurhållningen var, desto större betydelse har djuren haft för totalekonomin. Det beror bland annat på att en specialisering mot en stor mobil djurhållning försvårar att andra delar av ekonomin utvecklas. Medan diskussionen om djur som kapital och inkomster kan kännas begränsad för att förstå ekonomin hos en slättbonde med få djur har frågan desto mer relevans för brukare inom transhumanssystem och hos nomader.

Antropologen och historikern Anatoly M. Khazanov (1994) framhåller i sin mycket betydelsefulla bok *Nomads and the Outside World* att nomadismen inte är "primitiv" och "uråldrig" utan tvärt om kräver ett samspel och en ekonomisk relation till världen utanför det egna samhället. Det är djuren som skapar denna relation. Här är det värt att påminna om att kulturhistorien länge felaktigt fäste stor vikt vid olika evolutionära teorier om människans utveckling. En sådan var den svenske zoologen Sven Nilssons socialevolutionistiska modell, där de primitiva folkslagens olika stadier var vilden, herden och sedan åkerbrukaren (Larsson 2009 s. 63–64; Nilsson 1843 s. V–VIII, inledning).

Nomadismen är beroende av utbyte med jordbrukare och med urbana områden. Detta utbyte kan ta två former: direkt handel och utbyte eller att man

på olika sätt medverkar i handeln mellan olika bofasta områden (Khazanov 1994 s. 202). Nomadism är en långt gången specialisering där nomader inte är självförsörjande utan beroende av införsel av många förnödenheter. Djuren är viktiga och är med och skapar relationen till omvärlden. Detta utesluter dock inte att djuren också kunde ha andra betydelser inom respektive samhälle. Djuren var viktiga för hushållets position, eller status, inom det egna samhället.

Den östafrikanska nomadismen blev mycket uppmärksammas från 1970-talet fram till 2000-talet, vilket har lett till att synen på deras djurhållning i mångt och mycket har omvärderats. Här skall turkanafolket lyftas fram som exempel. Slutsatserna vilar i hög grad på det arbete som antropologen Terry McCabe gjort under flera årtiondens studier och som finns sammanfattat i boken *Cattle bring us to our enemies* (2004). Den syn man inom forskningen länge hade om pastoralisterna i Östafrika var att de hade ett irrationellt förhållande till sina nötkreatur. Idén om denna irrationella förkärlek till nötkreatur hade introducerats redan 1926 med en artikel av Melville Herskovits, som aldrig varit i Afrika, men som fick stort genomslag. Det hävdades sedan länge att nötkreaturen tillförde mycket lite till ekonomin i området och knappast ens något till ägarna själva. Djuren hölls mestadels för prestige och ägarna ville sällan äta dem och inte heller sälja dem. Det var svårt att förstå varför man hade kor, och ännu svårare hur man kunde betraktade dem som en ekonomisk resurs (McCabe 2004 s. 35).

När McCabe började sina studier var också han undrande till varför många turkanahushåll höll så många nötkreatur. De tycktes inte bidra med mycket, varken för det dagliga uppehållet eller näringsintaget. Det var närmast det motsatta. Torka gjorde att korna ofta behövde söka bete i avlägsna och svåråtkomliga berg. Djuren gav inte mycket mjölk. Kamelen och geten gav mer. Ända hade nötkreaturen en särskild plats i kulturen och det sociala livet.

Smådjurens roll var enklare att förstå. Får är viktiga för köttets skull och den fetrika svansen gavs ofta till sjuka, då den har ett högt kaloriinnehåll. Fåret är också en viktig handelsvara och används både i byteshandel och vid försäljning. Fåren kan också mjölkas. Getterna, som är vanligare än fåren, ger mjölk, kött, blod och de är också en handelsvara. Getterna är för det mesta det vanligaste djuret i ett hushålls hjord som ofta består av fem djurslag. Förutom kor, får och getter ingår också kameler, som är pålitliga mjölkgivare även under svåra förhållanden, och åsnor.

En del av förklaringen till djurens olika betydelse ligger i att de reproduceras med olika hastighet (se tabell 1). Får och getter får vanligtvis lamm och killingar en gång om året, de når reproduktiv ålder betydligt tidigare än kor och kameler och har kortare tid mellan födslarna. En liten flock får eller getter kan snabbt reproduceras. Får och getter anses därför särskilt viktiga av Turkana när man behöver öka antalet djur snabbt (McCabe 2004 s. 80).

KOKONSTANTEN

Tabell 1. Fruktsamhet hos kameler, nötkreatur, getter och får hos några östafrikanska pastoralister

Variabler	Kamel	Kor	Getter	Får
År till första kalvning etc.	3–4	2 1/2–3	1+	1
Dräktighet (månader)	13	9	5	5
År mellan födslar	2–3	1–2 (vanl. 2)	½–1	½–1 (vanl. 1)
Minsta dubblingstid (år)	9	6 1/2	3	3

Källa: egen bearbetning av tabell 4.3, McCabe 2004 s. 80. Anmärkning: endast delar av originaltabellen har bearbetats.

Ett mål för turkanapastoralisterna var att utöka sin hjord. Frågan har varit varför, och till vilken nytta? Det irrationella argumentet, presenterat ovan, ersattes med materiella argument från 1950-talet. Ett var att den låga produktiviteten hos djuren gjorde att många djur behövdes. Senare argumenterade forskare, att då ägarna visste att många djur skulle dö under kommande torrperioder, var en stor hjord en fördel eftersom fler djur skulle kunna bidra till en snabbare återhämtning. McCabe (2004 s. 183) illustrerar tankesättet med ett citat från tidigare forskare, som har uttryckts det som att "Pastoralists store wealth on the hoof": att de har sin förmögenhet samlad eller lagrad i djuren. Förutom att djuren gav föda var själva poängen med att ha många djur att det skapade en förmögenhet. Djuren sågs som ett självändamål.

McCabe (2004 s. 183–184) menar att vad som saknas i analysen är de mål pastoralisterna själva har. Att ha många djur fyller nämligen en viktig funktion, förutom att ge mat, är det grunden för familjebildningen. Det är genom hjorden som familjeexpansionen är möjlig och det är genom hjorden det blir möjligt för mannen att bli legitim fader. Boskapshjorden var grunden för brudköpen och det var genom överföring av djur som en man betraktades som den rättmätiga fadern till barnen inom äktenskapet. Vid ingen eller ofullständig betalning i djur tillhörde barnen svärfadern eller kvinnans bror. Alla djur bidrog till hushållets kapital, men i brudköp kom nötkreatur och kameler att spela en stor roll. Beslut om och när man skall göra ett brudköp och betala i djur var ett lika viktigt, om inte viktigare, beslut att ta som när man skall flytta sina djur till nya beten i det karga landskapet. Då djuren är medlet som gör att man kan bilda familj, och bli legitim fader till sina barn, blir incitamenten för att sälja djur låga (McCabe 2004; se också Håkansson 1987).

Så varför har man då så många djur? För att få mat och inkomster, men minst lika viktigt är att bygga upp ett kapital, som gör det möjligt att gifta sig och ha många barn. Att samla kapitalet i sina djur berodde också på att alternativen är begränsade. Det fans inget att investera i som skulle ge samma goda utdelning som djur. Till exempel saknas banker där man skulle kunna sätta in pengarna från djurförsäljningar, och det finns få andra möjligheter att investera pengarna, som i land eller andra näringar. Det mobila livet, där man

flyttar till nya betesmarker, har också begränsat möjligheterna att investera i föremål och fast egendom.

Det finns några saker i resonemanget om turkanafolket som vi kan ta med oss när vi senare diskuterar djuren som kapital och inkomster i det tidigmoderna Sverige. Det första är att djuren också i Sverige kom att utgöra en stor del av kapitalet för ett hushåll. Det andra är att även i Sverige var möjligheten att använda banker för sitt kapital begränsad. Det fanns visserligen andra sätt att investera, som i silver och koppar, och det fanns ett monetärt system. Det tredje är att smådjur omsattes snabbare och var betydelsefulla som inkomster till hushållen.

Transhumans

I Europa var transhumansen betydande redan under antiken och den hade stor betydelse för ekonomin i medelhavsområdet även under medeltiden. Den storskaliga förflyttningen av djur har på en del platser, som i Spanien, fortsatt in på 1900-talet (Emanuelsson 2009 s.152). Trots att djuren är viktiga både i nomadismen och i transhumansen står de långt ifrån varandra. Transhumansen är en specialisering av jordbruksekonomin, där man också har permanenta gårdar med jordbruksproduktion. Likheten mellan dem ligger i att kontakten med en marknad för dem båda kom att spela en avgörande roll för deras uppkomst och utveckling. Den storskaliga boskapsskötseln i medelhavsområdet under antiken var helt beroende av att det gick att avsätta de produkter som framställdes. Transhumansen gynnades av befolkningstillväxt, ett utvecklat penningssystem och politisk stabilitet.

Ylletillverkning var medeltidens storindustri och flera områden i Europa kom att vara starkt påverkade av denna. Under 1200-talet var den som intensivast i Flandern, under 1300-talet i Florens och under 1400-talet i England. Efter etableringen på respektive plats kom den att spela en viktig roll i områdenas ekonomier under lång tid. Ullen till ylletillverkningen kom i medelhavsområdena från boskapsskötsel som tillämpade transhumans. För att upprätthålla systemet krävdes en stark marknad som efterfrågade ull. Antikhistorikern Barbro Santillo Frizell framhåller i sin bok *Pastorala landskap* att ett visuellt uttryck för den starka ekonomi som fanns inom ullhandeln är ett av renässansens mest kända byggnadsverk: den mäktiga kupolen på Santa Maria del Fiore i Florens, ritad av Filippo Brunelleschi. Kupolen bekostades av ullhandlarskrået i staden (Santillo Frizell 2006 s. 8).

Ett annat uttryck för den starka ekonomin i medelhavstranshumansen kommer från Arles i Frankrike. Under 1500-talet var Arles huvudort för omfattande betesdrifter, och de ledande fårskötarna kallades där ”kapitalister”. Fernand Braudel (1997 s. 75–76) skriver i sitt monumentalverk *Medelhavet och medelhavsvärlden på Philip II:s tid* om Arles att “det var där ’kapitalisterna’ bodde—så kallades faktiskt de ledande fårskötarna till ganska nyligen”. I Spa-

nien fanns också en väl utvecklad transhumans med särskilda vandringsvägar, så kallade *cañadas*, som utnyttjades för de långväga förflyttningarna mellan vinter och sommarbetsmarker. Handelsmän kom att engagera sig i ullexporten till Italien, Flandern och England och många av dem ägde egna fårhjordar. Santillo Frizell framhåller att denna ekonomi var känslig för förändringar. När konjunkturerna vek var det den anställda herden som blev arbetslös före bonden, och med minskad efterfrågan behövde denne också snabbt göra sig av med djur (Santillo Frizell 2006 s. 36–37).

Den storskaliga medelhavstranshumansen hade alltså en stark marknadsintegration, men inte bara den storskaliga transhumansen förutsatte en marknad, det gjorde också den småskaliga, ofta kallad alpin transhumans. Det utmärkande för den är att man för djuren på sommarbete på så avlägsna platser att man inte kan ta hem dem till gården på kvällen utan etablerar fåbodar. På vintern stallas däremot djuren på hemgården och samlandet av vinterfoder är därför en utmärkande del av sommararbetet (Larsson 2009 s. 80; Davies 1941 s. 155). Denna typ av transhumans har också kallats för agropastoralism för att betona att systemet förutsätter ett jordbruk på en permanent gård.

Utmärkande för många områden med alpin transhumans är att man inte varit självförsörjande på spannmål och därför behöver ett utbyte med andra jordbrukare. Det medeltida samhället på Grönland, med sina fåbodar, var beroende av att byta till sig varor. Man sålde skinn från getter och kor men också ulltyger (Diamond 2005 s. 241). I bergsområden i Balkan och Alperna kom ekonomin under tidigmodern tid att utvecklas med inriktning mot marknaden, och befolkningen blev därmed mindre beroende av åkerbruket. Hantverk av olika slag utvecklades och säsongsarbetskraft blev vanligt. En textilindustri utvecklades som var beroende av råvaror från djuren i lokalområdet (Brunnbauer 2004 s. 129–140; Viazzo 1989 s. 20–21). Även den småskaliga transhumansen var konjunkturkänslig, dock inte i samma utsträckning som den storskaliga. Det vi tar med oss från diskussionen om transhumans, när vi nu skall gå över till den svenska scenen, är framför allt smådjurens betydelse för en relation till en marknad.

Södra Norrland och Dalarna

Det finns påfallande likheter mellan bergsområdena i Alperna och Balkan och södra Norrland och Dalarna där ett fåbodsystem utvecklades under tidigmodern tid (Larsson 2009). Men innan vi går in och ser hur den svenska scenen utvecklades under tidigmodern tid och djurens betydelse i ekonomin skall vi ta ett steg tillbaka till yngre järnåldern och medeltid. Att det i det förhistoriska samhället fanns en koppling mellan kapital och nötboskap är klart. I den gamla runraden har *F*-runan kallats *fehu*, ett begrepp som står för både rikedom och boskap. Ordet *fä* har sitt ursprung i betydelsen 'boskap' och fick senare den sekundära betydelsen 'egendom; förmögenhet' i och med att

Figur 3:2. Nötkreaturens betydelse för att bygga upp ett hushålls förmögenhet under vikingatiden framgår av att F-runan, kallad fehu, som står för både rikedom och boskap. Tacitus framhåller att germanernas jordbruk är rikt på boskap och att rikedom mättes i antalet kreatur.

(Foto: Keltickelton, CC BY-NC-SA 2.0.)

egendomen hos många hushåll till stor del bestod av boskap (SAOB: *Fä*). Den romerske historikern Tacitus framhåller i sitt verk *Germania* från omkring år 98, att germanernas jordbruk var rikt på boskap och att rikedom mättes i antal kreatur (Tacitus 2005 kapitel 5). Inom parentes kan man påpeka att det engelska ordet *livestock*, känt sedan 1600-talet, också framhåller djuren som en tillgång. Ordet betyder ordagrant 'levande inventarier' och framhäver att djuren är ett kapital. *Livestock* har ofta använts synonymt med nötkreatur, men inkluderar idag egentligen alla domesticerade djur som finns inom jordbruket.

I Norden finns exempel på att djuren kunde fylla andra funktioner än kapital i det ekonomiska systemet. I det medeltida Norge var djuren viktiga både som kapital och som betalningsmedel. Medan kon var ett värdeföremål var det framför allt fåret som fungerade som betalningsmedel. Skinn och hudar användes som pengar och bidrog till omsättningen (Myhre & Øje 2002 s. 354–355).

I det tidigmoderna Sverige kom djurslagen också att spela olika roller i ekonomin. Frågan om djurens olika värden kompliceras dock av att skilda sociala grupper inte haft samma ekonomiska relationer till djuren. Bönder och torpare har till exempel inte haft samma andelsförhållanden mellan djurslagen. Många utan tillgång till egna gårdar hade fler smådjur och enligt ett talesätt har geten kallats "fattigmans ko" (Hallander 1989 s. 351). Även för små djurägare har försäljning av djurens produkter gett viktiga inkomster till hushållet. Inte minst har det framhållits hur dessa viktiga inkomster och kontanter var för kvinnor som ansvarade för den dagliga skötseln av hushållet. I Sverige har

försäljningen av ägg under 1800-talet och 1900-talet ofta gett kvinnor deras "egna" pengar i hushållet. Men smådjuren fyllde också en viktig roll för bönderna liksom under tidigmodern tid.

Handel

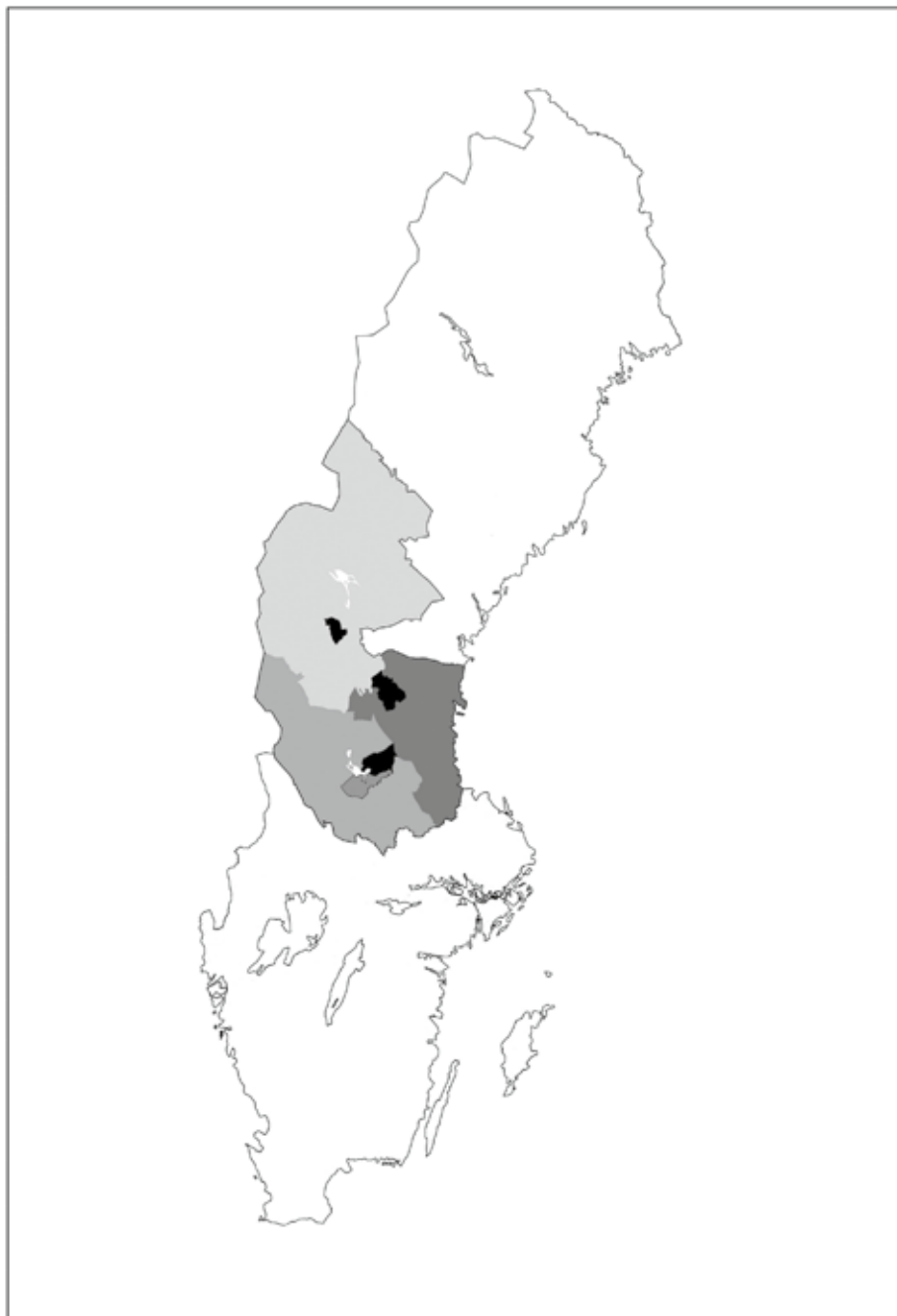
Smådjuren, får och getter, har alltså varit viktiga för marknadsintegrationen i många europeiska transhumanssystem. Men de har de också varit viktiga i Sverige och Norge. Det var framförallt kopplingen till den växande bergs- och gruvnäringen som påverkade böndernas ekonomi. Får och getter gav ull och ragg, hudar som kunde förädlas till klädesplagg och lädervaror. Getens produkter var viktiga inom gruvnäringen då raggen från geten gav slitstarka plagg och skinnet användes i gruvarbetarkläder. Getmjölk och getost var viktiga i gruvarbetarnas kost (Szabó 1970 s. 62). Men getens produkter kom också att exporteras. Från Bergen i Norge exporterades 70 000 till 80 000 bockskinn årligen enligt en uppgift från 1753, men många tusen skinn stannade också i staden och användes där (Reinton 1961 s. 164).

Även bönderna i Sverige var inblandade i handel med animalieprodukter. Av 455 förbönder, mestadels från Jämtland, förde 107 av dem med sig smör i sina slädar när de 1683 deltog vid marknaden i Levanger. Åtta av bönderna hade tillsammans med sig 290 bockskinn (Hallan 1966 s. 33–56). Bönderna i Färila socken i Hälsingland åkte årligen på en rad marknader i Sverige och Norge. Enligt en beskrivning från 1827 förde de med sig 300 lispund smör och talg, 1000 get och fårskins samt andra produkter som lin och garn (Ström 1964[1827], s. 31–32). Med sig hem från Gävle hade man linfrö, färger, tobak, snus och knappar. Från Norge, Vemdalen och Östersund fick man norsk sill och fisk (torsk), från Sala vetemjöl och från Falun och Hedemora liar och koparkärl. Det var en utvecklad handel där djuren spelade en stor roll och där får och getter bidrog till omsättningen.

Stämmer antagandet att djuren hade olika roller i hushållsekonomin bör det ha inneburit att djurens sammansättning på gården förändrades när fåbodar etablerades. Frågan är hur den möjligheten till expansion som ett mer intensivt utnyttjande av de stora skogarna i södra Norrland och Dalarna innebar, påverkade djurantalet och djursammansättningen. Som vi har sett från andra områden innebar transhumansen att det var smådjuren, får och getter, som påverkades mest. Om korna bidrog mer till kapitalet och smådjuren till omsättningen verkar detta vara en sannolik utveckling även i detta område.

Kor, får och getter

I tre socknar, Rättvik i Dalarna, Färila i Hälsingland och Klövsjö i Jämtland har djurens antal beräknats från 1571 fram till 1971 (för Klövsjö från 1633). Här skall jag bara redogöra för utvecklingen av antalet djur fram till omkring 1850.

Figur 3:3. Karta över Sverige med de tre undersökningsområdena markerade med svart. Från söder: Rättviks socken i Kopparbergs län, Färila socken i Gävleborgs län och Klövsjö socken i Jämtlands län. (Karta av författaren.)

Den som är intresserad av hur beräkningarna gjort och mer noggrant redovisade siffror hänvisas till doktorsavhandlingen *Fäbodväsendet 1550–1920* (Larsson 2009 s. 114–198). Jämför man utvecklingen i de tre socknarna ser man en så likartad utveckling att det går att tala om gemensamma drag för hela regionen.

Ett av de mer utmärkande dragen är att sammansättningen av djurbesättningarna genomgår en likartad utveckling. I alla tre socknarna är kon det vanligaste djuret på gården under 1500-talet (och på 1630-talet i Klövsjö) följt av geten och fåret, som ligger mycket nära varandra i antalet. När vi har nått 1700-talet är denna ordning helt omkastad. Fåret är det vanligaste djuret på gården, sedan kommer geten och minst vanlig är kon. Ser man till det totala antalet djur i respektive socken fanns ungefär 4 gånger så många kor i Klövsjö 1850 som det hade funnits 1633. I Färila fanns det 3 gånger så många kor 1850 som 1640, och i Rättvik hade mängden kor ökat med knappt 4 gånger mellan 1571 och 1830. I Klövsjö och Färila kom antalet kor att öka svagt ända in i 1900-talet första decennier, medan Rättvik uppnådde sitt maximum redan under 1800-talet.

Antalet får och getter hade dock ökat mycket mer. I Klövsjö var där 16 gånger så många får och 12 gånger så många getter 1850 som 1633. I Färila ökade antalet får sjufalt och getterna nästan sexdubblades mellan 1640 och 1850. I Rättvik var ökningen mellan 1571 och 1830 tio gånger för fåren medan getterna ökade över fem gånger (för exakta siffror se Larsson 2009 s. 163–187).

Siffrorna ovan gäller sockennivå, men hurdan var förändringen på hushållsnivå? Även här kan man se radikala förändringar. Djursammansättningen på gårdarna fick en ny karaktär. Smådjuren blev de vanligaste djuren på gården, och fåren var fler än getterna. I Färila var antalet kor, får och getter per gård ganska jämt fördelade runt 1640, men med en klar övervikt för kor. Fram till 1770 kom antalet kor per gård att öka svagt samtidigt som också gårdsantalet ökade. Där var nu 7,3 kor per gård jämfört med 5,6 kor per gård 130 år tidigare. Antalet får och getter hade däremot ökat betydligt kraftigare. Fåren ökade från under 4 får per gård till 12 får per gård och getterna från drygt 4 getter per gård till 10 getter på gård. Under första hälften av 1800-talet kom antalet kor, får och getter per gård att minska på grund av en stark hemmansklyvning. Antalet djur kom dock inte att minska i samma takt som gårdarnas skattetal minskade. En liknande utveckling syns i Klövsjö och Rättvik, även om källäget i Rättvik inte tillåter samma noggranna analys som i Klövsjö och Färila.

Ser man till de enskilda gårdarna hade de större gårdarna, helt naturligt, fler kor än mindre gårdar, men de hade också fler får och getter. De var därmed mer involverade i handel med produkter från dessa djur och hade ett större flöde av inkomster från dessa djur. Geten skall därför inte bara ses som "fattigmans ko", även om det är helt klart att geten var viktig för många obesuttna, utan också som ett viktigt djur hos vanliga bönder fram till 1850. Den var ett djur som tillsammans med fåret skapade viktiga produkter för avsalu och det var därför en viktig del i en mer marknadsorienterad ekonomi.

Bilden av att djuren kan ses både som kapital och inkomster förstärks av bouppteckningarnas sätt att värdera dem. Korna värderas högt i bouppteckningar och deras del av hushållets samlade förmögenhet är ofta betydande. Man kan därför se korna som en ekonomisk bas i den boskapsinriktade ekonomin i Dalarna och södra Norrland. Mer förmögna bönder hade fler kor och även om man fick många produkter från korna, kan också innehavet av kor kopplas till status. Även om det inte går att bevisa här är det troligt, att kornas del av hushållets kapital minskar under hela den tidigmoderna tiden, en nedgång som fortsätter in på 1800-talet. Orsaken ligger i att bönderna nu har mer av sitt kapital i jord, byggnader och inventarier. Till detta bidrar att jorden blir en mer tillgänglig handelsvara på en friare jordmarknad, att böndernas byggnader blir större och mer påkostade och att de investerar delar av sitt överskott i möbler och andra inventarier.

Figur 3:4. Korns förändrade betydelse för hushållet, från kapital till inkomst, återspeglar sig också i språket. Begreppet att vara en 'mjölkko' uppstår under 1600-talet i den marknadsorienterade nederländska ekonomin och syftar på att kon genom sin mjölk ger stadigvarande och trygga inkomster. Begreppet har sedan överfört på all marknadsorienterad verksamhet där en produkt, som ger lättförtjänta pengar och samtidigt har en stor och långsiktig betydelse för ett företags vinst. Sedan 1970-talet har begreppet kassako använts synonymt med mjölkko. (Foto: Altopower, CC BY-NC-ND.)

Men ännu vid 1700-talets slut utgjorde djurens andel av en gårds totala lösöre en betydande del. I by Föne i Färila utgjorde djuren 31 procent av lösöret, i Rättviks socken 33 procent och i Klövsjö socken 37 procent. Uppgifterna bygger på en genomgång av bouppteckningar från aktiva gårdar, men det är värt att notera att underlaget är litet och inte statistiskt säkerställt (Bouppteckningar från Färila (1759–1822), Rättviks (1827–1830) och Klövsjö (1761–1774) socknar). Trots att nötkreaturen var mycket färre än smådjuren utgjorde deras andel av djurens totala värde 63 procent i Klövsjö, 56 procent i Föne i Färila och 47 procent i Rättvik.

Nötkreatursenheter

Det har inom forskningen, och inom statlig förvaltning, tagits fram metoder att värdera djur på för att det skall vara möjligt att jämföra gårdars djurinnehav på ett standardiserat sätt. Beroende på vad man vill jämföra och vid vilken tid har olika skalor olika fördelar. Några omvandlingsenheter är: nötkreatursenheter (Ne), betesenheter (Be) och betesekvivalenter (Bekv) (För en genomgång av de olika skalorna se Larsson 2009 s. 156–158). Den bästa skalan att använda för den tidigmoderna tiden, och för ändamålet med denna artikel, är dock den där djuren omvandlas till kreatursenheter (Ke). Skalan bygger på djurens monetära värden och grundar sig på relationen mellan de skattebelopp som finns upptagna i de boskapslängder som upprättades mellan 1620 och 1641, som en del av de extraskatter som trettioåriga kriget medförde. Mättet kreatursenheter baseras på de värden djuren hade åren 1624–27 enligt David Hannerberg (1948 s. 66). Antalet kreatursenheter har därför använts för att beräkna förmögenheter i djur under tidigmodern tid före det att bouppteckningar blir vanliga, men används också för att omvandla bouppteckningarnas uppgifter om enskilda djur till jämförbara storheter.

Tabell 2. Djurens värde enligt kreatursenheter (Ke).

Djurslag	Antal kreatursenheter (Ke)
1 häst	2 Ke
1 sto	1 Ke
1 ungt sto eller 1 fåle	0,5 Ke
1 oxe	2 Ke
1 stut	1 Ke
1 tjur	1,5 Ke
1 ko	1 Ke
1 kviga	0,5 Ke
1 bock	3/8 Ke
1 risbitare (ung bock)	3/16 Ke
1 get	3/16 Ke
1 ungt get	1/8 Ke
1 får	3/16 Ke
1 svin	0,25 Ke
1 ungt svin	1/8 Ke

Källa: Lindegren 1980 s. 88.

Enligt skalan (tabell 2) har en ko värdet 1 kreatursenhet och får och get värdet 3/16 kreatursenhet vardera. Fåret och geten är alltså värderade till mindre än en femtedels ko. Ser man till skillnaden i avkastningen mellan vad ko och get gav var skillnaden inte så stor. Enligt den norska lantbrukshistorikern Lars Reinton var getens avkastning 1/3 av kons (Reinton 1955 s. 196, 202). Gapet i

värde mellan smådjur och kor kom att öka till slutet av 1800-talet. I den då introducerade skalan benämnd nötkreatursenheter (Ne), var kon värd 1 Ne medan fåret värderades till $1/10$ Ne och geten till $1/12$ Ne. Måttet nötkreatursenheter bygger liksom kreatursenheter (Ke) på djurens monetära värde. Fårets och getens relativa försvagning mot kon speglar hur mycket mera kon betydde för jordbruket i industrisamhället och att de dessutom blivit mer högvakastande.

Variationer i djurantalet

Medan antalet kor var mer konstant över tid varierade antalet får och getter i större utsträckning. Det gäller om man ser på variationen över både kort och lång sikt. Från 1570-talet fram till 1850-talet ökade antalet får och getter i fåbodområdena eftersom jordbruket drogs in i en ekonomi där det fanns en marknad för utbyte av produkter. Får och getter bidrog till att bönderna kunde köpa och byta till sig varor. I några områden var det underskott på spannmål som behövde balanseras. För andra gav det en möjlighet att köpa in mindre livsnödvändiga varor som man inte kunde producera själva, men som bidrog till högre livskvalitet. Efter 1850, när marknaden viker för många av de produkter som getter och får producerade, sker en snabb nedgång för dessa djur.

Men också i det korta tidsperspektivet har variationen varit större i antalet får och getter jämfört med variationen i antalet kor och nötkreatur (Westin 2006 s. 100–101). Smådjuren var känsligare än de stora djuren, samtidigt som de snabbare återhämtade sig. Om en bonde måste göra sig av med djur på grund av tillfälliga problem är det därför rimligt att smådjuren fick gå först. En förlust av får och getter tog inte lika hårt på hushållets kapital som förlusten av kor.

Antalet kor varierade i mindre utsträckning än antalet får och getter under tidigmodern tid. En bidragande orsak till att hushållen inte kunde öka antalet kor kunde vara att det var svårt att säkra sommarbete för fler djur, men också att en ökning krävde mer vinterfoder. I många fåbodområden fanns det reglerat hur många nötkreatur varje gård fick föra med sig till fåboden och släppa på skogen. En ökning av antalet kor var därmed svår att genomföra. Att utöka mängden ängsmark till gården var inte heller det lättaste, särskilt inte när det samtidigt var befolkningstillväxt och en omfattande hemmansklyvning. På gårdsnivå skedde en svag minskning av antalet kor under 1800-talets första hälft.

På kort sikt skedde naturligtvis vissa variationer i antalet nötkreatur kopplade till företeelser som människor inte kunde kontrollera, så som väder som kunde påverka sommarbete eller mängden vinterfoder man kunde bärga. Hade man otur kunde inte djuren reproducera sig som var tänkt, och man kunde under en tid få ett överskott på tjurkalvar. Det finns många orsaker till dessa kortsiktiga variationer, men ofta handlade det om små förluster av ett, kanske två djur, som man sedan snabbt kompenserade (Westin 2006 s. 100). Fluktuationerna i antalet kor från år till år var alltså litet, men stora sjukdomsangrepp kunde kraftigt minska antalet djur på kort tid. Detta påverkade

bönderna negativt då djurens produkter, som kött, hudar och mjölkprodukter, inte kunde säljas. Men det tog också hårt på deras kapital, då en stor del av böndernas förmögenhet var kopplad till boskap. Landshövdingen i Malmöhus län framhåller detta samband mellan boskap och kapital i ett brev 1722 till Kungl. Maj:t angående boskapspest i länet och skriver att när boskapen dör ”är hans [bondens] största förmögenhet borta” (Widenberg 2017 s. 433).

Slutsats

Korna bidrog starkt till gårdarnas kapital och under tidigmodern tid varierade de normalt inte särskilt mycket i antal. Det går därmed att tala om en kokonstant. Denna blir särskilt tydlig i jämförelse med getter och får, vars antal varierade betydligt mer, och som i Dalarna och södra Norrland kom att stå för marknadsintegration. De bidrog därmed till en rörelse i ekonomin och viktiga inkomster till bönderna. Det går därför att påstå att den tidigmoderna bonden stoppade djuren i olika fack i sin mentala plånbok.

Källor och litteratur

- Braudel, Fernand, 1997: *Medelhavet och medelhavsvärlden på Filip II:s tid*. Furulund: Alhambra.
- Brunnbauer, Ulf, 2004: Environment, markets, and the state: human adaption in the Balkan Mountains, 19th – early 20th Centuries. *Ethnologia Balkanica* 8, S. 129–154.
- Davies, Elwyn, 1941: The patterns of transhumance in Europe. *Geography, Journal of the geographical association* 117. S. 155–168.
- Diamond, Jared, 2005: *Collapse. How Societies Choose to Fall or Succeed*. New York: Viking.
- Emanuelsson, Urban, 2009: *Europeiska kulturlandskap. Hur människan format Europas natur*. Stockholm: Formas.
- Hallan, Nils, 1966: *Jemtar på Levangsmarknaden i 1680-arene*. Östersund: Wisénska bokhandeln.
- Hallander, Håkan, 1989: *Svenska lantraser, deras betydelse förr och nu*. Veberöd: Bokförlaget Blå ankan.
- Hannerberg, David, 1948: *Närkes boskapsbestånd på 1620- och 1630-talen. Med en undersökning av källvärdet hos landskapets boskapslängder*. Göteborg: Wettergren & Kerber.
- Håkansson, N. Thomas, 1997: *Bridewealth, Women and Land: a Study of Social Change among the Gusii of Kenya*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Khazanov, Anatoly M., 1994: *Nomads and the Outside World*. Second edition. Madison: University of Wisconsin Press.
- Larsson, Jesper, 2009: *Fäbodväsendet 1550–1920. Ett centralt element i Nordsveriges jordbrukssystem*. Uppsala/Östersund, Sveriges lantbruksuniversitet/Jamtli förlag.

- Larsson, Jesper, 2014: Labor division in an upland economy: workforce in a seventeenth-century transhumance system. *The History of the Family* 19(3). S. 393–410.
- Lindgren, Jan, 1980: *Utskrivning och utsugning. Produktion och reproduktion i Bygdeå 1620–1640*. Uppsala: Uppsala universitet.
- McCabe, J. Terrence, 2004: *Cattle Bring us to Our Enemies, Turkana Ecology, Politics, and Raiding in a Disequilibrium System*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Myhre, Bjørn & Øye, Ingvold, 2002: *Norges landbrukshistorie I, 4000 f.kr–1350 e.kr: Jorda blir levevei*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Nilsson, Sven, 1843: *Skandinaviska Nordens Ur-invånare, ett försök i komparativa ethnografien och ett bidrag till människosläktets utvecklingshistoria*. Första delen. Lund.
- Piketty, Thomas, 2014: *Capital in the Twenty-First Century*. Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press.
- Reinton, Lars, 1955: *Sæterbruket i Noreg. 1. Sætertypar og driftsformer*. Oslo: Aschehoug.
- Reinton, Lars, 1961: *Sæterbruket i Noreg. 3*. Oslo: Aschehoug.
- Santillo Frizell, Barbro, 2006: *Pastoral landskap. Myt och verklighet*. Stockholm: Carlssons förlag.
- Ström, Carl Petter, 1964: *Försök til en beskrivning öfver Färila socken* Stockholm: Fabel [Originalutgåva 1827].
- Szabó, Mátyás, 1970: *Herdar och husdjur. En etnologisk studie över Skandinaviens och Mellaneuropas beteskultur och vallningsorganisation*. Lund: Lunds universitet.
- Tacitus, 2005: *Germania*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Thaler, Richard H, 1999: Mental accounting matters. *Journal of Behavioral Decision Making* 12(3). S. 183–206.
- Westin, Anna, 2006: *Betesmarker, djurantal och betestryck 1620–1850. Naturvårdsaspekter på historisk beteshävd*. Uppsala: Sveriges lantbruksuniversitet.
- Viazzo, Pier Paolo, 1989: *Upland Communities. Environment, Population and the Social Structure in the Alps since the Sixteenth Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Widenberg, Johanna, 2017: *Den stora kreatursdöden. Kampen mot boskapspest och mjältbrand i 1700-talets svenska rike*. Stockholm, Carlssons förlag.

Internetkällor

- Bouppteckningar från: Rättviks tingslag (1827–1830), Ljusdals tingslag (1759–1822), Bergs häradsrätt (1761–1774). Tillgängliga genom Arkiv Digital.
- Encyclopaedia Britannica: Capital and Interest: www.britannica.com/topic/capital-economics
- SAOB = Svenska akademiens ordbok: www.saob.se

Dragoxens rike

Ett språkligt kulturarv

Annika Karlholm

Abstract: The cultural and linguistic heritage of the Ox

In modern Standard Swedish, the words *oxe* 'ox', *tjur* 'bull' and *stut* 'steer' designate the male bovine (*Bos Taurus*). It is easy to believe that these words have been commonly used in the Swedish language, but this is not the case. In fact the words *tjur* and *stut* have only been used in the south of Sweden. Indeed until the beginning of the 20th century these terms were proper dialect words. This is due to the fact that the bovine male only has been commonly used as draught animal in the south of Sweden. In the north of Sweden *oxe* designate a non-castrated male bovine, i.e. a bull, whilst in the south *oxe* signifies a castrated male, i.e. an ox. Alongside *oxe*, the words *tjur* and *stut* have been used to distinguish the different types of male bovine. In addition the Swedish dialect word *böl* designates a castrated adult male bovine used as a draught animal, but one which previously was a bull. This article presents a sample of Swedish dialect words for the male bovine. Moreover, different types of commands have been used to drive the ox forward in the south of Sweden, where each region has its own tradition of specific commands. This article presents a few of these commands.

Keywords: command; draught animal; male bovine; ox; bull; steer; Swedish dialects

Inledning

Kalu, *stut*, *tjur* och *oxe* är ord som ingår i modernt standardsvenskt ordförråd som beteckningar för hanen av nötkreatur (*Bos taurus*). Alla finns belagda i fornsvenska. Det är därför lätt att tro att samtliga har varit en del av det allmänspråkliga ordförrådet i svenska. Men så är det inte. För även om orden *stut* och *tjur* finns belagda i fornsvenska har deras användning i talspråket fram till 1900-talets första hälft varit geografiskt begränsade. *Stut* respektive *tjur* har varit regelrätta dialektord. I den här artikeln kommer jag att berätta om vad hanen av nötkreatur kallas eller har kallats i Sverige, med speciellt fokus på det vuxna djurets beteckningar. Även smekord eller tilltalsord till den vuxna hanen kommer att belysas. Därtill kommer jag att redogöra för den stora dialektala variationen av kommandon eller lystringsord som har brukats till dragoxar runtom i Sverige, speciellt i de södra delarna av landet.

Källorna till de ord som behandlas här i artikeln är hämtade ur dialektords-samlingarna till *Ordbok över Sveriges dialekter* (OSDs), som ingår i Institutet för språk och folkminnen. De flesta dialektuppteckningar är från slutet av 1800-talet och första hälften av 1900-talet. (De äldsta dialektuppteckningar-

na, som finns som kopia i samlingarna, är från 1600-talet.) Till detta kommer svar på så kallade frågelistor i Institutet för språk och folkminners arkivsamlingar. En frågelist, med specifika frågor inom ett utvalt ämnesområde, är en traditionell dialektologisk och etnologisk-folkloristisk dokumentationsmetod, som utgör grund för meddelare eller informanter vid dokumentation av ord, traditioner, berättelser och annat inom immateriell kultur. Denna metod är vanlig vid traditionssamlade arkiv (t.ex. Nordiska museets arkiv i Stockholm, Folklivsarkivet i Lund samt arkiven inom Institutet för språk och folkminnen).

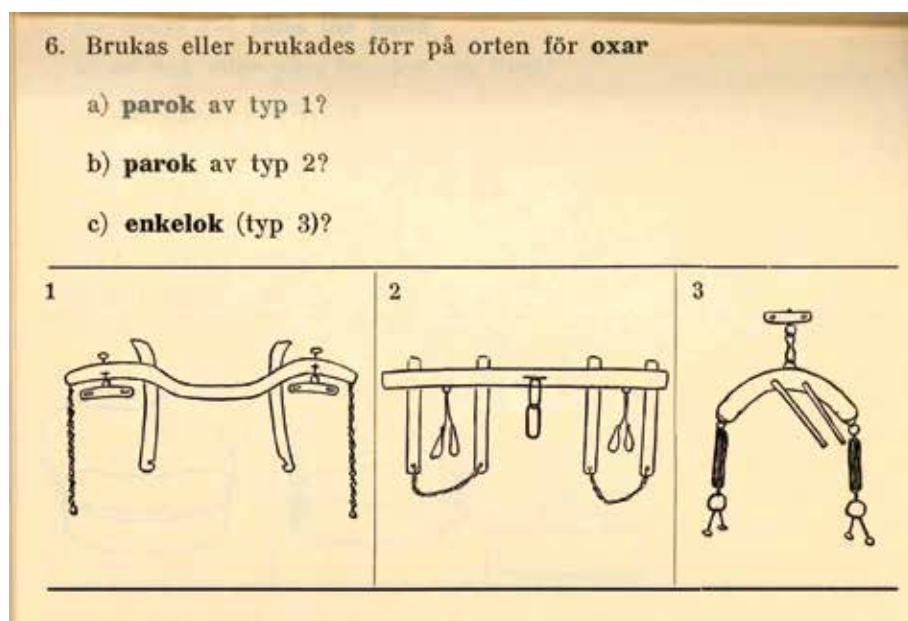
Figur 4.1. Dragoxar från Stora Mellösa, Närke den 11 juni 1941. (Foto: Folke Hedblom, Institutet för språk och folkminnen, DFU 39902.)

Tidigt forskningsintresse

I slutet av 1800-talet och början av 1900-talet, då det fortfarande var möjligt att se oxdragna ekipage längs vägar och på åkrar, fanns det ett relativt stort intresse från forskarhåll inom såväl dialektologi som folklivsforskning att dokumentera och beskriva nötkreaturens roll som dragdjur. Därför kan man inom dialektarkiven i Uppsala, Göteborg och Lund (som numera ingår i Institutet för språk och folkminnen) finna material (orduppteckningar med mera) insamlat utifrån utformade frågekort och frågelistor, där man specifikt har efterfrågat upplysningar om "allt" som rör oxar och deras värld. Förut-

om insamling med hjälp av frågelistor och uppteckningar har dialektarkiven under årens lopp även gjort åtskilliga inspelningar som berör användning av nötboskap som dragdjur av olika slag. På inspelningarna berättas det om körning, tämjning, kommandon, smidning av skor, seldon och dragredskap, handel samt olika strapatser med dragarna. Dragdjurens väl och ve har engagerat såväl forskare, insamlare och informanter.

I det här sammanhanget bör särskilt nämnas Delmar Olof Zetterholm, dialektolog och forskare vid Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala. Han publicerade 1937 sin studie *Nordiska ordgeografiska studier: benämningar på de unga husdjuren*. Han var, som titeln nämner, speciellt intresserad av de unga djurens benämningar, bland annat ordet *stut*. Men i sin studie berör han även de äldre djurens beteckningar, till exempel *tjur*, som jämförelsematerial.

Figur 4:2. Frågekort 6: Redskap för boskapsskötsel. (Institutet för språk och folkminnen.)

Kastrering

Kastrering av handjur har varit en förutsättning för att få en hanterbar dragare, eftersom hanen blev lugnare till humöret och mer lyhörd med denna åtgärd. Det hände att man använde icke-kastrerade hanar, tjurar, som dragare, men de kunde på grund av sitt temperament vara farliga att använda för detta ändamål. Men det är bara i södra Sverige, från Bergslagen (Dala-Bergslagen och Västmanland) ner till Skåne, som kastrering har varit självklar. "I Norrland har

kastring av nötkreatur inte förekommit i så stor utsträckning som söderut och inte heller användning av nötkreatur som dragare” (Zetterholm 1937 s. 138).

I OSDs ordbelägg av *oxe*, *tjur*, *stut* i olika kommentarer till uppteckningar om kastring i norra Sverige får man veta att i Gästrikland har kastring av kalv endast förekommit på bruken, inte hos bönderna. I Hälsingland kastrerades inte handjuren, därför kallades alla handjur *oxe*. Kastrerade handjur förekom inte heller i Härjedalen, där hanarna inte fick bli mer än fyra år, vilket också gäller för Jämtland, där de icke-kastrerade handjuren slaktades vid ca tre års ålder. Kastrerade handjur förekom vanligen inte heller i Medelpad, Ångermanland, Västerbotten, Lappland och Norrbotten.

Beträffande icke-kastrerade handjur följer Dalarna och Uppland i princip norrländsk tradition. Landskapen är övergångsområde för två olikartade traditioner och bruk. I Uppland har enligt traditionen handjur sedan länge inte kastrerats, men handjur kunde kastreras för att bli fetare till slakt. I Uppland förekom oxar endast på gods och herrgårdar och de inköptes från Småland. I norra Dalarna (övre Dalarna) förekom vanligen inte kastrerade handjur, men i södra Dalarna i Dala-Bergslagen, till exempel i Säfsnäs, Söderbärke och Ål, kastrerades handjuren. Även Värmland är ett övergångsområde med blandad tradition, vilket gör att kastring av handjuren förekom, men å andra sidan var det mest på bruksherrgårdar som dragdjur av nötboskap nyttjades. Under 1700-talet verkar det emellertid ha varit vanligare med dragdjur av nötboskap över stora delar av Värmland (se mer därom nedan; jämför Leibring 2020). Enligt Broberg (2001, s. 124–125), var det dock bara i allra sydligaste delen av Värmland, som kulturellt och språkligt ansluter till Västergötland, där allmänare nyttjande av dragdjur av nötboskap förekom i egentlig mening (se karta, Figur 4:3).

Figur 4:3. Kartan visar markering av nordgräns för allmänare användning av nötboskap som dragdjur i Värmland. (Efter Broberg 1973.)

Ordet *oxe* och hanens öde i norra Sverige

I traditionell svensk dialekt från Norrbotten ner till norra Dalarna har man i stort sett bara använt ordet *oxe* för den fullvuxna, icke-kastrerade hanen, det vill säga hane av nötboskap i största allmänhet. *Åt n sjur säg döm okkse*, 'till en tjur säger de *oxe*' Långele, Ångermanland (ULMA 11486). (I utvidgad användning betecknar *oxe* även hanen av älg respektive ren.) Såväl ordet *tjur* som *stut* saknas i princip i traditionell dialekt i denna del av Sverige. (Se bl.a. Zetterholm 1937 s. 144.) Det har troligtvis att göra med att man i landskapen norr om Bergslagen praktiskt taget inte haft några andra dragdjur än häst (om vi bortser från samisk kultur, där renen naturligtvis är och har varit viktig som dragdjur.) Har man inte haft häst, har man inte heller haft något dragdjur. Eftersom dragdjur i regel alltid är kastrerade, har det inte funnits några behov av kastrerade hanar av nötboskap. De som inte hölls för avel slaktades. Man har således inte heller haft behov av olika ord för olika typer av hanar, eftersom den enda hane som fanns var avelshannen, om vi bortser från kalvarna. (I de fall kastrering trots allt har förekommit har man brukat ord där *oxe* ingår som senare led, till exempel *snöftoxe* eller *gällox*, medan avelshannen då istället kallas *ballox*, *gagnsoxe* eller *tjänstoxe* eller liknande (OSDs). (Som ord för avelshanne av nötboskap anför Zetterholm (1937 s. 150) även ordet *brundoxe*, men det betecknar enligt OSDs ren- eller älghanen i parningstid.) Så har det varit i norra Sverige, ja faktiskt i hela norra Norden, inklusive svensktalande delen av Finland och i Norge. (Ordet *tjur* påträffas dock i norsk dialekt i södra Norge, med anslutning till Götaland och Bergslagen i Sverige; se NO.) Detta faktum har även gällt större delen av Uppland. *När en ko vart okksvild ell tidig skudâm gå te okksn me na*, 'när en ko blev oxvild eller brunstig skulle de gå till oxen med henne' Östervåla, Uppland (ULMA 2090, ULMA 1929). Det har också varit ett faktum i stora delar av Värmland. Fram till 1600-talet hade värmlänningarna enligt Broberg (2001 s. 20) "boskapsskötsel och jakt som huvudnäring, under det att åkerbruket var av underordnad betydelse", men att det sker en förändring under "1600- och 1700-talen, då den viktigaste perioden i den värmländska odlingshistorien tog sin början". Under denna period verkar nötboskap ha nyttjats som dragare i Värmland. Leibring (2000, s. 65) framhåller att "oxar och stutar tycks ha utgjort en relativt stor andel av dragdjuren under 1700-talet i västra och norra Värmland". Under 1800-talet sker likväl en nedgång av antalet dragnöt i berörda områden.

Med vissa undantag har dragdjur av nötboskap alltså nästan bara funnits på gods eller bruk i de nordliga landskapen i Sverige. De har inte använts av den vanliga bonden eller torparen. (Det har emellertid förekommit att man, i brist på annat, har använt tjurar, och även kor, som dragare. Poängen är att det i normalfallet inte ingått i den lokala eller regionala traditionen.) Uppland står till exempel i stor kontrast mot Södermanland, där i princip alla har nyttjat nötboskap till dragdjur.

Nötboskapshanens öde i södra Sverige

I södra Sverige har nötboskapshanens öde varit att bli dragare – om inte förr så senare. Dragdjur av nötboskap var viktiga. Uppfödning av och handel med dragdjur har utgjort navet i många traktors näringsfång. Kända landskap är Västergötland och Småland, men även andra landskap har haft omfattande kommers med dragdjur. På flera orter höll man särskilda nötkreatursmarknader eller oxmarknader. *Här brukte komma smaulänninga o sjöba studa*, 'här brukade det komma smålänningar för att köpa oxar' Hörby, Skåne (LAL 1073).

Bonden, torparen, ja till och med backstugusittare använde nötboskap i olika jordbruks- och skogsarbeten. Skillnaden var bara hur många man hade i sin ägo. Utbudet och kommersen var stor. *Di tämde döm små å sjörde mä ett par stuta, de va te ömsa var höst å sjöpa ett par minner å sjöra mä döm i skogen, i vårbruket så va di tama*, 'de tämjde dem små och körde med ett par stutar, det var att byta var höst och köpa ett par mindre och köra dem i skogen, i vårbruket så var de tama' St Åby, Östergötland (ULMA 22916). Det fanns en prisklass för i stort sett alla. En fattig familj kunde ha råd att köpa en kastrerad kalv eller en liten stut för att själv köra in den. *Backstusittäre å törpäre hade stutar å enbeta oxär*, 'backstugusittare och torpare hade stutar och enbetslade oxar [det vill säga en dragoxe istället för ett par i spann]' V. Vingåker, Södermanland (ULMA 9425, Frågelista M 103, s. 11). Det var inte ovanligt att en bonde ägde åtminstone fyra till fem par oxar; ett oxspann var ofta tvåbetslade, det vill säga ett par på två individer. Nötboskapen var billiga både i inköp och i utfodring.

Figur 4:4. Nötkreatur som drar ärder, Aspeberget, Bohuslän. (Foto: Bohusläns museum.)

Figur 4:5. Hällristning med nötboskap som dragdjur, Häljesta, Munktorp, Västmanland. (Foto: Västmanlands länsmuseum, CCBYSA.)

Användningen av nötboskap som dragdjur har dessutom pågått under århundraden, kanske till och med årtusenden. Motiv på hällristningar, från dels Aspeberget, ett mycket känt hällristningsområde i närheten av Tanum i Bohuslän, dels i hällristningsområdet i Häljesta i Köpings kommun i Västmanland, visar att företeelsen var känd redan under bronsåldern. På hällristningarna från respektive ort kan se en man som plöjer eller rättare sagt använder årder, en föregångare till plogen. De förspända dragdjuren ser ut att föreställa nötkreatur (se Figur 4:4, Figur 4:5 från Aspeberget respektive Häljesta).

I södra Sverige har det varit av vikt att veta vilken typ av hane man hade att göra med: kastrerat eller icke-kastrerat ungdjur, kastrerad fullvuxen hane, icke-kastrerad och därmed avelsduglig fullvuxen hane, ålder, fullt inkörd för dragning eller under upplärning, storlek i förhållande till muskelmassa och därmed dragkapacitet. (Vid mätning av kroppsstorlek och muskelmassa togs måtten om buken bakom djurets bog. Djuret mättes i *kvartér*, ett längdmått motsvarande en fjärdedels aln; vanligen var mindre dragare på ca 9–10 kvartér, mellanstora på ca 12–13 kvartér, och storvuxna på 14 kvartér eller mer. Ju lägre kvartér desto billigare i inköpspris.

"Va va när malstorleken på oxar annars? / Ja si dä va olikå ättersôm gåLa va store te. Törpera di hade små '.' Dä va en sôm hette Lars å Sara. Han tjöppte di va åtte kvartér grove å dôm tämjde han på vintern å sän kanhände di la på så ett kvartér så di va nie på hösten, då sålde han dôm å feck lite grann pänge imälla" Tjärstad, Östergötland (ULMA 28698; utskrift av inspelning.)

Det har således vuxit fram ett behov av ord och benämningar för olika typer av hanar. Ordrikedomen och den relativt stora dialektala variationen är en indikation på detta.

Ord för hane av nötboskap

I standardsvenska används *kalv* om en unge av nötkreatur (upp till ca ett år), *stut* betecknar ett ungdjur, *oxe* är en kastrerad hane som används i dragarbeten, medan *tjur* betecknar den fullvuxna avelshannen i första hand, men kan också användas som benämning för hanen i allmänhet.

Till skillnad från standardsvenska har i traditionell svensk dialekt (och äldre svenska) ordet *oxe* varit det allmänna ordet för hane av nötboskap, oavsett om vi har befunnit oss i norra eller södra Sverige. Perspektivet handlar bara om vad som var det vanliga, det allmänna, i olika regioner med hänsyn till tradition och kultur, det vill säga kastrerad hane i södra Sverige respektive icke-kastrerad hane i norra Sverige.

Det var med största sannolikhet också ordet *oxe* männen i Aspeberget respektive Häljesta använde när de talade om sina nötboskapshanar. *Oxe* är ett gammalt ord med samma indoeuropeiska rötter som sanskrit *ukṣan*. (Ordets ursprungliga betydelse torde ha varit 'avlare' eller liknande.) Frågan är om bronsåldersmännen använde ytterligare ord vid sidan av *oxe*? Fanns det behov att markera skillnad på avelshanne och kastrerad hane redan under bronsåldern? När började ordet *tjur* användas om avelshannen och varför blev det viktigt? Ordet *tjur* har ju också en relativt hög ålder och hör troligen samman med ord i de germanska språken, som gotiskans *stiur*, tyskans *Stier* 'avelshanne; tjur', nederländskans *stier* 'avelshanne; tjur', engelskans *steer* 'ung kastrerad hane av nötboskap; stut' och så vidare. Samtliga går tillbaka till den urgermanska stammen *(s)teuro-s, med den indoeuropeiska roten *st(h)eu- med betydelsen 'att vara fast' eller liknande (se OED *steer*, n.1). (Jämför användningen av *fast-* i traditionell gotländsk dialekt i till exempel *fastgalt*, *faststut* och gutniska *fastruxe*, där *fast-* åsyftar en icke-kastrerad, avelsduglig hane – med testiklarna kvar.) Ordet *tjur* kan också tänkas höra samman med latinets *taurus*, och i så fall gå tillbaka till den indoeuropeiska roten *sthewero, sanskrit *sthavira*, med betydelsen 'tjock, satt, kraftig' eller liknande (se SAOB *tjur*, sbst.²). (Parallellen i traditionell svensk dialekt skulle i så fall till exempel kunna vara *kagg* och *kagge*, som väl troligen åsyftar den fullvuxna nötboskapshanens kroppsform.) Med tiden blev det allt viktigare att markera skillnad även mellan olika kastrerade hanar, speciellt distinktionen ungdjur och vuxen. Ordet *stut* (med motsvarigheter i danska *stud* och fornisländska *stútr*) började användas. Ordet hör samman med medellågtyska *stut* med betydelsen 'bakdel; stuss' och var säkert ursprungligen en skämtsam benämning på hanen, i likhet med till exempel *trindrump*, som i traditionell svensk dialekt från Södermanland, Närke och Uppland, har använts om dragoxe.

Eftersom de regionala orden *stut* och *tjur* finns upptagna i standardsvenska, borde även ordet *böl* ingå. Även detta ord ingår i nötboskapshanarnas värld. Ordet *böl* är besläktat med engelskans *bull* 'avelshanne; tjur'. (Ordet åsyftar hanens brölände eller bölande läte.) Detta är ett ord som påträffas i norra Eu-

ropa i olika uttalsvarianter. Vanligen avses avelshannen. Ordet finns i ett sammanhängande stråk från modern isländska *boli*, via färöiska *bullur*, engelska och nederländska *bull*, dansk dialekt *bul*, *bøl* eller *bulle*, sedan vidare i norra och mellersta Tyskland som *Bulle*, vidare som inlån i litauiska som *bulius*, och i lettiska *bullis*, samt även i estniska *pull*; ordet fanns också i svenskbygderna i Estland som *bull* – och slutligen påträffas det som smekord eller lockord till tjurkalven i finlandssvensk dialekt.

I Sverige betecknar *böl* den fullvuxna hanen som kastrerats i vuxen ålder, det vill säga när den har uppnått könsmogen ålder vid ca tre års ålder och utvecklat den fullvuxna hanens fulla fysik. Ofta har det rört sig om den hane som efter att den tjänat som *tjur*, alltså avelshanne, bytte karriär och blev dragare. Han kunde då vara så gammal som fem–sex år, ibland sju–åtta år. Bölen var dragdjurens Rolls Royce. Den ansågs vara den bästa dragaren, som fick dra de riktigt stora och tunga lassen. En bölen var betydligt större och starkare än en ox. Ordet *böl* (med varianter som *böll*, *bull* och *bulle*) är belagt från Skåne, Blekinge, Halland, Öland, Småland och Östergötland. Dialektala varianter till bölen är *kagg* och *kagge*, belagt från Halland och Västergötland; *bös*, belagt från Blekinge, Öland och Småland; samt *tjuroxe*, belagt från Småland, Östergötland och Närke, samt under 1700-talet även Värmland. I Sverige är förekomsten alltså främst känd från Götaland.

Di hade sjurokksa, di skar dem då, när di va tre år, då va di likksta okksa en kunne tänka sä, 'de hade tjuroxar, de kastrerade dem då, när de var tre år, det var de bästa oxar man kunde tänka sig' St Åby, Östergötland (ULMA 22916).

Ska en tjöra nåt tongt i skäuen så ä dä bästa en kan ha ett par bra tämde böla, dåj ä bå lydia å starka, 'ska man köra något tungt i skogen så är det bästa man kan ha ett par tämde bölar, de är både lydiga och starka' Pjätteryd, Småland (LAL 4875).

Kagg, d-ä en sånn sum har gått sjur et år älle två å sen bLir å mä sin sjurareskap å använd te åkkse, 'kagg det är en sådan som har gått tjur ett år eller två och sedan blir av med sin tjurskap och använd till oxen' Korsberga, Västergötland (ULMA 109: 352).

Bau ossa, studa o bölla voa inte sau goa o tas mä, 'både oxar, stutar och böllar var inte så goda att tas med' Näsum, Skåne (LAL 5649).

ANNIKA KARLHOLM

Här nedan följer en summarisk översikt (och på intet sätt uttömmande) på landskapsnivå över benämningar för handjuret. Hanen räknas som vuxen vid 3 års ålder.

Tabell 1. Beteckningar för nötkreatur av hankön i de sydsvenska landskapen.

Landskap	0–1 år, tjurkalv	1–2 år, okastr	Vuxen, 3 år, okastr	1–2 år, kastre-rad, ej inkörd	Vuxen, 3 år, kastre-rad, inkörd	Kastrerad i vuxen ålder	Ofullst. kastrerad (en testikel kvar)
Skåne	tjura-bel; kybbe, kybbess	–	tjur (tjyr, tyr)	batting	stut (stud); i nordöstra Skåne: oxe	böl, böll, bull	sigg
Blekinge	tjurkalv; kosse	–	tjur	stut	oxe	böl, böll; bös	–
Småland	tjurkalv, kosse, kosytt; kastrerad: stutkalv (1 år)	ungtjur; halvstötting	tjur; språng-tjur	stut (2–3 år)	oxe	böl; bös; kagg; tjuroxe	kagg
Öland	tjurkalv	ungtjur	tjur	stut	oxe	böl, böll, bulle; bös	–
Halland	tjurkalv (tjyrkalv); kosse	–	tjur (tjyr)	–	stut (stud); oxe (åxe, ôxe)	kagg; bøl	–

Källa: Ordbok över Sveriges dialekter, Institutet för språk och folkminnen.

DRAGOXENS RIKE

Tabell 2. Beteckningar för nötkreatur av hankön i Götalandskapen samt Gotland.

Landskap	0–1 år, tjurkalv	1–2 år, okastr	Vuxen, 3 år, okastr	1–2 år, kastre-rad, ej inkörd	Vuxen, 3 år, kastre-rad, inkörd	Kastrerad i vuxen ålder	Ofullst. kastre-rad (en testi-kel kvar)
Bohuslän	tjurkalv (tjyrekalv, tjurekalv, tjörekalv)	tjurknart (tjyreknart); ungvör (ongsjör)	tjur; tjurknart (2–3 år)	–	stut (stud); oxe (åxe, axe)	–	kagg
Dalsland	tjurunge (tjyronge); kosse	tjur (tjyr)	stut; oxe	–	stut; oxe	–	–
Väster-götland	tjurkalv, tjuronge, tjureputt; kosse; kastrerad: kalvagäl-ling	tjurapatte, tjur (2–3 år)	tjur	stut (2–3 år)	oxe	kagg	kagg
Öster-götland	tjurkalv; vassbuk, kosse; kastrerad: stutkalv	ungtjur; medvänd-ning (mävänning)	tjur; kobonde	stut (10–12 kvartér)	oxe (12–16 kvartér)	böl, tjuroxe (5–6 år)	–
Gotland	stutkalv (stäutkalv)	stut (stäut)	stut (stäut); till avel: faststut (faststäut); tjur*	skyrning (skynning)	oxe (uxe)		

Källa: Ordbok över Sveriges dialekter, Institutet för språk och folkminnen. *(Zetterholm (1937, s. 133) påpekar angående Gotland att "en gång torde *tjur* ha funnits på Gotland; ordet finns nämligen i den gutniska runkalendern: *Piaur*; i Gotlandslagen står dock: *fastr uxe*. Jfr även ssättn. *stutmodig*, *stutgalen*. Dock synes bet. 'oxe' någon gång förekommit, jfr uttr. *kåir med steutar* 'köra med stutar'. Ordet *tjur* kan användas om avelshannen på Gotland, men ska idag där ses som standardsvenska.)

ANNIKA KARLHOLM

Tabell 3. Beteckningar för nötkreatur av hankön i Svealandskapen.

Landskap	0–1 år, tjurkalv	1–2 år, okastr	Vuxen, 3 år, okastr	1–2 år, kastrad, ej inkörd	Vuxen, 3 år, kastrad, inkörd	Kastrerad i vuxen ålder	Ofullst. kastrerad (en testikel kvar)
Värmland	tjurkalv; kosse	ungtjur, lilltjur	tjur (2 år)	stut	oxe	tjuroxe (1700-tal)	–
Närke	tjurkalv; kosse	ungtjur; tjurapes, tjuramule, tjuraknabb, tjurbuk	tjur	stut, stutapes	oxe	tjuroxe	–
Västmanland	tjurkalv	ungtjur; gräsbuk	tjur, gagntjur; opptroparn, bakstickaren	stut	oxe (usse)	–	–
Uppland	oxkalv, oxpyttill, oxpyssil, oxbyvill; tjurkalv	–	oxe (över 2 år); senare: tjur, gagntjur	ungoxe; stut	oxe (över 2 år)	–	–
Norra Dalarna (Övre Dalarna)	oxkalv (oxkåv), kalv (kåv)	ridoxe (riduxä)	oxe; balloxe		gälloxe, gälldoxe, gällingsoxe	–	–
Södra Dalarna, Bergslagen (t.ex. Säfsnäs, Söderbärke, Ål)	kalv		tjur	stut	oxe	–	–
Sörmland	tjurkalv, tjurkott; kastrerad: kalvsnöping (kalvsnöping)	ungtjur	tjur; kobonde	stut	oxe (2 år; 12–13 kvartér)	–	–

Källa: Ordbok över Sveriges dialekter, Institutet för språk och folkminnen.

I norra Sverige, utanför bruksmiljön och kungsgårdarna, har hanen i allmänhet benämns *oxe*. I den mån ordet *tjur* har använts om avelshannen hänger det sannolikt samman med brukens och godsens etablering, när man behövt särskilja den värdefulla avelshannen från dragdjuren, de kastrerade hanarna. (Det har bland annat funnits en tjur jämte dragoxar vid Ume kungsgård i Västerbotten redan under 1500-talet. Enligt Nordlander (1905) fanns det 1558 åtminstone en tjur i Ume kungsgård: "Enligt räkenskapen för år 1558 hade man på gården 49 köör (kor). Af dessa voro 11 inventarium. '.' Vidare fanns en tjur, och denne var inventarium." (s. 334). År 1565 fanns även dragoxar vid sidan av avelstjuren: "Boskapen på gården utgjordes vid ingången af räkenskapsåret 1565 af 2 oxar och 1 tjur, 14 stutar (6 om 4 år, 3 om 1, 3 om 2 och 2 om 1 år), 19 köör och 12 kvigor" (s. 340), samt "Gårdens boskap utfodrades 1565 öfver vintern på följande sätt: 2 verkhästar och 1 stod med 4 sommarlass på hvar, 2 oxar och 1 tjur med 3 lass per st., 23 köör med 2 ½ lass per st., 26 ungnöt med 1 ½ per st." (s. 342).) Men ordet *tjur* har inte använts av allmogen, det vill säga den vanliga bonden. "*Tsjior* = icke-kastrerat handjur, tjur-namnet inkommet i ortens folkmål sedan början av 1900-talet, men ännu 1933 [när uppteckningen gjordes] säges *oxe* om avelstjur", Nederluleå, Norrbotten. Även ordet *stut* saknas utanför bruksmiljön (se Ö15, s. 34–35).

I tabell 4 ges exempel från Gästrikland. Övriga norrländska landskap följer samma mönster.

Tabell 4. Beteckningar för nötkreatur av hankön i Gästrikland.

Landskap	0–1 år, tjurkalv	1–2 år, okastr	Vuxen, 3 år, okastr, till betäckning	1–2 år, kastrerad, inte inkörd	Vuxen, 3 år, kastrerad, inkörd
Gästrikland Allmänt	oxkalv; kuse	oxe; gagnse; sedermera även: tjur	–	–	–
Gästrikland På bruken, t.ex. Ovansjö	tjurkalv		tjur	stut	oxe

Källa: Ordbok över Sveriges dialekter, Institutet för språk och folkminnen.

Smekord till tjuren

Att ha ett nära och förtroligt förhållande med tjuren var i södra Sverige viktigt, eftersom den ofta förväntades bli en pålitlig arbetskamrat längre fram, när avelsarbetet var avklarat. Utöver regelrätta benämningar har man därför använt smeksamma tilltalsord när man pratar *med* den fullvuxna hanen. (Smekord har även använts vid till exempel inkallning (se Karlholm 2018, s. 258).) Ett mycket vanligt ord är *mulle* eller *tjurmulle/tjuramulle*, som är

tjurens motsvarighet till vovve (hund) eller kisse (katt) om vi ska referera till andra djurslag. Mulle är belagt från Småland, Östergötland, Närke och Västmanland.

Mulle, dä va di store sjura dä, "lille mulle" sa di allt te oksa mä, 'mulle, det var de stora tjurarna det, "lille mulle" sade de allt till oxarna med' St Åby, Östergötland (ULMA 22916).

Hur e de me dä, mulle?' Hur är det med dig, mulle?' Skällvik, Östergötland (ULMA 16902).

Nu sjener mullera!, 'Nu skenar tjurarna!' Hov, Östergötland (ULMA 20926).

Nu mulle, ska du få hö Medåker, Västmanland (ULMA 27561).

Utöver detta kunde tjuren tilltalas *murre* eller *tjuramurre*, belagt från Västergötland och Närke. Men även *bisse*, *kurre*, *tjure* eller *tjurre* med flera smekord har använts i tal till eller om den fullvuxna hanen. *Dä va en arjä bisse du har 'det var en arg tjur du har' Väckelsång, Småland (LAL 4989).*

Kommandon till dragare

Så stod man där med sina nyinköpta oxar från Småland. Men vad sade man för att få dem att dra? Faktum är att det har funnits en stor dialektal variation på kommandon, alltså användning av specifika kommandoord, ljud (hojtande, smackningar, med mera) och användning av taktila kommandon med töm och så vidare. Det uppges bland annat att det var skillnad på hur de speciella oxtömmarna (*ydd* med flera benämningar) enligt tradition fästs på oxen; sörmlänningarna hade ofta tömmarna på ytterörat, medan smålänningar och östgötar fästade dem på innerörat och runt hornen, med variation beroende på ort. Taktila kommandon med töm kunde vara ett ganska plågsamt förfarande för djuret, eftersom man drog i öronen. Kommandoord och ljud har därför spelat en viktig roll i kommunikationen med dragaren.

Varje landskap och ort har haft sin egen tradition om vad som var kommando till ett dragdjur. I en uppteckning från Hudene i Västergötland uppges att "boskapsskötsel var förr denna orts viktigaste näringsfång, men det oaktat hände ibland, att man köpte oxar från Småland, och då måste man tillgripa de kommandoord de voro vana vid" (ULMA 1543, Frågekort 4: 296). För att dragdjuren skulle lystra till och lyda kommandon var man vid inköp således tvungen att använda de specifika kommandon som djuren hade med sig och lärt sig från uppfödaren.

DRAGOXENS RIKE

"Tillropa till oxarna när de skulle gå var olika man och man emellan. En del ropade 'hopp, hopp'. En annan sa 'hå gå nu', åter en sa 'såja knäka i väg nu', så gjorde man ett vinande med piskans snart över oxarnas ryggar och det bar iväg. När de skulle stanna var 'tjy, tjy'. När oxarna skulle gå åt vänster, sa de flesta 'hit' eller 'hyt'. När de skulle gå åt höger hette det 'pro' och 'frå'. Vänsteroxen kallades te. Högeroxen kallades frå." Utvängstorp, Västergötland (ULMA 28809, s. 7–8).

Här nedan ges en översikt (som inte är uttömmande) på landskapsnivå av vilka typer av kommandon som nyttjades. De är upptecknade svar till Frågekort 4: Kommando-ord till husdjur (Figur 4:6). Varje ort eller socken har sedan enligt lokal tradition brukat dem i olika kombinationer.

4. Med vilket utrop (ord, ljud) **kommenderar** körkarlen sina **dragdjur**? (Ex. framåt! till hästar: p a h - p a h; stanna! till hästar: p t r o; åt höger! till oxar: fr å; åt vänster! till oxar: h i t.)

	Framåt!	Stanna!	Åt höger!	Åt vänster!	Back!
Hästar					
Oxar					

Figur 4:6. Frågekort 4: Kommando-ord till husdjur. (Institutet för språk och folkminnen.)

Tabell 5. Kommandon till dragdjur av nötboskap i de sydsvenska landskapen.

Landskap	Framåt!	Stanna!	Åt höger!	Åt vänster!	Backa!
Skåne	höj, ssa, schu-upp, (bruk av namn t.ex.: Kol, Grimm, Brog)	ptro, tvy, (smackning)	hit, schybba- dej!	närmer, schybba-dej!	rygga
Blekinge (tyvärr inga uppgifter)	–	–	–	–	–
Småland	hoj, höj, hopp, hul, hå!, hå-ål, hå-så, åh!, å-ja, hej-hopp, hōppla!, hopp-san, gå!, så!, sa!, sä!, så-häl, så-sål!, så-gål, si-så, så-ja, se-nu, se-såål!, se-så-då, se-nu-då, si-så-gå- så-å, på-mä-dej, si-så-så-gå-nu- bare, (hojtande), (smackning)	pro, pro-ol, ptro, ptroja, (vissling), (*mystring)	frå, frå-er, från, ditåt, ptrol, pro!, håll-frå- dej!, så-där!, gå-dit (+ med töm)	tel, till!, se-er!, hit, hyt, hitåt, håll-te-dej!	bakåt, back, backs, baks, rygga, gå avigt, avit!, ptro, tebaks, tebakers
Öland	så-ja, går-du- på!, går-du-fåra!, gå-nu, på-mä-däj, ska-du-dra-på- hasera, ô-höj!, hoj!, hoj-hoj, hå-gå-nu, hopp, hopp-hopp, hopp-san, hopp- san-hejsan-gå-på, gå-mä-er, (smack- ning längre fram i munnen)	pol, po-ho!, po-poo, huul, åhhh!, (smackning +) pjoo, (vissling), (*mystring)	(med töm)	hit	back
Halland	la-sål, nå!, (hoj- tande), (smackning + ryck i töm)	spsel!, (smack- ning), (*mys- tring)	ptro, pro, furr!, fúrra!	hit, heyt, hejd, hejda, nä'mmer	rygga, backa, oppa, hoppa

Källa: Upptecknade svar till Frågekort 4: Kommando-ord till husdjur, samt Ordbok över Sveriges dialekter, Institutet för språk och folkminnen. *Mystring är bildat till verbet *mystra* som betyder 'åstadkomma ett kyssljud genom att suga inåt med läpparna'.

DRAGOXENS RIKE

Tabell 6. Kommandon till dragdjur av nötboskap i Götalandskapen samt Gotland.

Landskap	Framåt!	Stanna!	Åt höger!	Åt vänster!	Backa!
Bohuslän (tyvärr inga uppgifter)	–	–	–	–	–
Dalsland (tyvärr inga uppgifter)	–	–	–	–	–
Västergötland	ul, håjt!, höjt-förja!, ptro!, hej-då!, ho!, hå!, å!, hå-gå!, håja!, höpp!, hssj, åpp-gå, gå-då, hå-gå, gå-unnar, så-gå-nu!, (smacking), (slag med piska)	ptro, pto, pro, pro-höjs, ssj, pah!, ho!, ho-ol, hyssj!, tsil, sjo!, (vissling), (*mystring), (smacking)	fô'ral, fu'rral, fö'rral, pro, ptrol, tol, frål, frå-däj!, höjt!, fjärmer-ptrol, (med töm)	hit!, hitt!, höjt!, hijt!, hyt!, narmer!, närmer-hyt!, (med töm)	hömme, ho'ppa, back, baks, rygga, ok-igen!, åtral, åttral, åttra-del, å'ttera-del, kåm back!
Östergötland	hej, höj, hoj, så!, hå!, hô!, så-gå-nu, så-så, si-så, se-så-gå-nu!, öhöj, öhö, hô-ô, (hojtande)	ptro, (hojtande), (*mystring)	frå, hitåt, hit, ptro-hit, ptrol, häråt (+ med töm)	te, hit, hyt, dit, ptro-dit!, häråt (+ med töm)	rygga, tebaks, (med töm bakåt)
Gotland (ge kommando kallas ståje på stäutar)	åj!, åj-boj!, ånå!, å!, uj, håj!, håj-båj!, håj-ja, åj-du, åj-åj, så-ja, siså-ja, ssss, mas-nå-på-da!, vi-du-int-ta-eil, sök-u-laup-nå!	ptru, pru	–	–	ströike, back, tibaks, baks

Källa: Upptecknade svar till Frågekort 4: Kommando-ord till husdjur, samt Ordbok över Sveriges dialekter, Institutet för språk och folkminnen. *Mystring är bildat till verbet *mystra* som betyder 'åstadkomma ett kyssljud genom att suga inåt med läpparna'.

Tabell 7. Kommandon till dragdjur av nötboskap i de Svealandskap, där dragnöt har varit allmänt förekommande.

Landskap	Framåt!	Stanna!	Åt höger!	Åt vänster!	Backa!
Södermanland	så-ja, så-gå-nu!, höjl, hejl, hojl, håh!, tsi, så!, se- så, hej-så, hopp, høpp, hopp- hopp, nu får-dä- gå, (hojtande), (smackning)	ptro	(med töm)	(med töm)	tebaks
Närke	hå!, ho!, hōjl, hoj- hoj, håja-hopp, hå-hå, så-så, gåk-nu, jänkå-er- unnå, hopp-hoj, hå-hopp-iväg, gå!, gå-hän-mä- er!, (smackning)	ptro, poo, po- po, poo-stå- still, (vissling), (*mystring)	från, från-däj, frå, frå-däj, hit (+ med töm)	åt!, åt-däj!, åter, hitåt, hit (+ töm)	bak, back, tebaks, tebacks, tebakasch, nu-ska-ni- -gå-tebaks, åtter, åter
Västmanland	hoj, ho!, ox!, ox- ox!, hoja, lå-håj, så-håj, så-ja, hopp-san, ox-gå- på!, gå-håjan, (smackning), (schasning)	ptro, pro, pro-it, pro-dit	frå	åt	stryk, pro-back, ptro-tebaks

Källa: Upptecknade svar till Frågekort 4: Kommando-ord till husdjur, samt Ordbok över Sveriges dialekter, Institutet för språk och folkminnen. *Mystring är bildat till verbet *mystra* som betyder 'åstadkomma ett kyssljud genom att suga inåt med läpparna'.

Kommandon i Värmland, Dalarna och Uppland

I övergångsområdena mellan norrländsk och sörländsk tradition, det vill säga Värmland, Dalarna och Uppland, har man förvisso använt nötboskap som dragdjur, men det gällde inte allmänt. (I Värmland, som tidigare nämnts, mest under 1700-talet.) Dragoxar har vanligen enbart förekommit på bruken och på herrgårdar och gods. I Uppland till exempel på Gräsö herrgård och godset Kiplingeberg, där dragdjuren oftast inköptes från Småland. I södra Dalarna (Dala-Bergslagen), bland annat i Säfsnäs, Ål och Sollerön, har dragoxar brukats allmänt. I norra Dalarna (övre Dalarna) har man däremot enbart använt sig av hästar för dragsysslor.

Även i övergångsområdena kan man skönja en viss lokal eller regional tradition i val av kommandon.

DRAGOXENS RIKE

Tabell 8. Kommandon till dragdjur av nötboskap i de Svealandskap som utgör övergångsområden mellan norrländsk och sörländsk tradition i användning av dragnöt.

Landskap	Framåt!	Stanna!	Åt höger!	Åt vänster!	Backa!
Värmland	sål, så-gå, rätt-ut!, (smackning)	ptro, (vissling), (*mystring)	frål, frå-dej, (med töm)	hitl, (med töm)	åtter, back
Dalarna Dala-Berg- slagen	hö!, hömma!, (smackning)	ptro	(med töm)	(med töm)	ptro-tebaks, ptro-attår, ptro (+ med töm bakåt)
Uppland	hojl, så!, ssj, sjå-sjå, så-ox! (rop), (hojtning), (smackning)	ptro, prooo	från, (med töm)	aut-aut, (med töm)	tebaks, ptro-tebaks, (med töm bakåt)

Källa: Upptecknade svar till Frågekort 4: Kommando-ord till husdjur, samt Ordbok över Sveriges dialekter, Institutet för språk och folkminnen. *Mystring är bildat till verbet *mystra* som betyder 'åstadkomma ett kyssljud genom att suga inåt med läpparna'.

Inga speciella kommandon i norra Sverige

Eftersom man i norra Sverige i regel inte har använt nötboskap som dragdjur, uppges kommandoord vara de samma som för häst i de fall oxar har nyttjats. I Gästrikland fanns oxar endast på bruken. Då bönderna undantagsvis kört oxar har de kommenderats lika som hästar. I Hälsingland förekom inte oxar bland bönderna; de som inte har haft råd att hålla sig med häst har varit utan dragare. I Härjedalen, Jämtland och Medelpad har inte oxar använts till körslor av allmogen. Så inte heller i Ångermanland, med undantag för Gideå, där man använde samma lystringsord som åt hästarna. I Fredrika socknen i Lappland har en eller möjligen två oxar använts som dragare, i övrigt har bönderna i Lappland brukat hästar som dragare. I Norrbotten användes vanligen inte oxar som dragare, i de sällsynta fall då oxar kördes användes samma lystringsord som för häst. Från Västerbotten finns inga uppgifter.

Skillnad på häst och oxe

Det förekom att man använde oxe och häst tillsammans i ett spann, men det vanliga var dock att hästar och oxar användes till olika typer av dragsysslor och därmed inte drog tillsammans som dragdjur. När det gäller kommandon har man i dialektarkivets frågelistor om sådana ställt frågan om man gjorde någon skillnad på vad man sade till oxen respektive hästen. Från norra Sverige, där dragoxar var ovanliga var svaret att "man säger likadant" (se ovan). Men i södra Sverige däremot angavs att man ofta använde olika kommandon till häst och oxe. Man gjorde alltså skillnad på hur man kommenderade olika djurslag.

ANNIKA KARLHOLM

Nedan ges några exempel på olika kommandon till häst respektive oxen hämtade från upptecknade svar till Frågekort 4 om kommandon från Tjörnarp i Skåne, Bredaryd i Småland, Villstad och Björsäter i Östergötland samt Lillkyrka i Närke:

Tabell 9. Kommandon till oxen respektive häst i en och samma socken i exempel från Tjörnarp, Skåne.

Skåne Tjörnarp	Framåt!	Stanna!	Åt höger!	Åt vänster!	Backa!
oxe	schu-upp!	–	schybba dej	schybba dej	–
häst	pto	ptro!	homma dej	homma dej	rygga dej

Källa: Upptecknade svar till Frågekort 4: Kommando-ord till husdjur, Institutet för språk och folkminnen.

Tabell 10. Kommandon till oxen respektive häst i en och samma socken i exempel från Bredaryd, Småland.

Småland Bredaryd	Framåt!	Stanna!	Åt höger!	Åt vänster!	Backa!
oxe	se!	(mystring)	ptro!	hit!	back!
häst	(smackning)	ptro!	(med töm)	(med töm)	back!

Källa: Upptecknade svar till Frågekort 4: Kommando-ord till husdjur, Institutet för språk och folkminnen.

Tabell 11. Kommandon till oxen respektive häst i en och samma socken i exempel från Villstad, Östergötland.

Östergötland Villstad	Framåt!	Stanna!	Åt höger!	Åt vänster!	Backa!
oxe	se så gå nu!	(mystring)	ptro!	hyt!, hit!	rygga!
häst	(smackning)	ptro!	(med töm)	(med töm)	back!

Källa: Upptecknade svar till Frågekort 4: Kommando-ord till husdjur, Institutet för språk och folkminnen.

Tabell 12. Kommandon till oxen respektive häst i en och samma socken i exempel från Björsäter, Östergötland.

Östergötland Björsäter	Framåt!	Stanna!	Åt höger!	Åt vänster!	Backa!
oxe	öhöj!	ptro!	frå!	te!	–
häst	s.s.s.s.	ptro!	–	–	backa!

Källa: Upptecknade svar till Frågekort 4: Kommando-ord till husdjur, Institutet för språk och folkminnen.

Tabell 13. Kommandon till oxen respektive häst i en och samma socken i exempel från Lillkyrka, Närke.

Närke Lillkyrka	Framåt!	Stanna!	Åt höger!	Åt vänster!	Backa!
oxe	hoj hoj!	po po!	från!	åt!	back!
häst	hopp!	ptro!	(med töm)	(med töm)	kom tebaks!

Källa: Upptecknade svar till Frågekort 4: Kommando-ord till husdjur, Institutet för språk och folkminnen.

Avslutning

Nötboskap som dragare har varit av stor vikt i södra Sverige under en mycket lång tid, från bronsåldern fram till tiden kring andra världskriget under 1900-talet. Därefter har efterfrågan och nyttjandet av dragoxar minskat drastiskt till att idag vara ett kulturhistoriskt minne. Det finns visserligen fortfarande enskilda och kulturföreningar i södra Sverige som försöker främja eller upprätthålla bruket av dragoxar som del av kulturarvet i landet. Men framför allt har detta immateriella kulturarv gett avtryck i svenska språket. Utan dragoxar hade ord som *tjur* och *stut* inte existerat i standardsvenska idag. Dessa ord har inte varit allmänna i Sverige. Ordet *oxe* hade åsyftat hanen av nötkreatur i allmänhet och inte nödvändigtvis en kastrerad dragare, utan dragdjurens roll i landet. Ordrikedomen och variationen av vad hanen har kallats i de traditionella dialekterna i södra Sverige belyser dragoxens betydelse i äldre tid. Därtill ger de såväl muntliga som taktila kommandon som brukats till dragoxarna en inblick hur det kunde låta och te sig i åkerbruket eller skogsbruket; hur bonden har manat, smackat och hojtat när årdern, plogen eller timmerdonet drogs fram av oxarna. De smeksamma tilltalsorden som använts till och om nötkreaturhanen visar även på det intima samspelet djuret har haft med människan som förtrogen arbetskamrat.

Källor och litteratur

Frågelistor om oxar

Frågekort 1 = Frågekort 1: Benämningar på husdjur. (Författare Åke Campbell m.fl.). 1932. Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala. Institutet för språk och folkminnen.

Frågekort 4 = Frågekort 4: Kommando-ord till husdjur. (Författare Åke Campbell m.fl.). 1932. Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala. Institutet för språk och folkminnen.

Frågekort 6 = Frågekort 6: Redskap för boskapsskötseln. (Författare Åke Campbell m.fl.). 1932. Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala. Institutet för språk och folkminnen.

- M 36: Maskinskriven frågelista 36: Djurbenämningar. I: Husdjur, B: De särskilda djuren, a: Nötkreatur (Författare Lars Levander). 1930. Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala. Institutet för språk och folkminnen.
- M 55: Maskinskriven frågelista 55: Husdjursskötsel. (författare Manne Eriksson). 1931. Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala. Institutet för språk och folkminnen.
- M 148: Handel och marknad. (12 Boskapsskötsel, oxdrifter m.m.) (Författare Julius Ejdestam). 1938. Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala. Institutet för språk och folkminnen.
- SDAL₂ = Specialfrågelista 2: Oxar och stutar (Författare Sten-Bertil Vide). 1971. Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund. Institutet för språk och folkminnen.
- Ö₁₃ = Frågelista Ö₁₃: Djurens vård (Författare Lars Levander). 1938. Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala. Institutet för språk och folkminnen.
- Ö₁₅ = Frågelista Ö₁₅: Ladugård och nötkreatur (Författare Delmar Olof Zetterholm). 1939. Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala. Institutet för språk och folkminnen. S. 33–35.
- Ö₁₇ = Frågelista Ö₁₇: Husdjursbenämningar (Författare Delmar Olof Zetterholm). 1936. Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala. Institutet för språk och folkminnen.

Övriga otryckta källor

- LAL = Accession i Landsmålsarkivet i Lund. Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund. [Ingår i Institutet för språk och folkminnen.]
- OSDs = Dialeksamlingar till Ordbok över Sveriges dialekter. Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala. [Ingår i Institutet för språk och folkminnen.]
- ULMA = Accession i Uppsala landsmålsarkiv. Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala. [Ingår i Institutet för språk och folkminnen.]

Litteratur

- Broberg, Richard, 2001 [1973]: *Språk och kulturgränser i Värmland. En översikt och några synpunkter*. Omtr. Uppsala: Språk- och folkminnesinstitutet. (Svenska landsmål och svenskt folkliv. B 67) S. 19–20, 124–125.
- Karholm, Annika, 2018: Lockande kulturarv. Lockord i traditionella svenska dialekter. I: *Katharina och namnen. Vänskrift till Katharina Leibring på 60-årsdagen den 20 januari 2018*, red. Leila Mattfolk & Kristina Neumüller. Uppsala: Seminariet för nordisk namnforskning, Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet. S. 255–260.
- Leibring, Katharina, 2000: *Sommargås och Stjärnberg. Studier i svenska nötkreatursnamn*. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur. S. 65–70.
- Leibring, Katharina, 2020: Julbonden och Elvis: namn på tjurar och oxar förr och nu. I: *Nötkreatur: kulturhistoriska och samtida perspektiv*, red. Katharina Leibring & Ingvar Svanberg. Uppsala: Institutet för språk och folkminnen. S. 101–122.
- NO = *Norsk ordbok. Ordbok over det norske folkemålet og det nynorske skriftmålet*. 1966–2016. Oslo: Det Norske Samlaget.

DRAGOXENS RIKE

- Nordlander, Johan, 1905: 1543 Jordha Boocken wthaaff Westhrabotnen. Med anmärkingar utgiven af Johan Nordlander. I: *Norrländska samlingar*. 6. Uppsala: Almqvist & Wiksell. S. 334–342.
- ODS (1918–1956) = *Ordbog over det danske Sprog*. [Elektronisk resurs] Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. København: Gyldendal <<https://ordnet.dk/ods>> (augusti 2019)
- OED = *Oxford English Dictionary*. [Elektronisk resurs] Oxford: Oxford University Press, 2000– <<https://www.oed.com>> (augusti 2019)
- SAOB = *Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien (Svenska Akademiens ordbok)*, 1893–. Lund.
- Zetterholm, Delmar Olof, 1937: *Nordiska ordgeografiska studier. Benämningar på de unga husdjuren*. Uppsala: Almqvist & Wiksell. S. 132–140.

Folktro om kon i det förindustriella agrarsamhället

Tommy Kuusela

Abstract: The folklore of cows and cattle in pre-industrial Sweden

The farmers in Sweden have always treasured cows, even though they rarely produced rich amounts of milk, skin or meat. This article examines the folklore, magical rites and customs, for protecting and handling cows in 19th and early 20th century pre-industrial Sweden. A common notion was that cows were sensitive and vulnerable animals; therefore, there existed all kinds of safety measures and magical rites for making sure that they got as much protection and help as possible. This also applied to notions of diseases and cures, that some ailments or injuries was the result of sorcery or the harmful interference of supernatural beings or witches. Therefore, magical charms and customs was the most effective cure. When a farmer bought a new cow to his farm, it was important to follow certain rituals and customs to make sure that she did not start longing for her earlier home. There is a large number of customs and magical rites described in the folklore archives for protecting and making sure that crucial elements in the breeding and handling of cows worked properly, as well as the milking of cows and protecting the milk from witches, the evil eye or supernatural beings. Another topic is liminal phases when the cows were extra sensitive and vulnerable from the supernatural, for example, during calving or when the cows were released for summer pasture. This article examines hundreds of such folklore accounts, based on the collections of The Archives of Dialect- and Folklore Archive in Uppsala.

Keywords: cows, cattle, folklore, magic, folk magic, supernatural, animals, folk life

Inledning

Målet med denna artikel är att teckna en bild av hur människan förhållit sig till kon med utgångspunkt i folkliga föreställningar om kon och hennes skötsel. Materialet består främst av traditionsuppteckningar i Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala, där det finns tusentals uppgifter om allmogens relationer till sina nötkreatur. Detta material ger prov på föreställningar i det förindustriella allmogesamhället i Sverige, under främst andra hälften av 1800-talet. Det är utsiktslöst att skildra allt som sagts om korna och deras villkor, varför jag valt att utgå från ett urval av trosföreställningar och återkommande seder och bruk, särskilt magiska riter avsedda att skydda, stärka och bota. Anledningen till att just trosföreställningar är intressanta är att de kan ses som tankemodeller eller verktyg som erbjöd förklaringar, lösningar och

strukturer för att tolka och hantera en nyckfull tillvaro. Folktron är inflätad i och sammanvävd med det dagliga arbetet på gården, i dess dags- och årsrytm, och bör ses som en viktig komponent i allmogens världsbild.

Köp av ko

Den som köpte en ko hade åtskilligt att ta hänsyn till. Det kunde vara svårt att avgöra vilken ko som var bäst. Till hjälp fanns olika knep och märken att ta fasta på. Det kunde vara hennes mule; hade hon en bred nos var hon inte lätt att fodra, men hade hon en smal nos var hon noga på foder och dricka. Hade hon gulaktigt skinn betydde det att det blev mycket smör av mjölken (Blix 1985 s. 33). Helst skulle en ny ko få med sig något från det gamla stället, lite halm, hö eller liknade. Detta fick hon äta av när hon leddes in i det nya hemmet. En ny ko skulle helst ledas tre gånger avigt runt en jordfast sten för att inte drabbas av hemlängtan. Tanken var att kon skulle bli lika orubbligt fäst vid gården som stenen var. En variant från Södermanland uppger att samtidigt som man leder kon runt stenen ska man viska i dess öra: "Du skall inte trå[na] / Du har bättre här än hemmä" (Ericsson 1877 s. 103). Enligt en variant från Västergötland får kon höra: "Hit ska du trängta, å hit ska du längta, å här ska du di föda få" (ULMA 23254).

Figur 5.1. Genom att viska en ramsa till kon skulle hon bli fäst vid gården och inte träna efter sitt gamla hem. Teckning av William Eriksson, Torsåker i Gästrikland. (Institutet för språk och folkminnen, ULMA 32204.)

Det hände förstås att korna inte trivdes på den nya gården. Då fanns det metoder som skulle råda bot på det. Till exempel att en nyinköpt ko skulle ledas in i stugan där hon själv fick ta sig en brödbit från matbordet. I en samling av folktro från 1700-talet berättas: "När man köper sig ett Chreatur ifrån främmande orter, så gifwer man thet första gången äta på husbondens bordduk, så blifwer thet strax hemtam" (Wikman 1946 s. 69). Det tycks ha varit vanligare att hon fick bröd eller halm från spisen inne i stugan. Samtidigt som kon åt, viskas något i hennes öra: "Här ska du vara, och här ska du bli, och härifrån ska du aldrig fly". En variant är att läsa följande i varje öra på en ko med hemlängtan: "Gården är nedbrunnen och jag har hämtat dig / gå ej dit." Överlag är avskräckande exempel om den gamla gården vanligt och belagt i trollformler sedan 1600-talet (Klintberg 1986 s. 61).

Det kunde hända att kon var särskilt fäst vid ett annat djur eller till en person och därför vägrade bli åtskild. Då skulle man, enligt en uppgift från Södermanland, trampa med sin vänstra fot på alla dess fötter och säga: "Du skall gå ätter mej, som djefvulen gekk ätter orättä fogden" (Ericsson 1877 s. 103). Även gårdstomten hade i regel en favorithäst eller favoritko. Den som skötte gården väl och anpassade sig efter tomtens hårda arbetsmoral fick också hjälp i mångt och mycket, vilket omfattar skötseln av korna. Åtminstone var det en förklaring som framträder i arkivmaterialet när det går bra för en gård, men sämre för en annan. God gårdslycka innebar att det där fanns en tomte som hjälpte till.

Då en ko leddes till marknad för att säljas lade man märke till hennes beteende. Gick det trögt att leda kon, om hon stannade på vägen eller tittade hemåt, var det tecken på att hon inte skulle bli såld. Men gick kon utan motstånd, eller om hennes ögon vattnades, var det säkra tecken på att hon skulle bli såld. I en uppteckning från Närke sägs det att ladugården aldrig fick stå tom. När en ko leddes till marknad skulle en käpp ställas i båset, det betydde att en ny ko snart skulle stå där (Harbe 1956 s. 190). Alternativt kunde jord från det gamla båset föras med till det nya. Det ansågs öka trivseln och motverkade att djuren trängtade, det vill säga längtade efter sitt gamla hem. Bengt af Klintberg har skrivit om just kreaturens trånad och ger exempel på magiska riter avsedda att motverka detta. Han påpekar att riterna av naturliga skäl var mer betydelsefulla för människorna som utförde dem än för djuren i fråga: "De har dämpat människors oro för djurens välbefinnande och gett dem en känsla av att ha gjort vad de kunnat för att säkra djurens trivsel" (Klintberg 1986 s. 64).

Kalvning

För att försäkra sig om en lycklig utgång vid den oförutsägbara aveln fanns det olika fruktsamhetsfrämjande riter och knep att tillgripa. När kon fördes till tjur ansågs det bra att möta en karl, men dåligt att möta ett fruntimmer. Det gällde även människan. I Skara sägs det att en havande kvinna inte får leda ko

Figur 5:2. Folklivsforskaren August Bondeson var en mångsysslare som på sin fritid tyckte om att teckna porträtt av människor och djur. Här har han tecknat av en ko. (Ur August Bondesons efterlämnade samling, Institutet för språk och folkminnen.)

till tjur, då blir barnet lösaktigt (Sundblad 1917 s. 141). Det finns uppgifter från Skåne om att gårdens manfolk avsiktligen sändes ut för att vara första mötet eller att kon leddes omvägar för att undvika att möta en kvinna (Frykman 1977 s. 89). Det var inte brukligt att bonden höll sig med tjur om det inte var en större gård. Inför aveln var det vanligt att låna en tjur av en granngård. Men själva parningen var inte alltid en lätt sak, kon eller tjuren kunde vara ovillig.

För att försäkra sig om ett lyckligt utfall utfördes riter i samband med betäckningen. Ibland skulle ulltråd knytas på svansen innan kon leddes till tjuren. En annan metod var att hon skulle dricka på eggjärn (vatten med mjöl ur en bytta vari det låg en kniv). Det berättas också att hon helst skulle kliva över rök och eld när hon leddes ut ur fähuset. En annan metod var att låta kon äta av harens bo. Anledningen var att haren hade lätt för att yngla av sig och förhoppningen var att denna förmåga smittade av sig på kon. Från Östergötland berättas om hur kon, för att bli 'tjurvillig', skulle äta bitar av en ridpiska som

var tillverkad av tjurorgan (ULMA 2343:3). Ibland ville inte tjuren samarbeta och då fanns det andra knep. Från Dalarna berättas exempelvis att man kunde pissa i vänstra skon och hälla i tjurens öron (ULMA 8921). Det gick också bra, enligt ett par uppgifter från Hälsingland, att kasta stål över, eller stryka med stål över kons rygg, för att skydda henne och underlätta befruktningen (ULMA 18713). Ännu en variant var att ladugårdspigan skulle stryka kon utefter ryggen med sin hand och säga: "Behåll nu det du fått". Det fanns olika kurer som ansågs bra inför parningen. I Närke omtalas att kon först skulle äta tjursbast (tibast) för att hon skulle 'ta sej med kalv' (ULMA 6772). Liknande uppgift finns från Värmland och andra landskap (ULMA 3357:7).

Även om kon betäcktes var det inte säkert att hon blev med kalv. Många uppgifter handlar om att kon skulle 'ta emot' kalven. När hon leddes hem kunde hon ledas tre gånger runt en jordfast sten medan man slog henne i ändan med en mjölig säck eller med ett par karlbyxor (ibland vända avigt). Det magiska tänkandet kunde kretsa kring en likhetsprincip och folklig symbolism. Olika medel ansågs underlätta att kalven fäste, att den 'hakade fast' i henne. I ett exempel från Västmanland omnämns att hon efter parningen skulle svälja hyska och hake, ormskinn och sillöga, med fördel inbakat i en brödbit. Därefter skulle hon överösas tre gånger med vatten från en bäck (ULMA 438:2). Det kalla vattnet omnämns från flera håll och tänktes orsaka att tjurens säd stannade på sin plats. Från Västergötland berättas att om kon inte tog emot kalven skulle hon ledas mellan en vagn där framhjul och bakhjul dragits isär (ULMA 1815:1). Tanken var att när vagnen monterades ihop igen skulle även det nya livet låsas fast i kon. När kon väl var betäckt och leddes hem fanns det, precis som när kon fördes till tjuren, föreställningar om hur möten kunde påverka. Från många håll ansågs det illavarslande att möta en kvinna, då blev det inte någon kalv, men motsatt om hon mötte en karl. Ibland tänktes kalvens kön påverkas av mötet, en man betydde tjurkalv och en kvinna en kvigkalv. Även klädseln på den person som möttes påverkade. I en uppteckning från Västergötland sägs det att om en mötande person var brokigt klädd, då blev även kalven brokig (ULMA 2219:1).

Ibland sägs det att tjuren var stulen, med det menas att man tänkte sig att någon redan använt tjuren och gjort honom oduglig. En föreställning var att en ovillig tjur var en trolltjur, vilket botades med att kon fick lite 'gnek-ved', dvs. spånor från en fördjupning i ett träd (Nordlander 1879 s. 127). Tog det sig ändå inte, trots olika knep, skulle man fara med kon till utsocknes tjur. Fungerade inte det heller fick man helt enkelt söka hjälp hos en klok gumma eller gubbe. De visste vilka läsningar, metoder, riter eller medikament som botade djuret i fråga.

Även om allt gått bra fanns ett till kritiskt moment – kalvningen. Det fanns mycket som kunde gå fel. Även om det gick rätt till var det viktigt att skydda kvigan, kalven och råmjölken. Om det gick som det skulle var det ofta husmodern som hjälpte till med att dra ut kalven. Hon klippte av dess navelsträng

och såg till att torka av den med lite hö. Detta hö skulle sedan ges till kon. Det ansågs ha en lugnande inverkan och gjorde att hon snabbare släppte efterbörden. Från Lappland finns uppgiften om det att den hinna som låg runt kalvens fötter och huvud skulle läggas i en bytta med varmt vatten. Denna fick kon sedan äta av och ansågs bidra till att hon blev välmående, lugn och att hon snabbare kunde bli dräktig igen (ULMA 6487).

Kons viktigaste uppgift var att ge mjölk och för att lämna den måste hon först kalva. Efter kalvningen fanns det en hel del att tänka på. Ja, överlag fanns det många knep för att ta reda på om hon var dräktig, och vilket kön kalven hade. En uppteckning berättar att när hon kalvat skulle man ta med kniven tre gånger i askan i spisen och slå i spannen och sedan lägga en kniv däri. Alternativt skulle man skära ett kors i drickat med stål (Olsson 1945 s. 96). Om man la stål i det dricksvatten som kon fick efter kalvningen, eller om hon drack av första råmjölken, tänktes hon bli ren fortare. I en uppteckning från Västerboten meddelas att medan kon kalvar, skulle man säga "Gud vare tack och lov". Det bringade lycka till både ko och kalv (ULMA 8584). Efter kalvningen var det viktigt att kon inte blev skämd. Flera metoder beskrivs för att motverka detta. I ett exempel från Öland sägs att den första mjölkningen skulle ske genom en vigselring (ULMA 5382). Från Gotland berättas att kon fick en smörgås med tre stekta strömmingar som stekts avigt på halstret. Tanken var att ingen skulle få något innan kon själv fått av smöret (ULMA 5168). Liknande varianter finns beskrivna från andra håll, t.ex. från Dalsland, där kon skulle få en smörgås med smör från första kärningen efter kalvningen (ULMA 26925:22). Efter att kon kalvat var hon ömtålig och måste skyddas mot troldom. Bland annat gäller det vattnet hon fick. I Halland berättas att man gjorde korstecken i vattnet med stål (ULMA 386). Även kalven skulle skyddas. Ett sätt var att lägga bryne i kalvens dricksvatten, då skulle ingen kunna trolla med kalven (ULMA 4642). Det fanns riter knutna till när kalven fick sin första mjölk. Från Småland berättas att man inte fick prata när kalven gavs mjölk första gången, annars skulle kalven därefter ständigt skrika (ULMA 28409:II).

Mjölkning

Ladugårdarna var i regel mörka och kalla, särskilt under vintern. Det var ofta anledningen till att många kor vantrivdes. Den mjölmängd korna gav blev därför minimal. Vanligen stod kon i sin på eftervintern (Heurgren 1925 s. 29–39). Tillvaron tänktes bygga på begränsade resurser och denna föreställning tar sig till uttryck i olika lyckobegrepp, t.ex. i smör- eller mjölklycka. Hade någon god tillgång till en lycka, blev någon annan lidande. Mjölkkade korna dåligt ett år medan granngården fick rikligt med mjölk, kunde det tolkas som om att mjölklyckan stulits. I själva verket fanns folktro knuten till alla arbetsprocesser. Ju viktigare moment, desto större var faran och spänningsmomenten, vilket ledde till fler riter och handlingar i förebyggande och skyddande syften.

Risken fanns att kon gick i sin. Även här erbjöd folktron förklaringsmodeller. I dåtidens världsbild ingick att både människor och djur var oskyddade eller ömtåliga på olika platser, eller vid särskilda tidpunkter. Gränser och gränsmärken har alltid förknippats med övernaturliga makter. Mycket av folktron om kon och hennes mjölk kretsar i stora drag kring att skydda henne från faror och onda makter.

När kon mjölkades för första gången var det vanligt att ha stål i flaskan. Alternativt kunde kon få en brödbit med lite av det första mjölkskummet på. Råmjölken var allmänt betraktad som hälsobringande och många försiktighetsåtgärder för att skydda den anges i arkivuppteckningarna. Något som ansågs skämma mjölken och göra den oduglig var om någon såg på den med onda ögat. Mjölken fick inte bäras bar, utan lock under bar himmel, då riskerade kon att bli skämd och sina. Det var därför vanligt att råmjölken övertäcktes med tyg eller att flaskan som mjölken togs i hade ett lock. Ett annat alternativ var att råmjölken ställdes över eld, eller att eldsticka, stål eller eldkol lades i den. Det var vanligt att man följde de skydd och anvisningar som stod till buds, även om det stundtals kunde uppfattas som trolldom (vilket gäller för mycket av folktrons komponenter, där gränserna för vad som ansågs gudfruktigt eller inte var flytande bland gemene man). Det var bättre att ta det säkra före det osäkra.

Det finns gott om uppgifter om folktro knuten till mjölkningen och mjölken. Från flera landskap berättas att kon mjölkades genom en vigselring för att ge rikligt med mjölk. Det ansågs även ge skydd mot troll och förgöring. Innan en nyburen ko mjölkades skulle man göra Guds kors med kanten av handen under kons juver, sägs det i Dalsland (Heurgren 1920 s. 21). På Gotland berättas att om mjölken spilldes vid mjölkningen skulle den trampas ut, sedan skulle ett korstecken göras över platsen, annars fick man otur med korna (ULMA 197:52). I Västergötland heter det att när en kviga mjölkades för första gången skulle mjölkerskan inte ha något åtsittande eller knutar i kläderna, annars kunde kon bli svärmjölkad (ULMA 111:193; 111:470). I Värmland heter det att när kon mjölkades för första gången, lades en ring i mjölkbyttan medan kon kläddes som en brud. Mjölkerskan gick sedan runt kon med svavel och rökte under hennes spenar. Sedan målades tjärkors på sidan av kon, på hyllan i taket över båset och över dörren (ULMA 4403). Allt var förstas menat att trygga kon mot ont och få henne att känna en ökad förbindelse till gården. Redan innan någon tar i kons juver, sägs det i Hälsingland, ska man göra ett korstecken med handen och säga "Gud bevara dem" (ULMA 3321:1). Från Hälsingland får vi uppgiften om att man inte fick fisa när man mjölkade, det gjorde att mjölken fort blev gammal. Möjligen är detta en skämtsam uppgift (ULMA 25517). I Gästrikland berättas om att göra korstecknet, men då med hjälp av en kniv, i synnerhet då en nykalvad ko mjölkades (ULMA 8819). Från Närke berättas att man borde binda en stoppnål i mjölkhinken när man mjölkade en nykalvad ko för första gången (ULMA 24227). I en svartkonstbok från Medelpad uppges

ett botemedel när kon mister sin mjölk, då skall 'litet af qwinnans tid' ges in med maten (ULMA 1064:2). I Lappland varnas för att mjölken sinar om inte korna fodrats väl, då "far mjölken upp i kohornen" (ULMA 9756). Det ansågs bringa olycka om mjölkpallen ställdes avigt i ladugården. En förklaring finner vi från Västmanland. Där berättas att Jesus kom in på ett ställe samtidigt som ett barn föll av sin pall in i en eld, men han vände först på pallen som låg upp och ner, innan barnet räddades (ULMA 5870). Liknande uppgift finns från Uppland (ULMA 9085). Även efter mjölkningen gällde det att vara varsam. I Småland berättas att om någon frågade om en ko mjölkade bra, skulle man undvika att säga ja (ULMA 4680). Tanken var att det invercade negativt på mjölklyckan. Det är ett exempel på den onda tungan, en illvillig kraft och en slags variant till det onda ögat som skadar med ord istället för blicken.

Stor försiktighet iaktogs vid försäljning av mjölk. Då fanns risken att den som köpte mjölken kunde stjäla åt sig mer på magisk väg. I en uppteckning från Närke sägs att man alltid bör ta med sig tre skedar av den sålda mjölken tillbaka hem. Det skulle hindra att mjölklyckan sinade, eller att den stals på magisk väg (Hofberg 1868 s. 220). Föreställningen om begränsad mjölklycka bidrog till tanken om att den kunde stjälas på magisk väg av häxor, främlingar och avundsjuka grannar. Från Södermanland omtalas hur musten drogs ur andras kor för att sedan överföras på de egna:

[För] att draga musten ur andras kreatur, så att egna kreatur blifva frodiga, och korna gifva god och ymnig mjölk, går man, om man är riktigt trollkunnig, den 1 maj, före soluppgången upp på en höjd eller klättrar upp i ett träd och tutar i ett horn tre gånger, utropande efter varje tutning: Så långt det här hörs, ä de mitt, d.v.s. så långt som tutningen höres, skall musten dragas till egna kreatur från andras (Ericsson 1877 s. 103).

I Småland berättas om en gumma som stal andras mjölk genom att hon på dymmelonsdagen, före soluppgången, ställde sig på en höjd och ropade: "Så långt mitt hoj hörs, ska mjölk och smör höra till mej". Om man svarade: "Skit ska di mjölk smake", motverkades trolldomen och det hon stal blev istället synnerligen dålig mjölk (Söderbäck 1921 s. 57).

Förenat med uppfattningen om mjölklyckan fanns tron på tjuvmjölkkande väsen, som *bjära*, *puke* eller *mjölkhare*. Ett sådant väsen var en häxas tjänstemande som hon i förbund med djävulen tillverkat för att stjäla mjölk eller smör åt henne. De tidigaste vittnesbörden om bjäran påträffas i sengotiska kyrkomålningar. De mest berömda målningarna är från Ösmo kyrka i Södermanland, daterad till 1450-talet, och Härkeberga kyrka i Uppland från slutet av 1400-talet. De visar en hare som spyr upp mjölk till en häxa samtidigt som djävulen ser på. Det berättas att spår efter bjäran kunde ses i form av en gulaktig slemsvamp som växte upp ur marken efter nederbörd. Denna slemsvamp, *Fuligo septica*, kallas *bjärasmör*, *pukdynga*, *puklort* eller *trollsmör* (Svanberg 2011 s. 290). De äldsta för oss kända skriftliga beläggen om tjuvmjölkkande väsen i

Folklivsforskaren August Bondesons skiss av två kor (Ur August Bondesons efterlämnade samling, Institutet för språk och folkminnen)

Sverige är från 1500-talets sista decennier. Det finns även upplysningar i rättegångsprotokoll från 1600-talet. Denna typ av tjumjolkande väsen beskrivs i flera sammanhang och är vanligt förekommande även under 1800-talet i upp-teckningar från hela landet. Vad berättelserna uttrycker är mjölkens centrala betydelse, samt vaksamheten över mjölklyckan (Wall 1977–1978).

Sjukdom

Nötkreaturen drabbades av sjukdomar orsakade av infektioner, virus, under-näring, dålig och felaktig kost eller dylikt. Var det väldigt illa tillkallades en klok gubbe eller gumma som tillgrep olika botemedel. Dels folkmedicin som örtdekokter, brännvin eller liknande, dels symboliska och magiska metoder som bestod av olika riter och ramsor. Om sjukdomar finns det mängder av arkivmaterial. De anger förebyggande åtgärder, klargör orsaker, anger botemedel, och beskriver hur djuren skyddas (Heurgren 1925 s. 240–343).

Kor är känsliga djur. När de blev dåliga eller sjuka tolkades det på olika sätt. I uttrycket 'skämd' inrymdes nästan alla slags kreaturssjukdomar; en ko som inte mjölkar är skämd, en ko som inte äter är skämd, magrar hon och ser ut att vantrivas är hon skämd etc. Det finns också särskilda typer av skämning. Kor-na kunde vara modstulna, trollskjutna eller dylikt. Botemedlen varierade. Det sägs att man kunde klippa lite hår av bogen från djuret, lägga krut i korsryggen och sedan bränna av. Annars kunde man skära lite i rumpan på henne; om det kom blod gavs det till henne med salt på en bulle. Blev hon ormbiten smörjdes bettet med ormister eller röktes med ormskinn. Satte kon i halsen skulle hon få i sig smält ister. Ohyra smörjdes bort med ett avkok på snus eller tobak.

Figur 5:4. Illustration till sökordet troll-lycke i Ordbok över folkmålen i övre Dalarna. (Institutet för språk och folkminnen.)

Lösa tänder gneds in med salt. Skabbiga sår skulle smörjas med stulet smör eller med julaskan. Benbrott spjälkades och tvättades med människourin och så vidare (Olofsson 1928 s. 207–208). Det fanns också sjukdomar som tänktes vara orsakade av övernaturliga makter. De kloka visste hur man botade sådant. En del av dem var särskilt specialiserade på nötkreatur och kallades då *fäddoktorer*, *kodoktorer* eller liknande (Klintberg 1986 s. 53). Ibland ansågs det tillräckligt om husfadern gjorde korstecknet över en ko som var förgjord eller modstulen, stundtals med formeln "Gud signe dig" (ULMA 23019:105). Att bli modstulen betyder att en person eller ett djur tappat sitt livsmod på grund av trolldom. Med andra ord var det en symbolisk stöld av livslusten. Det betraktades som synnerligen allvarligt och krävde snabba motåtgärder (Ågren 1964).

Många råd handlar om att den sjuka kon borde äta något för att tillfriskna. Här fungerade vanliga skyddsmedel som vitlök eller vänderot, stundtals beskrivs växter och substanser som vi idag vet är giftiga, bland annat tibast, malört, arsenik eller kvicksilver. I en uppteckning från Småland berättas att kornas sjukdom botades genom att låta dem äta nio sädeskorn i en strömming (ULMA 24819). I Dalsland sägs istället att oblat och bly från ett kyrkofönster var ett gott botemedel (ULMA 26925:14:1). Från Östergötland får vi veta att dålig mage hos kon botades med röksvamp (ULMA 2823:12). I Västmanland berättas att en förtrollad ko borde dricka nattvardsvin (ULMA 4598). Om kon hade värk i juvren skulle man, enligt uppgift från Värmland, stryka juvren med torkad tjurmage. Sedan skulle kon dricka något vari det legat en torkad tjurmage (ULMA 2983:9). Allt handlade inte om att kon skulle äta något, olika symboliska riter utfördes också. Ett botemedel (effektivt enligt uppgifter från olika landskap) var att skjuta med bössan under eller över den sjuka kon (ULMA 303:154). Från Härjedalen uppges att man borde gå tre gånger motsols runt den sjuka kon och samtidigt slå henne med en halsduk (ULMA 1200). I Småland sägs det att

ett vrickat framben botades genom att det vreds i led och baddades med en dekokt av ekbark, rönnbär och urin (ULMA 24345). Var kon modstulen, fanns läsningar för att göra henne frisk igen, som följande från Uppland:

Jumfru Maria / spatserade på en väg, / mötte hon en ko / som inte hade ro. / Vi sörjer du? / Visst ska jag sörja / för jag har mist / både makt å mod / för min husbonde dog, / å därför sörjer jag nu. / Muhu, muhu, muhu! / Du ska ligga nu / så får du ro / å makt å mod! (Cederroth 2014 s. 318).

Hårda och såriga juver var en allvarlig sjukdom som gavs olika förklaringar. Det kunde vittna om trolldom, kanske hade en häxa stulit mjölk genom att låta en *bjära* suga på juvren tills de börjat blöda? Kanske hade någon sett en hare eller ett nystan fara in i ladugården under natten? Från Skåne anges följande:

Om en ko får häråt och svullet jufver, behöfs det blott att en ungmö torkar det med sitt upplösta hår, för att det onda skall försvinna. Husbönder, hvilka antingen ej känna till detta medel eller ej hafva någon ungmö med långt hår att anlita, kunna i stället följa regeln: »Häråt mot häråt» och med en gråsten stryka det hårda kojufret tre gånger och därefter lägga stenen tillbaka på den plats, därifrån den tagits, så försvinner den hårda svulsten (Wigström 1898 s. 159).

För att förebygga sjukdom var det viktigt att ladugården och kreaturen skyddades mot ont. Dels mot avundsjuka och illvilliga människor, dels mot övernaturliga makter. Exempelvis var maran ett sådant hot som tänktes rida husdjuren om nätterna. Då stod de svettiga och trötta på morgonen. I en uppteckning från Ångermanland sägs det:

Folket som bor här bredvid hade en ko som stod blöt jämt, håret var som om det skulle ha varit sudd (suget). Men jag sa dom skulle hän en gam-almanack över henne, och det gjorde dom, och kon vart bra. Det skulle vara maran sånt där. Somliga ha hängt gam-psalmbok över kon också, det skulle vara ännu bättre (ULMA 8522 s. 24).

Ett annat skyddsmedel var att spika upp en död hök eller uggla över ladugårdsdörren. En mer allmän metod var att gräva ned något under golvet eller tröskeln, vanligen en orm. Det fanns andra skyddsmedel som att måla tjärkors på dörren eller hänga upp en så kallad *martoka* eller *markvast*. I själva verket är det ett slags risig utväxt på en deformerad gren i ett träd som orsakas av en blåssvamp. Det märkliga utseendet har bidragit till dess betydelse i folktron. Dessa medel höll det onda borta och ansågs bringa tur (Raudvere 1993).

Gränsen för vad som skulle kunna benämnas magiskt eller inte var flytande. Sådana gränsdragningar var inte relevanta. Det vi idag betraktar som övernaturligt präglade hela tillvaron, det magiska tänkandet var rationellt och naturligt. Sannolikt ansågs det lika naturligt att ge en modstulen ko johannesört eller röksvamp som det var att skjuta tre gånger över henne, eller smörja spenarna med aska medan en klok gubbe läste ramsor över dem.

Skyddsmedel

Det gällde att värna om gårdslucky. Främmande människor släpptes inte in i ladugården hur som helst. I hela landet fanns rädslan för det onda ögat. I Värmland sägs det: "Di förgjorde kor för varannre, när di velle varannre nöge ont. Di sôm hade onne öge, behövde bare se på kräke eller på maten deras eller på mjölka, så könne ko'a få matle'a eller slute mjölke" (Ernvik 1968 s. 100). I samma samling skildras även preventiva åtgärder:

När en ko hos Anna på Hagen i Mörtnäs hade kalvat, hämtades Salin i Mörtnäs. Han var kunnig i all slags trolldom. Först löste Salin kon och lät henne slicka kalven. Sedan tog han en skvätt av första mjölken, hällde ut en del över en jordfast sten och gav kon resten att dricka. Han förbjöd dem att ge bort eller sälja av mjölken under de närmaste nio dyggen. Då de därefter skänkte bort eller sålde av kons mjölk, skulle de släppa i tre saltkorn, tre vattendroppar och köra ned en brinnande sticka tre gånger i mjölken (Ernvik 1968 s. 104).

Det var inte bra om främmande tittade på en ko och berömde henne. Då skulle man svara med något fult, annars kunde mjölken sina. Kon kunde även skyddas mot oknytt och trolldom med hjälp av att ett *trollkors*, eller *troll-lycka*, hängdes på halsbandet. Det är ett speciellt utformat järnkors som består av en järnten som böjts så att ändarna korsar varandra (ULMA 21488).

Enligt en uppteckning från Västerbotten var det lyckosamt att hänga eller spika upp en hästsko med öppningen vänd nedåt ovanför stall- och ladugårdsdörren (ULMA 7733). Det fanns även andra sätt att skydda kor i äldre tid, allt

Figur 5:5: Detalj från kyrkmålning i Söderby-Karls kyrka, Uppland. Notera den lilla varelsen som suger på kons spene (Foto: Jan Wall, Bildbilaga till ULMA 27452:1, Institutet för språk och folkminnen)

från att hänga upp psalmböcker, stål eller fåglar på platsen som skulle fredas, till att stöpa bly eller borra in levande djur i trösklarna. I en uppteckning från Småland sägs det att man hade ormar i trösklarna för att bevara lycka och välgång (ULMA 22662). Det finns många uppgifter om att snokar eller huggormar borrades in i ladugårdströskeln för att hålla kreaturen friska, skydda mot trolldom eller för att bringa tur. Ibland specificeras hur ormen måste infångas och vilka riter som bör iakttas vid nedborrningen. I en uppteckning från Öland berättar en informant om att en del grävde ned levande hundvalpar i ladugården för att motverka otur med kreaturen, medan huggorm lades i trösklarna (ULMA 12854). Även andra föremål förekommer, helst sådana tillverkade av stål, järn eller kvicksilver. En del hängde upp de magiska skydden inne i ladugården.

Från Medelpad omnämns en metod för att utestänga oknytt ur ladugården: man rökte med vissa medel eller la ned ett sälhuvud under golvet (ULMA 88:86). Uppgifter om sälskallar som skydd finns även från kusttrakterna i Ångermanland (ULMA 7108) och Västerbotten (ULMA 3546:3). Vad som orsakade röken varierar men oftast var den synnerligen illaluktande. I Dalarna berättas om en klok gumma som brände en säck med olika föremål för kreaturens trivsel. Bränslet bestod av dyvelsträck, spån från klövar och torkade delar av ormar. Det luktade hemskt, sägs det i uppteckningen (ULMA 2186). Att just dörrar eller trösklar preparerades med skyddsmedel har sin förklaring i att de var symboliska och reella portar som innebar en övergång från ett tillstånd till ett annat. När kon passerade tröskeln övergick hon från ett tillstånd till ett annat. Det är vid en sådan gräns som hotet från trolldom och de övernaturliga makterna var som starkast.

Det fanns åtskilliga metoder för att säkra gårdslyckan. När en ladugård byggts kunde man kasta in en slant till gårdstomten. Härom finns uppgift från bland annat Uppland (ULMA 9586). En liknande företeelse omnämns i Jämtland, men då skulle en silverslant in under kroppåsen för att göra platsen fri från vittra (ULMA 2163:12). Stundtals omnämns krukor fyllda med olika ting som ben, brännvin, nöthår, trasor, stål, silver eller dylikt (härom finns uppgifter från Västergötland och större delen av Norrland). En meddelare från Värmland berättar att det var bäst att först skjuta i kors inne i ladugården innan djuren leddes in första gången. En kniv (ibland bredvid en brinnande trasa) lades sedan innanför tröskeln som djuren klev över (ULMA 18123:13). I arkiven beskrivs många riter för att skydda djuren och för att öka trivseln.

Vallsläpp

Vid vallsläpp eller lösning, som det också kallades, var åtskilligt att tänka på för att skydda korna mot rovdjur, trolldom eller att de sprang bort. Det var också viktigt att försäkra sig om att korna höll ihop och kom hem igen. I en uppteckning från Uppland meddelas att "När dom släppte ut korna på bete

första dan på vårn, skulle det läggas stål under lagårdströskeln då korna gick ut genom dörren” (Cederroth 2014 s. 256). Samma uppgift finns från de flesta landskap. I flera fall kombinerades stål med andra medel som kol eller växter. I Dalarna berättas att den första humlan på försommaren skulle infångas och borrar in i ett hål i tröskeln till fähuset där korna skulle gå över under hela sommaren (ULMA 15294). Från Ångermanland sägs det att olika skyddsmedel, däribland silver eller guld från vigselringen, skulle läggas ned i ett borrat hål i tröskeln vid lösningen (ULMA 3321:5). Vigselringen erbjöd ett heligt skydd eftersom den vigts av en präst.

Det fanns olika typer av faror att oroas över, inte bara från trolldom och övernaturliga makter. En sådan var att korna gick vilse eller att de inte kom hem som de skulle. För att försäkra sig om att de kom hem igen fanns olika knep: de kunde få mat ur matgrytan från huset, hår från kon kunde fästas på ladugårdsväggen, mjöl gavs ur en koskälla, eller liknande. Allt för att korna skulle känna ett band till och en samhörighet med gården.

I många orter styrde den folkliga kalendern när korna släpptes ut i beteshagar eller skogen. Vilket datum skiljde sig åt runt om i landet. En faktor var om det fanns tillräckligt med foder, om inte måste de ut tidigare. Ofta fick korna klara sig på halm, eftersom höet sparades till oxarna. Sinade halmen drygades det ut med halm från uthustaken, vitlav, ljung, ris av tall, gran och en, eller det löv som räfsats ihop under hösten. I en beskrivning från Västergötland får vi veta att gödseln var full av ohyra och snokar, eftersom det legat inne i månader och torkat fast i båsen så att varken sidor eller länder längre syntes. Att många kor blev sjuka, eller ”förgjorda”, som man ofta tolkade det som, var inte underligt. En allmän föreställning var att korna, när de väl kommit på fötter, skulle ledas över stål. Därför preparerades tröskeln med en yxa, kniv eller en hacka. Från Medelpad berättas att första gången korna släpps ut om våren, borde de gå över stål, då tog de ingen skada av vittra (ULMA 22705). I Skåne berättas att djuren skulle rökas under buken innan de fick gå ut. I Västergötland skulle korna få trollmedicin som bestod av vitlök, tibast, arsenik, krut, svavel och dyvelsträck som gavs i en kluven brödbit. En del av satsen syddes in en liten tygrulle som bands in under håren på svansen (ULMA 21717). Från Blekinge finns uppgiften om att man målade kors på dörren till fähuset. Det var också viktigt att inte säga ’ut’, istället sa man något i stil med ’gå vall mä er’ eller dylikt. I Dalsland slogs eld med flinta och stål över kornas rygg innan de släpptes ut (ULMA 24955:I). Från Härjedalen berättas att korna fick små mässingklockor som skydd mot vittra (ULMA 20475) och i Östergötland tjärades kors på korna (ULMA 3311:3). Från Jämtland och Lappland berättas hur kyrkvaktaren på julmorgonen stött på kvinnor som varit uppe i kyrktornet och skrapat kyrkklockorna. Kvinnorna blandande det avskavda i den mat korna skulle få som skydd mot allt ont (Odstedt 2004 s. 246).

De skyddsmedel som gällde vid utsläpp varierade (Heurgren 1925 s. 94–98). I många landskap berättas att kon fick en bit av julbrödet som sparats för

detta ändamål. Från Närke uppges att kon skulle ha en juloxe, dvs. en bit av julbaket som tillverkades av en lång degklimp som kluvits i ändarna. De fyra hörnen veks sedan och rullades ut i en snäckform som erinrar om bockhorn. De fick också lite av juldrickan som stått under julbordet (ULMA 41:144). Korstecknet gjordes över ryggen och på kons juver. Man kunde rita ett kors på marken under kons buk, eller så skar man ett kors i svansen, tog en brödbit som doppades i blodet och gavs henne att äta. En annan metod var att borra ett litet hål i kons vänstra horn och däri stoppa en blandning av dyvelsträck, kvicksilver och vitlök eller en bit stål. Ett alternativ var att tillverka en liten trollpåse innehållande lite av varje som hängdes på skällkon.

Det var i regel den äldsta kon som försågs med en skälla som hängdes i en rem runt hennes hals. Den skällan fick inte användas innan 1 maj och inte efter mickelmäss (med avvikelser, beroende på ort). Ingen fick heller röra skällan när den hängde på kon. När den om hösten togs av fick ingen skramla med den. Skällan skulle stoppas full med hö och det höet skulle kon äta av vid kommande års släppning. Det finns till och med förklaringar till hur en sådan skälla bäst tillverkades. Bland annat att någon som var bra på att ljuga skulle vara med, det gav bra ljud i skällan, tänkte man sig (Harbe 1956 s. 196–97).

För att försäkra sig om att kon kom hem kunde man stoppa lite hö i koskällan redan under hösten som kon fick äta när skällan bands på under våren. I en uppteckning från Norrbotten skulle man gå ut barfota klockan sex på påskmorgonen i blotta linnet och sätta skällorna på korna. Då försäkrade man sig om att korna kom hem ordentligt på sommaren (Odstedt 2004 s. 246). Den ko som vägrade gå hem måste botas. Ett sätt var att skrapa av något av koskällan och lägga det mellan två brödbitar som hon fick äta. Ett annat var att leda henne till brunnen där hon fick dricka ur hinken.

Som framhållits tänktes det finnas många faror när kon var ute. En var att kon kunde bli *bergtagen*, dvs tagen in i ett berg av övernaturliga väsen. Då skulle man gå dit där man förmodade att trollen eller vittra hade sin boskap och skjuta tre skott med löst krut, då kom djuret tillrätta. En variant från Ångermanland meddelas av en kvinna född 1857, som minns hur en kalv en sommar kom bort och hur de gått i lag och letat länge efter den. Plötsligt kom kalven utfarande vid en berghäll som om den blivit kastad. Kvinnan var övertygad om att kalven varit bergtagen och lösts från förtrollningen på grund av att de slagit i grytlock och rasslat med nycklar där i berget (Odstedt 2004 s. 250). Bergtagning drabbar även människor enligt berättelser från medeltiden fram till modern tid. De tänks då bli bortrövade av övernaturliga väsen, in i berg, skogar, haven, gravhögar eller ned under jorden (idag: bortförda av rymdvarselser i flygande tefat).

Avslutning

Husdjurens välmående och arbetsförmåga var en hjärtefråga för gårdsfolket. Djuren var på många sätt gårdens livsnerv. Det skulle dröja innan den moderna veterinärvetenskapen nådde ut i landets alla bygder. Dessförinnan förlitade man sig på beprövade knep, som att skydda sig med hjälp av böner, trollformler och magiska riter. Mycket kom från sådana som hade anseende om sig att vara goda botare – kloka gubbar och kloka gummor. Genom att betrakta folktro och folkseder om kon får vi förståelse av de människor som berättat, levt och verkat i det samhälle som beskrivs i uppteckningarna. Det som möter oss är inte en irrationell världsbild av villfarelser. Det som beskrivs är istället logiskt, naturligt och beprövat för de personer som levt och verkat i den miljö, tid och den kontext som skildras. Det vore missvisande att värdera äldre tiders föreställningar med vår tids glasögon. De folkliga föreställningarna och sedvänjorna ger oss tillgång till ett stoff som på många sätt står i samklang med det sätt som man levde på.

Folktron fungerar som ett hjälpmedel och ett verktyg för att förstå och bemästra världen med dess ofta hårda villkor. Den ger trygghet i att det finns en fattbar ordning i tillvaron. De magiska riterna bygger ofta på principen att lika ger lika. Dåtidens personer var tänkande och vanebundna människor av kött och blod, precis som idag. Skillnaden var den att familjen, gården och bygemenskapen stod i centrum, medan naturen och människan tänktes vara bundna till varandra i en samverkande värld. Det skiljer sig från dagens individuellt präglade livssyn där ett medvetet avstånd konstruerats mellan människan och naturen. Ovan har bara en bråkdel av de seder, bruk och den folktro som förknippats med kon beaktats. Men det är min förhoppning att urvalet av traditionsmaterial på ett inspirerande sätt visat att kon hade en central plats hos den svenska allmogen, i deras tankevärld och arbetsliv. Genom arkivens uppteckningar framgår bortom alla tvivel att kon var ett uppskattat, betydelsefullt och älskat husdjur.

Källor och litteratur

Otryckta källor

ULMA = Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala (ULMA), Institutet för språk och folkminnen

Uppteckningar: 41:144; 88:86; 111:470; 111:193; 197:52; 303:154; 386; 438:2; 1064:2; 1200; 1815:1; 2163:12; 2186; 2219:1; 2343:3; 2823:12; 2983:9; 3311:3; 3321:1; 3321:5; 3357: 7; 3546:3; 4403; 4598; 4642; 4680; 5168; 5382; 5870; 6487; 6772; 7108; 7733; 8522; 8584; 8819; 8921; 9085; 9586; 9756; 12854; 15294; 18123: 13; 18713; 20475; 21488; 21717; 22662; 22705; 23019: 105; 23254; 24227; 24345; 24819; 24955:1; 25517; 26925:14:1; 26925:22; 27452:1; 28409:11.

Litteratur

- Blixt, Otto, 1985: *Det gamla Grangärde. Arbetsliv och folktradition i en skogsbygd i Västerbergslagen: Boskapsskötsel*. Uppsala: Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala.
- Cederroth, Sigvard, 2014: *Bondsagan*. Utgiven av Iréne Flygare & Barbro Björnemalm. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien.
- Ericsson, Gustaf, 1877: Åkers och Öster-Rekarne Härads Folkspråk. *Bidrag till Södermanlands äldre kulturhistoria*. S. 39–115.
- Ernvik, Arvid, 1966–68: *Folkminnen från Glaskogen. Sägen, tro och sed i värmländska skogsbygder I–II*. Uppsala: Lundequistska.
- Frykman, Jonas, 1977: *Horan i bondesamhället*. Lund: Liber.
- Harbe, Daniel, 1950–56: *Folkminnen från Edsbergs härad I–II*. Uppsala: Lundequistska.
- Heurgren, Paul, 1920: *Djurskrock*. Malmö: Maiander.
- Heurgren, Paul, 1925: *Husdjuren i nordisk folktro*. Örebro: Örebro Dagblad.
- Hofberg, Herman, 1868: *Nerikes gamla minnen*. Örebro: Bohlin.
- Klintberg, Bengt af, 1986: Kreaturens trånad. *Fataburen* 1986. S. 51–64.
- Klintberg, Bengt af, 2010: *The Types of the Swedish Folk Legend*. Helsingfors: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Nordlander, Johan, 1879: Om trolldom, vidskepelse och vantro hos allmogen i Norrland. *Svenska fornminnesföreningens tidskrift* 11. S. 113–147.
- Odstedt, Ella, 2004: *Norrländsk folktradition*. Red. Bengt af Klintberg. Uppsala: Gustav Adolfs Akademien.
- Olofsson, Klas, 1928–31: *Folkliv och folkminne i Ås, Vedens och Gäsene härader i Västergötland 1–2*. Göteborg.
- Olsson, Helmer, 1945: *Folkliv och folkdikt i Vättle härad under 1800-talet*. Uppsala: Lundequistska.
- Raudvere, Catharina, 1993: *Föreställningar om maran i nordisk folktro*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Rääf, Leonhard Fredrik, 1856–57: *Samlingar och anteckningar till en beskrifning öfver Ydre härad i Östergöthland*. Linköping.
- Sundblad, Johannes, 1917: *Gammaldags seder och bruk*. Stockholm: Fahlcrantz.
- Svanberg, Ingvar, 2011: *Folklig botanik*. Stockholm: Dialogos.
- Söderbäck, Per, 1921: *Skrock, sed och sägen i en smålandssocken: anteckningar från Kristdala*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Wall, Jan, 1977–78: *Tjuvmjölkande väsen I–II*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Wigström, Eva, 1898: Djurlifvet i folkets tro och sägner. *Svenska turistföreningens tidskrift* 10. S.158–181.
- Wikman, K. Rob. V (red.), 1946: *Johan J. Törners samling af vidskeppelser*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Ågren, Per-Uno, 1964: Maktstulen häst och modstulen ko. *Västerbotten* 1964. S. 33–68.

Julbonden och Elvis

Namn på tjurar och oxar förr och nu

Katharina Leibring

Abstract: *Julbonden* and *Elvis*. Names of bulls and oxen yesterday and today

This paper gives an overview of individual names given to bulls and oxen in Sweden during the last 300 years. A large amount of names are preserved in estate inventories from the 1730's and a century onwards, and the main part of the paper is devoted to this period. Most names in the older agrarian society were based on specific traits in the named animal; exterior characteristics, time of birth or place of origin. Several names were secondary loans from the mental lexicon, e.g. male titles. Very few personal names were bestowed to the animals, with the exception of names identical to soldiers' names and dithematic surnames. The paper continues with an overview of the changes of names and name-giving practices during the late 19th century, a period when organized breeding begins to be documented in herd-books. More common personal names are used and names from other languages for imported animals make an entrance. The older name-stock of dithematic names related to the characteristics of a specific animal become irrelevant as the wish to show a bull's heritage grows stronger and the bull gets named after his parents. This development continued during the 20th century, today the older names are almost non-existent.

Keywords: animal names, name-giving systems, name sources, onomastics, 18th century Sweden

Inledning

Krona, *Gullros* och *Stjärna* är några välbekanta konamn (buonymer) som under lång tid har använts över stora delar av Sverige. Tjurars och oxars namn är inte lika välkända, men också efter dem är många namn bevarade. Mer är forskat och känt om konamnen, men där finns gott om intressanta namn och namnsystem för oxar och även tjurar under äldre tid. Jag kommer att använda den sammanfattande termen *hannöt* och *hannötsnamn* då jag behandlar namn på både tjurar och oxar i uppsatsen. Mitt syfte är att lyfta fram hannötens namn, vilka de var, grunderna till dem och hur de har bildats. Tyngdpunkten ligger på namn burna av djur under 1700-talet, en tid från vilken vi har rika skriftliga källor bevarade. Det blir många enskilda namnexempel som framförallt är hämtade från min avhandling (Leibring 2000), och det i första hand värmländska material som låg till grund för den. Det ska sägas att många av namnen är belagda också i andra delar av Skandinavien. Jag visar dessutom att tjur- och oxnamn har använts i forna kulturer och diskuterar även de namn

som finns i de första svenska rasstamböckerna runt sekelskiftet 1900. En kort exposé över tjurnamnens utveckling under 1900-talet avslutar uppsatsen. Djurhållningen har förändrats tämligen radikalt sedan 1700-talet och detta avspeglas också i namnskick och namnbruk.

Varför namnger vi djur? Vad gäller frågan om namngivning har den norske etnologen Bjarne Rogan (1994) övertygande visat på tre behov som uppstår hos oss som namngivare. Ett, två eller alla tre av dessa finns i vårt medvetande när vi ger namn åt någon eller något. Det första behovet kallar han *singularisering*, alltså ett slags utpekande av individen/platsen/föremålet som en enskild storhet, värd att namnge. Här ingår att det föreligger ett behov av att kunna särskilja individen etc. från andra liknande storheter. Rogans andra urskilda behov är det *expressiva* – vi vill kunna kommunicera om och/eller till individen, och kanske uttrycka antingen positiva eller negativa känslor till den/det namngivna genom namnet. Slutligen visar Rogan på ett *rituellt* behov; tidigare mönster för namngivning kan spela in för vårt namnval eller namnbildande, men också i det att vi återanvänder vissa namn. Om ett namn burits av en djurindivid med goda egenskaper är chansen större att namnet tas i bruk igen. Samhöriga eller rentav identiska namn kan också användas för att visa arvslinjer och släktskap. Beträffande namn på djur och människor kan där också finnas ett juridiskt behov; lagstiftning kräver att en individ ges ett namn. För vissa grupper, t.ex. kapplöpningshästar, kan det också finnas ett kommersiellt behov att ge ett namn som lockar spelare att satsa på just den hästen (Ashley 1996 s. 1590).

Namn på tjurar och oxar före 1700-talet

Vi kan redan i några av världens äldsta bevarade skriftliga källor se att tamdjur har namngivits. De bevarade namnen från faraonernas Egypten för "verkliga" djur gäller främst hundar, katter och apor (Nowak 2015 s. 236 f.), men där finns också namn på heliga tjurar och oxar, ända från 2000-talet f.v.t. (före vår tideräkning). Den mest kända av dessa gudomliga djur var Apis, som dyrkades i Memfis. Vid hans tempel skulle alltid en jordisk motsvarighet till honom finnas, utsedd bland någon av de svartvita kalvar som hölls där. Denna heliga kalv, vars mors namn ofta noterades i templets handlingar, skulle ha vissa särskilda tecken på kroppen, den ärades, växte upp till tjur och sköttes omsorgsfullt hela livet. Efter döden blev den heliga tjuren ofta mumifierad och gravlagd. I Serapeum i Memfis hittades vid utgrävningar över 60 djur i sarkofager. (Encyclopedia Britannica 1911, art. Apis). Tidiga exempel på verkliga namngivna dragoxar finner vi på lertavlor från det mykenska riket (ca 1400–1200 f.v.t.) på Kreta (Reichmayr 2015 s. 375). Om några av deras namn översätts till svenska blir de ungefär *Kvicken*, *Brunen*, *Svarten* och *Vitfot*, alltså namn som syftar på utseende eller karakteristisk egenskap. Michael Reichmayr uppger också att oxnamn är kända från Mesopotamien, ca 2340–2000 f.v.t.

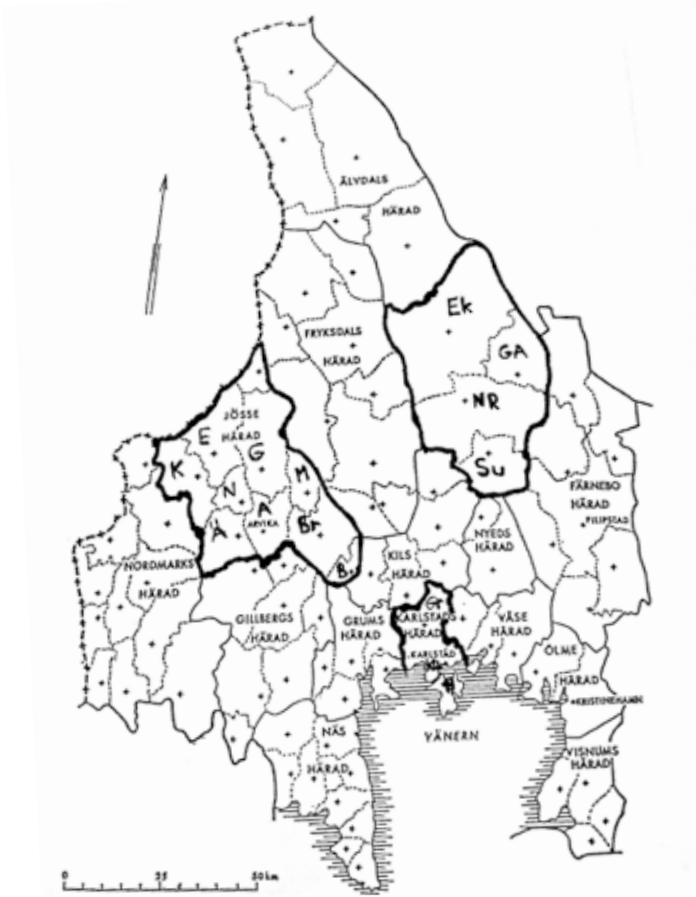
I den norröna litteraturen finner vi namn på flera oxar och tjurar. Bernhard Kahle (1903 s. 172–175) har sammanställt och tolkat dem. Förutom att oxnamn använts som kenningar i skaldespråket visar han att det i de fornvästnordiska sagorna bland annat finns hannöt med namnen *Garpr*, *Glæsir* och *Harri*. En isländsk kortsaga handlar om den mycket kloke oxen Spámáðr (spåman). Dessutom berättas, i sagan om Tors fiskafänge, om jätten Hymirs ox Híminbriotr (himmelsbrytaren), som asaguden slaktade för att använda huvudet som bete när han skulle fånga Midgårdssormen.

I tysk medeltidslitteratur (Sagan om Helmbrecht) finns fyra namngivna oxar: Uwer, Sunne, Raeme och Erge (Reichmayr 2005 s. 73–75), och från England är oxnamn belagda från Tudortiden (1500-talet). Dragoxarna bar ofta parnamn, alltså namn som hör ihop semantiskt. Namnen skulle dock vara ljudmässigt olika för att fungera vid kommandon. Keith Thomas (1988 s. 107) ger exemplen *Crisp* och *Curly*, *Hawk* och *Pheasant*. Av de här givna exemplen framgår tydligt att namngivning av hannöt förekommit både långt tillbaka i tiden och i många kulturer.

Tidiga svenska och skandinaviska namn och källor

Ox- och tjurnamn från Sverige finner vi tidigast i inventarielistor från stora herrgårdar vid 1600-talets slut. Sigurd Erixon visar från Skultuna bruk på ox- och tjurnamn som *Boman*, *Fällman* och *Torman*. Också namn som *Stjernberg* och *Witkatten* användes. (Erixon 1935 s. 360 f.). Från godset Johannis-hus i Blekinge har Dagny Torbrand närstuderat gårdsräkenskaper och i de från 1720-talet bland annat funnit namnen *Holger Danske*, *Burman*, *Stjärn* och *Dantzigeren* (Torbrand 1963 s. 298). Från norska tidiga bouppteckningar har Per Berg (1958) samlat namn från Gudbrandsdalens 1720- och 1730-tal. De rikt varierade namnen innehåller många dialektala ordformer som i *Blomfagg*, *Gullrek*, *Bureik* och *Nykall*.

En god källa till djurnamn från 1700-talets Sverige är de många bevarade bouppteckningarna. Enligt lagen från 1734 skulle en dylik upprättas vid dödsfall när något av värde fanns att fördela. Arvingarna tillhölls att "riktigt uppgifva och låta noga uppteckna altsamman i boet, så löst som fast, sådant som thet vid dödstimman var" (Svea Rikes Lag 1734 kap. 9 §1). Husdjur, särskilt hästar och nötkreatur, var högt värderade och uppgavs förmodligen alltid. För att särskilja dem och underlätta arvsdelningen förtecknades de i vissa regioner i Sverige (liksom i Norge och Finland) ganska ofta med sina individuella namn. Det varierar över tid och rum om och i vilken utsträckning namnen skrevs ner, men mängden av bevarade husdjurnamn visar att vi hade ett väl utvecklat förråd av djurnamn i Sverige under 1700-talet, ett förråd som kan ha månghundraåriga anor. Ett landskap där många namn nedtecknades är Värmland, och en stor del av dess namn undersökte jag i min doktorsavhandling om just namn på nötkreatur (Leibring 2000).

Figur 6:1. Karta över Värmland med undersökningsområdena markerade.
(Ur Leibring 2000.)

Värmländska tjurar och oxar under 1700-talet

Värmland är ett tacksamt område att studera såväl för dialektologer som för namnforskare och agrarhistoriker. Dialekterna varierar kraftigt och näringsförhållandena och naturen likaså. Flera kulturgeografiska gränser skär igenom landskapet, som fåbodgränsen (Broberg 1972 s. 103, 153) och 1800-talets dragoxgräns (Atlas för svensk folkkultur, huvudkarta X, s. 32). För avhandlingen undersökte jag tre härad av olika struktur såväl språkligt som kulturgeografiskt: Jösse, Karlstad och Älvdals södra tingslag. (Se figur 6:1.)

Källmaterialet utgörs av alla på Värmlandsarkiv bevarade bouppteckningar från 1700-talet, som jag excerperade. De äldsta med något husdjursnamn dateras 1737. Antalet bouppteckningar ökar kraftigt mot århundradets slut. Resultatet av excerperingen blev 1.655 bouppteckningar där nötkreatur är omnämnda, varav 976 innehöll ett eller flera individuella namn på nötkreatur.

Transport		2437 22
Höfhus.		
1 Höd oxen sprigge, HÖ xinn gub		7 16
1 Hüt, rød hvit hufsvud, Spalman		6 24
1 Sprigge dito, molikou		6 24
1 HÖ lät rød hüt, HÖ lät nu		4 16
1 Sprigge dito, HÖ lät nu		7 16
1 lina rød linn hvit hufsvud, Lindman		5
1 Oxvurt hüt, Rostbiörn		5
1 linn om 2 vgr, Golländaru		7 16
1 rød hüt, HÖ lät nu		6
1 hvit julat dito, Rinnjarn		6
1 rød hüt med hinnan, blif hinnan		6
1 rød opa, Adam, dragit 2 vgr		13 16
1 Dito — Oxan opa		13 16
1 Dito — rød Oxan		13 16
1 Dito HÖ lät, Lullman		15
1 Oxvurt dito, Oxan bara		13 16
1 Höd hvit hufsvud dito, Oxan man		13 16
1 rød julat hüt, HÖ lät bara		6
1 rød hvit hufsvud sprigge, Guldspise		5 16
1 rød sprigge, Dalt, Lomman		4
1 Dito hvit hufsvud, Lindman		3
1 rød hös, Piltvöden		10 16

Figur 6:2. Namn på tjurar, oxar och stutar från bouppteckning i Köla 1749. (Jösse häradsrätts arkiv, Värmlandsarkiv.)

De olika nötkreaturen betecknas i bouppteckningarna med varierande termer. Honkönsnöten benämns efter sin ålder oftast som kor, kvigor eller kvigkalvar. För de maskulina djuren finns fler termer. Detta beror inte minst på att de antingen är kastrerade eller okastrerade, och då har olika funktioner. De äldre hankönsdjuren beskrivs med någon av följande termer: tjur, kobonde, tjuroxe (okastrerade djur), oxe, stut, köroxe, dragoxe och gälling (kasttrade djur). De yngre djuren omnämns som något av: stut, fjolstut, oxkalv, stutkalv, stutunge, tjurkalv, tjurunge eller årsstut. Benämningarna är dock inte helt konsekventa åldersmässigt; en stut kan uppges vara såväl 1 som 4 år i en bouppteckning och en oxe likaså. De tre vanligaste benämningarna är *tjur* för det okastrerade djuret, *stut* och *oxe* för de kastrerade. *Kobonde* är en synonym till *tjur*, använd i Älvdals härad. Termen *tjuroxe* finns i Jösse härad och tycks syfta på det avelsdugliga djuret. (Se om dialektala hannötsbenämningar Karlholm i denna volym.)

Kor och kvigor dominerar kraftigt bland de namngivna djuren, då cirka 6.500 honkönsnöt är uppgivna med namn. Av hannöten har 822 ett uppgivet namn, vilket motsvarar drygt hälften av alla noterade nöt av hankön (ca 1.600) i de 976 bouppteckningarna med något nötkreatursnamn.

Vilka slag av hannöt har vi bevarade namn efter? Tabell 1 visar en sammanställning över de tre vanligaste benämningarna. Som framgår är fördelningen mellan kategorier inte likadan i de tre områdena.

Tabell 1. Namngivna hannöt 1737–1799.

Djurslag	Jösse	Karlstad	Älvdal	Summa
Oxe	73	52	215	340
Stut	102	12	94	208
Tjur	182	3	3	188
Övriga	54	5	27	86
Summa	411	72	339	822

Källa: Bouppteckningar 1737–1799, Värmlandsarkiv.

Oxar och stutar är de djur som oftast är namngivna, naturligt eftersom de användes som dragare och deras namn nyttjades vid olika typer av komandon (se Karlholm i föreliggande volym om förhållandena under 1800-talet). Enligt Atlas över svensk folkkultur (1957, huvudkarta X) gick dock den nordliga gränsen för var oxar användes som dragdjur under 1800-talet genom södra Värmland. Det är därför lite förvånande att så många oxar är belagda i väster och norr i 1700-tals-materialet. Utifrån dessa data i bouppteckningarna framgår att gränsen då gick betydligt längre norrut, något som också antyds i kartkommentaren till atlasen (Atlas över svensk folkkultur 1957, s. 32 f.). Att oxar användes som dragdjur inte minst på och runt de många järnbruken i Älvdal och Jösse är tydligt, men bouppteckningarna vi-

sar också att de fanns i rena bondehemman. Under det sista årtiondet noteras en allmän minskning av antalet oxar, ett fenomen som vore värt en vidare undersökning.

En uppseendeväckande post i tabell 1 är de många namngivna tjurarna i Jösse härad jämfört med de två andra områdena. Hur kan det förklaras? Kan det vara så att termen *oxe* användes också om *tjur* 'okastrerat hannöt' i Karlstad och Älvdal? Nej, många namnlösa tjurar är noterade i bouppteckningarna från både Karlstad och Älvdal. Har där funnits flera tjurar i varje besättning i Jösse så att namnen behövdes för identifikation? Knappast, då antalet tjurar per bouppteckning oftast är en eller två, liksom i de andra områdena. Något större variationsbehov verkar därmed inte finnas. De namngivna tjurarna finns inte bara vid bruk och prästgårdar utan även i rena bondemiljöer, vilket tyder på att seden att namnge tjurarna varit allmän. Av kartan i Atlas för svensk folkkultur (1957, huvudkarta X) framgår att i Jösse härad användes i äldre tid tjurar som dragdjur, något som kan förklara varför de namngavs. I en 1700-talshandbok om kreatursskötsel skrivs också att tjurar kunde snöpas efter några år och köras in. Därför var det viktigt att de, liksom oxarna, blev "folkbekanta" (Hjortberg 1776 s. 65). Att så många tjurar i Jösse härad bevisligen var namngivna talar ytterligare mot uppfattningen att tjuren i äldre tid oftast var namnlös, något som vissa tidigare forskare och insamlare hävdade (Kalén 1926 s. 115, Ljunggren 1913 s. 67). Värt att komma ihåg är att Sigurd Erixon skriver (1935 s. 360) att tjurarna, likaväl som oxarna, vid Skultuna bruk hade namn på 1700- och 1800-talen. Från Finlands svenskbygder ger Ernst Nordström (1921 s. 102) från 1700- och 1800-talets bouppteckningar många tjurnamn med stora likheter med de Sverigesvenska namnen. Möjligen kan förekomsten med namnlösa tjurar ha blivit vanligare mot 1800-talets slut då de första dialekt- och folklivsinsamlingarna gjordes. Jag återkommer till detta i avsnittet om namn runt sekelskiftet 1900. Frågan om varför det är så stora regionala skillnader i Värmlandsmaterialet från 1700-talet kvarstår dock.

Djurens utseende

I bouppteckningarna anges i vissa fall både färg och namn på djuret (plus dess värde), oftare antingen det ena eller det andra. De färger som framgår av namn och beskrivningar är följande: blekröd eller blekgul, brun, grå, röd, rödbrun, rödgul, svart och vit, färger som överensstämmer med de få uppgifter vi har om hur nötkreaturen såg ut under 1700-talet (se Leibring 2000 s. 51 f. och där anförda referenser). Variationen på djurens utseende var alltså ganska stor. Den blir ännu större om vi också noterar vilka tecken och teckningar som beskrivs. Några vanliga teckningar var tydligen vitt huvud, röda sidor, svarta sidor, vit rygg. Tecknen är bland annat sadel (ett rött eller vitt sadelformat parti på ryggen), röda kinder och stjärna i pannan. Djuren kunde också vara fläckiga över större delen av kroppen. De djuren beskrivs med ibland dialektala

Figur 6:3. Oxdrift. Målning 1863 av Nils Andersson. (Nationalmuseum.)

adjektiv som 'dröpliga' (med droppformade prickar), krusiga (småfläckiga), rosiga (med större fläckar) eller 'äppliga' (apelkastade) och får namn bildade till adjektiven.

Vanliga tjur- och oxnamn

Under 1700-talet fanns ingen etablerad rättstavning och det är därför inte underligt att olika namn skrivs med högst varierande stavning. Också dialektalt uttal kan avspeglas i skrivningarna vilket gör det ännu besvärligare att veta hur namnen ska tolkas. För att ge ett exempel visar jag de belagda skriftformerna till det vanliga namnet *Rödsiden*: "Rödsiden, rösin, Rösiden, rösid, Rösien, rosien, rödsin, Rödsien, rösied". Att sammanföra olika skriftformer till ett gemensamt "huvudnamn" kallas att *lemmatisera*. Jag har lemmatiserat tjur- och oxnamnen efter vissa språkliga principer (Leibring 2000 s. 71 f.) och då funnit att i mitt material finns det 276 olika hannötsnamn. De 16 tjur- och oxnamn som har tio bärare eller fler visas i tabell 2.

JULBONDEN OCH ELVIS

Tabell 2. De vanligaste ox- och tjurnamnen i 1700-talets Värmland.

Plats	Namn	Antal	Plats	Namn	Antal
1	Burman	35	9	Råstark	18
1	Rödsiden	35	10	Bleken	16
3	Stjärnoxen	27	10	Vithatt	16
4	Saldräng	26	12	Gråberg	14
5	Stjärnberg	24	13	Rödmon	12
6	Rosvall	21	14	Äppeloxen	11
7	Kinddräng	19	15	Vithuven	10
7	Rödbollen	19	15	Vackeroxen	10

Källa: Leibring 2000.

De flesta namnen är sammansatta av två namnelement där förleden beskriver något särskilt drag i namnbärarens utseende, hans färg eller teckning. Efterleden (*oxen, dräng, berg* osv.) ger upplysning om att det rör sig om ett handjur, men också där kan något antydast om djurets utseende. Många namn är alltså bildade på samma sätt som många personnamn, särskilt våra gamla nordiska (*Gunhild, Torsten*) där lederna ibland ger ett begripligt samband, ibland är helt godtyckligt sammansatta. Också en stor del av de svenska efternamnen är bildade på samma sätt, typ *Lindgren* och *Lundberg*, där namnlederna sällan har något egentligt samband. Som framgår av tabell 2 finns den i våra efternamn så vanliga efterleden *-berg* också i djurnamnen. Jag återkommer till sammanfallet mellan mänskliga namn och djurnamn nedan.

Namngivningsgrunder

Liksom andra namn kan också tjur- och oxnamnen delas in efter grunden för deras namngivning. Den vanligaste grunden är, som redan framgått, namnbärarens utseende. Det kan gälla färgen på hela kroppen som i namnen *Bleken, Gråberg* och *Rödbollen*, men också någon typ av teckning som i *Rödsiden, Saldräng, Vithatt, Vithuven* och *Äppeloxen*. Djuren vid namn *Bleken* var antagligen blekröda. Ett mycket vanligt konamn är det motsvarande *Bleka*. Namnet *Saldräng* berättar inte om vilken färg djuret har utan bara att det har en (mer eller mindre) sadelformad fläck (i dialekten *salig* eller *sadlig*) på ryggen. *Äppeloxen* har sannolikt apelpkastade djur fått heta, medan djur med namnen *Vithatt* och *Vithuven* båda har haft vitt huvud. De här namnen är maskulina pendanger till det mycket vanliga konamnet *Vithuva*. Paret *Vithatt* och *Vithuva* påminner oss om uttrycket i Östgötalagens ärvdabalk: "gång hatt till och huva ifrån", där *hatt* representerar manliga arvingar och *huva* kvinnliga, som alltså inte är vde om en manlig arvinge fanns. (Bendz 1945 s. 538).

Flera frekventa namn, t.ex. *Vithuven* och *Rödsiden*, tycks vara bildade till konamn. De är s.k. moveringar till konamnen *Vithuva* och *Rödsida* som alltså

har fått en maskulin ändelse. Namntypologiskt är detta intressant eftersom det är mycket vanligare att moveringar går från mansnamn till kvinnonamn. Vi kan tänka på förnamn av typen *Filip–Filippa*, *Julius–Julia*, *Patrik–Patricia* där mansnamnet är bildat först, vilket ju är en spegel av det patriarkala samhället med mannen som norm. I lagårdarna sågs måhända de vanligare (och viktigare) korna och deras namn som norm?

En annan namngivningsgrund i materialet är namn efter födelsetid. Det kan gälla veckodag, högtid eller årstid. Den här namntypen är vanligare för kor, men några ox- och tjurnamn är *Freman*, *Lördrängen* efter veckodagar, *Julbonden* och *Sommardräng*. Konamn av detta slag var vanliga i mindre besättningar långt in på 1800-talet. Det ansågs lyckosamt att få en kalv född i juletid (Heurgren 1925 s. 21) och de många korna med *Jul*-namn vittnar om detta. *Julbonden* är dock det enda hannötsnamnet med denna förled. Namnet bärs av fem individer i mitt material.

Även om de flesta namnen syftar på drag hos någon speciell bärare finns det också några mer allmänt berömmade namn, som alltså kan ha givits åt vilken kalv som helst, oavsett utseende. Några sådana är *Gullberg*, *Läckerman* och *Vackeroxen*. Också denna namngivningsgrund, alltså beröm, tycks ha varit vanligare i konamnen. Namnleden *läcker* betyder nog inte att djuret förväntades vara extra gott att äta eller var kräsmagad, utan det är snarare norskans *lekker* 'fin, vacker' som ligger till grund. Namnbärarna kommer från gränstrakterna mot Norge.

En relativt sett vanligare namngrupp är namn lånade från yrkesbeteckningar med hög status eller från manliga substantiv. Det är namn som *Baron*, *Kungen*, *Majoren* och *Pojken*. De tre första exemplen kan också ses som berömmade namn medan *Pojken* kanske är mer smeksamt.

Det finns också namn där ett ortnamn eller en del av ett ortnamn ingår. Det ligger nära till hands att anta att det antingen är hemvisten eller den plats där djuret kommer ifrån som ingår i namnet. Några sådana namn är *Bodman* (byn Boda), *Hammar* (byn Hammar), *Naiman* (byn Nain) och *Önnerman* (byn Önnerud). Såväl samtida konamn som senare tiders uppteckningar visar att namngivnings sättet har förekommit. Skicket har också varit vanligt i Norge. Överhuvudtaget är det naturligt nog, med tanke på det geografiska läget, stora likheter med östnorska ox- och tjurnamn i de värmländska ladugårdarna. (Leibring 2000 s. 360–364)

Efterleder som lån från personnamn

Många av namnen är alltså sammansatta med en specifik, beskrivande förled och en återkommande, hannötsbetecknande efterled. En del av dessa efterleder är specifika för hannöten medan somliga har lånats från mänskliga termer och mänskliga tillnamn. De vanligaste efterlederna är i frekvensordning *man*, *dräng*, *berg* och *oxe*. Därefter följer *krans*, *bollen*, *bonden*, *gren*, *stark* och *ström*.

Av dessa är *oxe*, *krans*, *bollen*, och *stark* att räkna som specifika för den här djurarten. *Bollen* är förmodligen ett dialektalt ord för 'oxe' (se Karlholm i denna volym) men kan också vara bildat till ett appellativ med betydelsen 'som har vacker färg'. Detta är belagt på 1700-talet i Västsverige (Ihre 1766 s. 21) och som oxnamn i Dalsland vid samma tid (Leibring 2000 s. 221). Namnleden *krans*, som finns med fem olika förleder, kan syfta på någon specifik teckning på huvudet. Det kan jämföras med det relativt vanliga konamnet *Kransa*. Jag återkommer till efterleden *stark* då några mer särpräglade namn diskuteras.

Dräng(en) är en mycket vanlig efterled i Älvdals härad (med över 30 olika namn) och anspelar säkert på oxens insats som arbetskraft. Den är inte alls lika vanlig i Jösse härad som ju har en större mängd namngivna tjurar. Efterleden finns också i östra Norge men är inte känd från övriga Sverige (Leibring 2000 s. 225). Den inte alls lika vanliga efterleden *-bonden* kan ses som en semantisk pendang till *-drängen*.

En tydlig skillnad mellan konamn och ox- och tjur-namn är att många av de senare är bildade med samma namnelement som våra tvåledade efternamn. Två mycket vanliga efterleder i våra mänskliga efternamn är *-berg* (*Lindberg*) och *-man* (*Nyman*). De är också två av de tre mest förekommande efterlederna i ox- och tjurnamnen. De finns i hannötsnamn som *Stjärnberg*, *Strandberg*, *Svanberg*, *Dalman*, *Hagman*, *Ryman*. Även de vanliga efternamnselementen *dal*, *gren*, *strand*, *ström* och *vall* finns i ox- och tjurnamn, t.ex. *Blomgren* och *Hagström*. Den här typen av namn förekommer inte alls bland de samtida konamnen. Det är lätt att dra paralleller till att det åtminstone i äldre tid alltid var män som omnämndes med enbart sitt efternamn och att det är därför som hannötsnamnen innehåller dem. Den manliga symboliken förstärks av att de lokala indelta soldaterna bar namn som var bildade på liknande sätt, dvs. med en ortbetecknande förled, oftast rotens namn, och någon av de ovan nämnda efterlederna. Soldaten från Önnerud kallades Önnerman, den från Sund *Sundberg*. Och så kunde oxar och tjurar i de byarna också benämnas. Värmlands-Närkes regementes namnskick skiljer sig en del från övriga regementen genom att så konsekvent tillämpa principen med ortnamn i förleden (Roland Andersson 2018 ms). I övriga regementen förekommer mer de "typiska" soldatnamnen *Rask*, *Modig*, *Kraft* osv. (Se allmänt om soldatnamn Furtenbach 1987)

Några särpräglade ox- och tjurnamn

I värmlandsmaterialet finns också några namn som inte riktigt passar in i de stora grupperna som jag redovisat ovan. Det allra vanligaste namnet, *Burman*, hör faktiskt dit även om det ser ut att vara ett av de frekventa *-man*-namnen. I folkdiktningen är det namnet på ett troll som blir besegrat av hjälten Holger Dansk (Arvidsson 1834 s. 75–81). Ett starkt, men besegrat, troll kan ju vara en sinnebild av den tämjda kraften hos en ox, och att namnet faller in i ett etablerat bildningsmönster gör det ännu mer användbart. Namnet är välbelagt i

stora delar av Skandinavien (Leibring 2000 s. 223). Ett ytterligare bevis för att den medeltida balladen har funnits i namngivarnas medvetande är att också namnet *Holger Dansk* finns som tjur- och oxnamn, i något fall t.o.m. i samma besättning som *Burman*.

Det tycks ha varit sällsynt att djuren uppkallades direkt efter vissa personer, men den röda oxen Silfversparre från Köla socken vid norska gränsen år 1749 måste vara ett undantag. Namnet, som är adligt, bars vid tiden av en överste, chef för den närbelägna Eda skans. Han skulle bland annat mana till samling mot fienden. I bevarade dokument framstår översten som en gnällig person som längtar hem till sitt Småland. Det är frestande att tro att hans mindre heroiska egenskaper kan ha legat till grund för uppkallelsen. Oavsett bakgrunden bör hans namn ha inspirerat namngivaren, någon vid Köla prästgård. (Leibring 2000 s. 248)

Mänskliga förnamn användes sällan som djurnamn under 1700-talet. De namn som är belagda nyttjades med få undantag inte i bygden vid samma tid. Namnbärarna finns oftast i ladugårdar som tillhörde präster eller brukspatroner och kan ha hämtats från litterära källor. Två exempel är namnen *Adam* och *Styrbjörn*. Det bibliska *Adam* förekommer några gånger i samma besättning som kon Eva, medan *Styrbjörn* är hämtat från den isländska sagalitteraturen som hade börjat översättas och läsas under 1700-talet. (Leibring 2008 s. 60)

Namnet *Råstark* är det tredje vanligaste i Jösse härad. Det är frestande att tro att den moderna betydelsen 'med rå styrka försedd' ligger bakom. Eftersom den innebörden dock inte är belagd förrän på 1920-talet måste andra tolkningar sökas. Namnet finns också i norska oxnamn och det är tänkbart att det norska adjektivet *rådsterk* 'herskersyg' ingår. Det finns också ett äldre svenskt *rådstark* 'rådklok, beslutsam'. En ytterligare tolkningsmöjlighet är att det värmländska adjektivet *råstark* ingår. Det syftar på platser där rået, skogsrå eller sjöra, är starkt, alltså har magisk kraft (OSDs). Såvitt mig bekant finns inga andra nötkreatursnamn i området som syftar på magi eller åkallande av högre makter, så detta alternativ känns inte helt trovärdigt. Jag vill hålla för mer sannolikt att det norska namnet med betydelsen 'härsklysten eller beslutsam' har lånats till Sverige och att det har setts som ett berömmande namn. (Leibring 2000 s. 244 f.)

Övriga Sverige under 1700-talet

Ox- och tjurnamn är, som tidigare nämnts, ett relativt utforskat område i övriga Sverige. Genom Sigurd Erixon (1935) och Wolter Ehn (1986) vet vi dock att det finns gott om oxnamn från Svealand, särskilt från Uppland och Västmanland. Dessa forskare visar, liksom Sigurd Wallin (1963), som skrivit om namnen i Linnés ladugårdar, att det oftare är i herrgårds-, bruks- och prästmiljöer som vi finner namngivna hannöt. Enligt hittills gjord forskning

är färre tjurnamn än oxnamn bevarade. En försvårande faktor för att få fram mer material är de stora variationerna i bouppteckningarnas fullständighet vad gäller om namnen är noterade eller inte. Detta gör det också svårt att fastslå om ox- och tjurnamnen var lika spridda över landet och i Skandinavien som många konamn. (Se om detta Leibring 2000 s. 278–280.) I Bergstrands excerpter från Västergötland (1977, 1978) och Gunvor Anderssons från Dalsland (ms 1975) återfinns vissa oxnamn som också förekommer i Värmland, men det insamlade materialet är för litet för att några mer generella slutsatser ska kunna dras. Eftersom det i regel fanns färre hannöt än honnöt på varje gård kan det förefalla sannolikt att hannötsnamnen inte spreds över lika stora områden som konamnen. Vad som talar mot detta antagande är dock att tjurar användes för betäckning av kor från olika gårdar och att deras namn på så vis kunde ha blivit kända utanför den egna gården. Inom hur stora områden djur såldes på 1700-talet, och om deras namn följde dem, kunde vara en intressant agrarhistorisk fråga, mig veterligen hittills obesvarad.

Förändringar under 1800-talet

I det värmländska bouppteckningsmaterialet från 1800-talets första hälft (Leibring 2000 s. 270–272) ser vi dels att antalet oxar blir färre, dels att deras namn noteras mer sporadiskt. De utseendebeskrivande namnen minskar och de släktnamnsliknande namnen ökar. Några exempel på de senare är *Bäckström*, *Landgren* och *Solman*. Mänskliga förnamn används, också sådana som används i trakten, som *Bengt*, *Bryngel*, *Brynte* och *Elof*. De här namnen var vanliga mansnamn i västra Värmland vid tiden. Namnen blir också kortare då de tvåledade namnen minskar i antal.

Under 1800-talets andra hälft börjar ett organiserat avelsarbete för att förbättra nötkreaturen i Sverige. Genom bland annat de länsvisa hushållnings-sällskapen skedde uppsökande verksamhet, startades premieringar och hölls kreatursutställningar. Standarder för olika raser fastställdes efter hand och tryckta stamböcker började ges ut på 1890-talet. I dessa finns elitdjuren för varje ras dokumenterade, i början så utförligt att till och med anledningen till varför djuret slaktats är noterat. Tjur nr 1 Gorm var en "trög betäckare" och nr 89 Lord 1 var "ondsint" enligt stamböckerna för Rödbrokig svensk boskap. (Leibring 2000 s. 402 f.) I de här äldsta stamböckerna finns ett rikt namnmateri- al. En annan källa, och kanske orsak, till namngivning, är de olika kreaturs-försäkringsbolag som grundades runt sekelskiftet 1900. Dessa krävde att alla försäkrade djur skulle ha ett namn och enligt språkforskaren Joh. Kalén som upptecknade namn i Halland på 1910-talet fick detta till följd att tjurarna, som tidigare i regel varit namnlösa, nu fick egna namn. Dessa namn var ofta korta vanliga mansnamn eller namn från nordisk mytologi (Kalén 1926 s. 116–121).

Namn i de tidiga stamböckerna

Bland de raser som formerades vid 1800-talets slut fanns dels sådana som utgick från de bästa inhemska djuren inom en viss rastyp och ett visst område, dels sådana där aveln delvis förlitade sig på utländska importörer och där organiserad avel hade pågått en längre tid. För att undersöka namnskicket vid 1800-talets slut har jag studerat namnen i de äldsta tryckta stamböckerna för en "inhemsk ras", nämligen Svensk fjällboskap (SFB) och för en förädlad, Svensk låglandsboskap (SLB). En tredje ras, Rödbrokig svensk boskap (RSB), är ett slags mellangrupp, då den var grundad på både inhemska djur från främst Svealand och importörer. Även de namnen har jag undersökt. Man kan ganska snabbt notera att namnskicket i de här tre grupperna inte är helt likartat.

I den första stamboken för den norrländska rasen SFB (för år 1892, tryckt i volym 1892–1915) är de tio vanligaste tjurnamnen *From, Primus, Tor, Balder, Svan, Frej, Glader, Kruse, Munter* och *Prins*. Namnen är korta och enledade. Det tidiga 1800-talets tendens med förkortade namn har förstärkts. Flera namn har hämtats från den nordiska gudaläran medan andra åsyftar positiva och önskvärda egenskaper hos tjuren (*From, Glader, Munter*). Namnet *Prins* är väl att se som berömmande, medan *Svan, Svante* och *Kruse* är rester från de gamla utseendebeskrivande namnen. *Svan* och *Svante* (med det smeksamma *te*-suffixet) syftar på vit färg medan *Kruse* anspelar på att tjuren var krusig, alltså hade de rastypiska svarta (ibland röda) prickarna på djurens i övrigt vita sidor. Få spår av ett äldre namnskikt med sammansatta namn syns, men några exempel på dylika namn är *Fjällman, Kullberg* och *Äppelman*. Också ett par vanliga smekformer till mansnamn, *Kalle* och *Pelle*, finns.

Den äldsta tryckta stamboken för RSB (Rödbrokig svensk boskap) började också föras 1892 (Afvelföreningen för rödbrokig svensk boskap 1892–1908). Organiserad avel hade ju förekommit ganska länge i Svealand med bl.a. importdjur från Storbritannien och Nederländerna. I volymen som omfattar åren 1892–1908 finns ca 600 tjurar registrerade. De importerade djuren får ofta behålla sina namn vilket gör att andelen engelska eller engelskklingande namn är ganska hög. Många av de införda tjurarna har redan i den första stamboken samma namn som sin far – numret blir det som identifierar djuren. Endast några få namn (*Fager, Krusen, Lillskön, Stjärn*) anspelar på djurets inre eller yttre egenskaper så som var vanligt i det äldre namnförrådet. Namnfloran inom rasen i den första stamboken är ändå ganska riklig. Det i särklass vanligaste namnet är *Hero* – ett namn jag återkommer till.

Många av de tidiga RSB-tjurarnas namn kan delas in i större grupper efter varifrån i namnförrådet namnen hämtats. De alluderar gärna på styrka och företagsamhet. Namn från såväl klassisk som nordisk mytologi är en stor grupp. Exempel är *Bele, Hermes, Loke, Oden, Pan* och *Tor*. Från personnamnsbeståndet hämtas namn efter kända personer, främst historiska: *Bismarck, Caesar,*

Herodes, Nero. Där finns också vanliga personförnamn, svenska och engelska som *Björn, Kjell, Bruce* och *Osborne*.

Liksom i de äldre namnen ges mänskliga titlar och yrken till tjurarna. Det är främst höga och utländska titlar: *Colonel, Flagbearer, Lord, Pascha, Sultan.* De ortnamn som ges är ofta gårdens namn, men även de engelska *Windsor* och *York* förekommer.

Beträffande namnet *Hero* brukar Ayrshire-tjuren *Star of the West* f. 1880 i Skottland, importerad till Stjärnsunds gård i Närke och där omdöpt till *Hero*, anses vara RSB-rasens anfader. Hans ättlingar får alla namnet *Hero* följt av ett nummer; de som föds på Stjärnsund får endast detta namn, övriga förses med gårdens eller platsens namn framför *Hero* enligt modellen *Bjärka-Säby-Hero, Munk-Hero.* (Falk 1994 s. 11–16).

Figur 6:4. RSB-tjuren 91 Hero 31 vid Stjärnsund, 1903.
(Vykort, Kungl. Vitterhetsakademien.)

De importerade avelstjurarna (ofta från Storbritannien och Nederländerna) till flera raser i Sverige tar med sig sina namn och bidrar därmed till att göra namnbeståndet mera mångfacetterat. De här influenserna syns tydligt i de första stamböckerna för Svensk låglandsboskap (SLB). Inom rasen fördes stamböcker för olika landskap men en riksstambok fanns också där de bästa djuren infördes. Att ge namn efter årsbokstav (för tjurens födelseår) förekommer, vilket tycks ha lett till en del ovanliga namn. En ytterligare iakttagelse är försöken till att låta avkommans namn påminna om faderns och i vissa fall

även moderns namn, och ännu en att, som inom RSB, ha hemgårdens namn som prefix framför det egentliga namnet. Från den första riksstamboken för SLB (1892–1917) och från stamboken för Skaraborgs och norra Älvsborgs län 1900–16 hämtar jag namn för att exemplifiera.

Hela namn övertagna från engelskan eller nederländskan är inte så vanliga men några exempel är *Cecil*, *Hollyhock* och *Meikjer*. Där finns betydligt fler svenskklingande namn, t.ex. *Algot*, *Birger* och *Malte* men även en del innehållslösa namnbildningar som *Kadix*, *Nonn* och *Ecro*. Eftersom tjurarna ofta får tvådelade namn uppstår en del språkkrockar som i namnen *Caesar Hielkje*, *Matje Jack*, *Ägir Zierbengel* och *Zwarte Zénon*. Många vanliga personnamn ingår i de tvådelade namnen: *Furst Ingmar* och *Kung Frode* kan ju ses som ståtliga okontroversiella tjurnamn, medan kombinationerna *Nalle Johan*, *Nell Magister* och *Sork Krüger* kan väcka viss undran. Att det romerska gudinnenamnet *Ceres* har givits till två avelstjurar får mig att misstänka ett årsbokstavssystem där det rätt brist på namn på bokstaven C. (En jämförelse kan göras med konamnen på Barsebäck, där årsbokstaven U år 1894 ledde till namn som *Udit*, *Urmata*, *Urlida* m.fl. nyskapelser (Leibring 2000 s. 405).) Tjuren med det fantasieggande namnet *Bert Smörprins* från Västergötland är son till tjuren *Smörprins* och kon *Bellona*. Här ser vi hur båda föräldrarnas namn avspeglas. Samma sak gäller Carol Qvidam, son till Belteberga Qvidam och Carola. I namnet *Belteberga Qvidam* är uppfödningens gårdnamn framförställt individens namn. Från Belteberga säteri i Skåne kommer även tjurarna Belteberga Atle, Fingal, Näckros och Otfried. Namn där härstamning eller hemort ingår, och de lätt bisarra sammansättningarna som kan bli följd, påminner om sentida travhästars namn, och visar måhända att de här avelstjurarna börjar bli kända utanför den närmaste miljön och att deras namn därför ska göra reklam för bäraren och hans ägare.

Namn i stamböcker från 1900-talets senare del

Tryckta rasstamböcker fortsatte att föras långt in på 1900-talet, och av dem framgår att numren blir allt viktigare för att särskilja tjurarna, men också att en stor del av djuren fortfarande får individuella namn. Jag har undersökt namnen i några av de senare stamböckerna som jag haft tillgång till: SKB 1960, SLB 1988 och SRB 1972. En nyare kategori nötkreatur i Sverige är de rena köttraserna, varav jag studerat namnen hos några årskullar av Hereford (stamboken 1988) och Charolais (Prövningstjurar på Gismestad 1998/99).

I stamboken för SKB 1960 (Avelsföreningen för Svensk kullig boskap) är alla tjurar fortfarande namngivna och få tjurar bär samma namn. En vanlig namngivningsprincip tycks, liksom hos SLB-tjurarna, vara att tjuren får ett namn som på olika vis är bildat till föräldrarnas. Tjuren Lordins mor heter t.ex. *Lordia*, och Krus-Tells föräldrar bär namnen *Kruslin* och *Tell*. Ett par andra nybildningar utifrån föräldrarnas namn är *Ejtor* efter Ejra och Monitor

samt *Målöf* efter *Måra* och *Loffe*. Här finns även gott om personnamn, vanliga som *Malte* och *Svante*, och namn efter kända personer, såväl verkliga (*Brutus*, *Dacke*) som fiktiva (*Dragos*, *Sluggo*). Några få traditionella tjurnamn finns också: *Silver*, *Stjärn* och *Svane*.

SLB-tjurarna i stamboken 1988 bär också de namn som är kombinationer av föräldrarnas namn som *Junow* efter *Juno* och *JY Wilow*, *Ramo* efter *Ragna* och *Semo* samt *Leodor* efter *Leo* och *Dora*. Andra namntyper är lånade ortnamn: *Lurö*, *Rytterås*, namn som säkert anger tjurens hemgård. Här finns också namn lånade från mänskliga yrken: *Befäl*, *Commander*, *Sailor* och en del korta engelska ord (*Ace*, *Lift*, *Slim* och *Very*). Också korta personnamn används, som *Bart*, *Beppe*, *Leo* och *Linné*, liksom många i övrigt oanvända bokstavskombinationer (*Lafon*, *Sitan*, *Hivo*). Jag jämförde också SLB-tjurarnas namn 1988 med namnen i riksstamboken 1972. I den äldre stamboken märks rasens nederländska ursprung tydligare, med tjurar som bär namnen *Klaas*, *Ziljster Botermijn* och *Jetze*. Här finns också några namn av den äldre typen som slutar på *man*: *Bäckman* och *Pixman*, liksom det stiliga tvådelade *Bollerups Gabin*. De nederländska namnen syns knappast i 1988 års stambok, där engelska namn och ord är vanligare, något som visar engelskans styrka både som avelsmaterial och språkinspiration.

För SRB-rasen (Svensk röd och vit boskap), som tillkom genom en sammanslagning 1928 av raserna RSB och SAB, Svensk Ayrshireboskap, trycktes den sista konventionella stamboken 1972 (Stambok över svensk röd och vit boskap och svensk ayrshireboskap). I den finns fortfarande några tjurar med namnet *Hero*, i de flesta fall föregånget av ett ortnamn. Under 1970-talet bröts Hero-linjens dominans inom SRB och ersattes av framförallt importerade djur (Falk 1994 s. 11f.). Den i särklass vanligaste namntypen är liksom i de äldre stamböckerna rena ortnamn, som avser tjurens födelseort eller gård, följt av ett individnummer. Exempel är *Alkvettern*, *Egeby*, *Floagård* och *Ogestad*. Här finns också lån av adjektiv och appellativ från allmänspråket (*Bister*, *Honnör*, *Husar*), uppkallelse efter kända personer som *Elvis* och enstaka personnamn som *Elon* och *Max Sverre*.

Kötttdjursraserna, här exemplifierade med den engelska rasen Hereford och de fransk-schweiziska Charolais och Simmental, bygger till stor del på importerade djur, och deras namn hämtas till viss del från engelskan, särskilt de engelska rasernas.

Namnen består till stor del av samma semantiska kategorier som i mjölkkrasernas namn, nämligen namn lånade från personnamnsförrådet (*Ivan*, *Julius* och *Theo*), namn på såväl verkliga personer (*Chagall*, *Monet*) som fiktiva och mytologiska (*Herkules*, *Oden*, *Nalle Puh*), några svenska ortnamn och en del engelska appellativ som *Ace*, *Heat* och *Duke* bland Herefordtjurarna. (Stambok för Hereford 1988). Årsbokstäver tycks ha använts i vissa kötttdjursraser på 1990-talet; 1998/99 använde Charolais-rasen uppenbarligen bokstaven *N* för året, och djuren fick bl.a. heta *Netscape*, *Nemesis*, *Newton* och *Nalle*. Sim-

Figur 6:5. En tidig köttrasimport från Skottland: Aberdeen Angus-tjuren *Perdron of Dalmeny* med sin ägare *Ake Leibring* i *Skived*, *Värmland* ca 1958. (*Forshaga hembygdsförening*)

mentaldjuren samma år fick namn på C: *Casanova*, *Clinton* och *Curtis* ger ju associationer till s.a.s. vidlyftiga män, men också namnen *Cyber*, *Cognac* och *Champion* användes. (Prövningstjurar på Gismestad 1998/99).

För att sammanfatta det sena 1900-talets namn på avelstjurar finns vissa skillnader mellan raserna, men i det stora hela är namnbeståndet en fortsättning på de namn som finns i de tidigare stamböckerna. Gårdnamn används liksom hybrider mellan fars och mors namn. Många djur uppkallas efter kända personer och gestalter, och systemet med årsbokstäver gör att en viss kreativitet i namnskapandet kommer till synes.

Förändringar i namnskicket över tid

De största skillnaderna mellan namnen i 1700-talets bouppteckningar och namnen på avelsdjur under 1900-talet är att de individbetecknande och beskrivande namnen försvunnit. Denna förändring orsakades tidigast av att djuren inom de standardiserade raserna inte längre hade så stora olikheter i utseendet

att namn som *Vithuven* och *Stjärnoxen* skulle vara bra identifikatorer, men också av att nya modeller och ideal för namngivning slagit igenom. I senare tid har naturligtvis den förändrade aveln genom inseminering och möjligheten att sprida goda tjurars arvsanlag på konstgjord väg påverkat hela tjurhållningen inklusive namngivningen. Också introduktionen av nya raser, främst inom köttdjurssektorn, har gjort att namnförrådet förändrats och breddats.

Från att ha varit utseendebetecknande och individanpassade namn i en liten miljö är namnen på avelstjurar nu mer att betrakta som etiketter som i vissa fall anger djurets härkomst. Det gamla namnförrådet, där både hela namn och enskilda namnelement fanns att tillgå, har sedan länge blivit omodernt och opraktiskt. Till tjurarna lånas i stället namn in från andra namnkategorier och bildas namn utan något sakligt innehåll. Liksom för andra djurkategorier har personnamnen, särskilt förnamnen, blivit en viktig del i namngivningen av tjurar. Detta fenomen började, som visats här, märkas redan i det tidiga 1800-talets bouppteckningar och blev allt tydligare i stamböckerna. Vad som hände med dragoxarnas namn under 1900-talet är en önskvärd fråga att utreda, gärna i samband med flera studier av äldre djurnamn i södra Sverige, dragoxarnas främsta utbredningsområde.

Avslutning

Vilka egenskaper kan tjur- och oxnamnen tänkas symbolisera eller förmedla? Med tanke på tjurarnas viktigaste funktion är maskulinitet en självklar sådan. Det syns i de nutida länen från personnamnen, och även i att många äldre namn innehåller ord som *man*, *dräng* och *bonde* liksom lån av manliga yrkesbeteckningar. Andra önskvärda egenskaper som uttrycks i namnen är kraft och styrka men också godmodighet, kanske främst för dragoxarnas del. En ytterligare funktion hos namnen, särskilt under den tidigare stambokstiden, är förstås att ge upplysningar om vilken avelslinje namnbäraren tillhörde. Många av de äldre namnen var utseendebeskrivande och därmed tämligen neutrala förmedlare, men i dessa äldre namn finns också ett mått av humor. Det framgår inte minst i de namn som är uppkallelse efter enskilda personer, och det faktum att namnen bildas med samma namnelement som soldatnamn och borgerliga efternamn och därmed blir identiska med sådana.

Mångfalden av äldre tjur- och oxnamn illustrerar samspelet mellan människa och djur i det tidigare agrarsamhället. De fasta mönstren för att vissa slags djur skulle ha namn och för hur deras namn skulle vara beskaffade har varit långlivade. Att avelstjuren ska bära ett namn har fortsatt att vara en etablerad företeelse också långt in i dagens storskaliga djuruppfödning.

Källor och litteratur

Otryckta källor

- Andersson, Gunvor, 1975: *Husdjursnamn i Nordals härad (Dalsland)*. Trebetygsuppsats vt 1975. Inst. för nordiska språk, Göteborgs universitet. DAG 3958 B, ISOF.
- Andersson, Roland, 2018: *Ekberg, Fernlöf, Rattfält och Thorén. Soldatnamn i Värmland 1684–1900*. Manus för doktorsavhandling vid Uppsala universitet framlagt för slutventilering 2018-06-19.
- Encyclopedia Britannica 1911: *Apis*. en.wikisource.org/wiki/1911_Encyclopædia_Britannica/Apis
- OSDs = Samlingarna till Ordbok över Sveriges dialekter. Institutet för språk och folkminnen, Uppsala.
- Prövningstjurar på Gismestad 1998/99*. Utskrift från webbsida 1998-12-18. Förvaras i Namnarkivet, Institutet för språk och folkminnen, Uppsala.
- Värmlandsarkiv (Karlstad)
- Jösse häradsrätts arkiv
 - Bouppteckningar 1749–1841
 - Karlstads häradsrätts arkiv
 - Bouppteckningar 1737–1841
 - Älvdals häradsrätts arkiv.
 - Nedre tingslagets bouppteckningar 1737–1842.

Tryckt litteratur

- Arvidsson, Adolf Ivar, 1834: Svenska fornsånger. En samling af kämpvisor, folkvisor, lekar och dansar, samt barn- och vall-sånger. 1. Stockholm: P.A. Norstedt & söner.
- Afvelsföreningen för rödbrokig svensk boskap (utg.): *Stambok öfver inregistrerade djur*. 1892–1908. Stockholm.
- Ashley, Leonard, 1996: Names of racehorses in the United Kingdom and the United States. I: *Namenforschung – Name studies – Les noms propres*. Vol. 2. Ed. by Ernst Eichler et al. Berlin: de Gruyter. S. 1589–90.
- Atlas över svensk folkkultur. Del 1. Materiell och social kultur*. Utg. av Kungl. Gustav Adolfs Akademien. 1957. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien.
- Avelsföreningen för svensk kullig boskap (utg.). *Riksstambok 1–32/33*. 1938–71. Östersund.
- Bendz, Erik, 1945: Kring ett arvsrättsligt 100-årsminne. *Svensk Juridisk Tidskrift*. S. 538–540.
- Berg, Per, 1958: Nokre uksnamn frå Gudbrandsdal frå 1720–1730-åra. I: *Årbok for Gudbrandsdalen*. S. 139–140.
- Bergstrand, Carl-Martin, 1977: *Ur västgötaprästers bouppteckningar från tiden före 1761*. Skövde: Skövde antikvariat.
- 1978: *Ur västgötaprästers bouppteckningar från tiden 1761–1800*. Skövde: Skövde antikvariat.

- Broberg, Richard, 1972: *Språk- och kulturgränser i Värmland. En översikt och några synpunkter.* (Svenska landsmål och svenskt folkliv. B 67.)
- Ehn, Wolter, 1986: Hjärtros och Svarten. Spira och Nyman. Egennamn på kor, hästar, getter och oxar i svenska bond- och herrgårdar under 300 år. *Fataburen*. S. 143–150.
- Erixon, Sigurd, 1935: *Skultuna bruks historia. Del 2. Bruksområdet och socknen.* Stockholm: Fritzes.
- Falk, Per, 1994: SRB-rasens historia – del 12. *Ladugårdsförmannen* h.1. S. 11–16.
- Furtenbach, Börje, 1987: De svenska soldatnamnen och deras betydelse för släktnamnsbildningen. *Studia anthroponymica Scandinavica* 5. S. 57–90.
- Heurgren, Paul, 1925: *Husdjuren i nordisk folktro.* Örebro: Örebro Dagblad.
- Hjortberg, Gustaf Fred., 1776: *Swenska boskaps-afwelen til sin rätta wård och skötsel uti helsos och sjukdoms tid, igenom pröfwade medel och nyttige råd, til landtmanna tjenst ihopsamlade.* Göteborg.
- Ihre, Johan, 1766: *Swenskt dialect-lexikon.* Upsala.
- Kahle, Bernhard, 1903: Altwestnordische Namenstudien. *Indogermanische Forschungen* 14. S. 133–224.
- Kalén, Joh., 1926: Halländska husdjursnamn. I: *Skrifter utg. av Institutet för ortnamns- och dialektforskning vid Göteborgs högskola* 4. Göteborg.
- Karlholm, Annika, 2020: Dragoxens rike: ett språkligt kulturarv. I: *Nötkreatur: kulturhistoriska och samtida perspektiv*, red. Katharina Leibring & Ingvar Svanberg. Uppsala: Institutet för språk och folkminnen. S. 59–75.
- Leibring, Katharina, 2000: *Sommargås och Stjärnberg. Studier i svenska nötkreatursnamn.* Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur.
- , 2008: Förnamngivning inspirerad av fiktionslitteratur. *Studia anthroponymica Scandinavica* 26. S. 53–72.
- Ljunggren, Ragnar, 1913: Ord och uttryck för åkerbruk och boskapskötsel i Lasse-Vedums socken, Västergötland. *Svenska landsmål och svenskt folkliv*. S. 37–97.
- Nordström, Ernst, 1921: Svenska husdjursnamn i Finland under svenska tiden. *Hem och hembygd*. S. 89–104.
- Nowak, Jessica, 2015: Abuti, Houdini und Chewie. Hunderufnamnen im Alten Ägypten. I: *Tiernamen – Zoonyme*. Band I. Haustiere. Hrsg. von Antje Dammel, Damaris Nübling & Mirjam Schmuck. (*Beiträge zur Namenforschung* 50: 1/2.)
- Reichmayr, Michael, 2005: *Von Ajda bis Žuži. Slawisches in österreichischen Rindernamen. Eine sprachliche und kulturhistorische Analyse.* Wien: Pavelhaus.
- , 2015: Was sagen uns Kuhnamen? I: *Tiernamen – Zoonyme*. Band II. Nutztiere. Hrsg. von Antje Dammel, Damaris Nübling & Mirjam Schmuck. (*Beiträge zur Namenforschung* 50: 3/4.)
- Riksstambok över svartbrokig svensk låglandsboskap.* Utgiven av Kungl. Lantbruksstyrelsen. Del 1. 1892–1917. 1920. Linköping.
- Riksstambok över svensk fjällboskap (vit kullig svensk lantras).* Utgiven av Kungl. Lantbruksstyrelsen. Del 1. 1892–1915. 1922. Malmö.
- Riksstambok över svensk låglandsboskap.* Utgiven av Avelsföreningen för svensk låglandsboskaps styrelse. 1939–1990. Malmö.

KATHARINA LEIBRING

- Rogan, Bjarne, 1994: Navn eller nummer? Motiver for navngiving av ting. I: *Övriga namn. Handlingar från NORNA:s nittonde symposium i Göteborg 4–6 december 1991*. Red. av Kristinn Jóhannesson, Hugo Karlsson & Bo Ralph. Uppsala: NORNA-förlaget. S. 81–100.
- Stambok för Hereford 1988*. Utgiven av Nordiska avelsföreningen för biffraser. Stambok 25. Eskilstuna.
- Stambok över svensk låglandsboskap i Skaraborgs och norra Älvsborgs län 1900–1916*. (Excerpter hos författaren.)
- Stambok över svensk röd och vit boskap och svensk ayrshireboskap*. Utgiven av Avelsföreningen för svensk röd och vit boskap. 1–45. 1929–73. Hållsta.
- Sveriges rikes lag gillad och antagen på riksdagen år 1734*. 1736. Stockholm.
- Thomas, Keith, 1988: *Människan och naturen*. Stockholm: Ordfront.
- Torbrand, Dagny, 1963: *Johannishus fideikommiss intill 1735*. Lund: Gleerup.
- Wallin, Sigurd, 1963: Sommarros och Frökenstjärna i Linnés ladugård. *Svenska Linnésällskapets årsskrift* 46. S. 52–59.

Fjällkor för bevarande och produktion

Om olika drivkrafter bakom lantrasavel

Camilla Eriksson¹

Abstract: Swedish mountain cattle for preservation and production – on different motivations behind heritage cattle breeding

Selective breeding is always intentional and so breeding goals and breeding debates speaks to how people relate to animals and their intended place in society. This chapter tells the breeding history of Swedish Mountain Cattle (SMC), a breed considered suitable for the harsh climate of northern Sweden since systematic breeding began in Sweden in the mid-1800s. Over decades, breeding debates have oscillated between crossbreeding strategies (to improve the breed) and purebred strategies (to preserve the breed). The chapter focuses on preservation efforts made since the 1990s, when a resurgence of interest in preserving purebred SMC resulted in the formation of three new breed societies and the revaluation of SMC as a heritage breed. The breeding goals and underlying visions and rationales of each breed society is analysed, which points to how they envision future agriculture and the role their version of SMC will play.

Keywords: Heritage breeds, traditional breeds, cattle breeding, cattle breeding history, Swedish Mountain Cattle

Inledning

På intet annat af våra husdjur kan man så tydligt skönja människans och förhållandenas omgestaltande inverkan som på de olika nötkreatursraserna, af hvilka flera äro frambragta med konst. För att öfvertyga sig härom behöfver man blott jämföra de *högt förädlade*, exempelvis en korthornsko med en dålig marknadsko af *landtras*. (Arenander 1899 s. 239)

Jag anser att Fjällrasen är oerhört värdefull för svenskt lantbruk och kanske är den enda verkligt värdefulla genetiska produkt som svenskt jordbruk någonsin producerat. Och dessutom av generationer av norrländska småbönder och deras anpassning till den nordiska naturen. Något att verkligen kämpa för! (Debattinlägg i *Fjällkon* 2003 (3) s. 5)

¹ Forskningen bakom kapitlet har utförts inom projektet "Changing Animal Bodies" vid Centrum för genusvetenskap, Uppsala universitet. Projektet finansierades av forskningsrådet Formas, anslag 2014-1554 mellan 2015 och 2018. I en delstudie om vilka idéer som styr avel av fjällkor ingick även Andrea Pettitt, forskare vid Centrum för genusvetenskap. Inom delstudien analyserades de medlemstidskrifter som ges ut av avelsföreningarna för fjällkoavel, (se även Eriksson & Pettitt 2020) och etnografiskt fältarbete utfördes bland ägare av fjällkor (se Pettitt & Eriksson 2019). Detta kapitel baseras på analysen av avelsföreningarnas tidskrifter.

Synen på lantraser som något undermåligt som bör förbättras, som agronomen och lantbruksläraren Erik Oskar Arenander förespråkar i det första citatet ovan, har kommit att starkt ifrågasattas under de senaste decennierna. Idag finns ett stort antal föreningar som bedriver ett omfattande, ofta ideellt arbete för att bevara lantraser. Flera olika initiativ har tagits för att bevara fjällkon, vilket resulterat i att inte mindre än tre nya avelsföreningar bildats sedan slutet av 1980-talet. Mellan dessa föreningar hålls idag fyra olika varianter av fjällko. De namn som används i respektive förenings register är svensk fjällras, bohuskulla samt fjällnära ko, varav den senare finns i två olika varianter avlade av två olika avelsföreningar. Kärnan i varje avelsförening utgörs av personer som verkligen har kämpat, som den insändaren i det andra citatet ovan uppmanar till, och i flera fall vigt sina liv åt detta arbete. De utkämpar dessutom olika strider med det omgivande samhället, men också sinsemellan för att få gehör för sina svar på frågor som vilka egenskaper en fjällko bör ha, vad hon bör användas till, vilka målsättningar som bör styra aveln och vilka som bör ha inflytande över den. Som de två olika citaten ovan tydligt visar, ställda bredvid varandra, så har fjällkons betydelse och värde omvärderats under de senaste dryga hundra åren. Hur denna omvärdering gått till utgör ett fokus för detta kapitel.

Selektiv avel kännetecknas av att den per definition är intentionell, det vill säga det finns ett syfte och uppsatta mål för hur djuren bör se ut och vilka beteenden de bör ha. Avelsmålen sätts upp så att djuren ska få den bästa uppsättningen egenskaper som kan åstadkommas för den framtid och de villkor som djuren är tänkta att leva sina liv i. Vi kan därför se de avelsmål som sätts

Figur 7.1: De tre medlemstidningar som utgjort huvudmaterial för föreliggande analys är Allmogekon (sedan 1994, 3–4 nummer per år), Fjällnära (sedan 2016, 2 nummer per år) samt Fjällkon (sedan 1996, 4–5 nummer per år). Allmogekon ges ut av föreningen med samma namn och avlar bohuskulla. Fjällnära ges ut av Föreningen äldre boskap som avlar en variant av fjällnära kor. Fjällkon ges ut av Svensk fjällrasavel som avlar svensk fjällras samt en variant av fjällnära kor.

upp och vilka egenskaper som söks som en genväg till att förstå hur olika avelsföreningar förutspår framtidens jordbrukssystem och förutsättningar, samtidigt som de djur som avlas fram också lägger grunden för framtidens jordbruk.

Som antropologen Cristina Grasseni (2005 s. 48) har påpekat är det svårt att skriva om husdjursavel utan att referera till kommodifiering – det vill säga den process vari naturen görs till varor i en kapitalistisk marknadsekonomi. Så är också fallet med husdjursavel – aveln kan ses som ett verktyg för att kommodifiera djuren. Men, aveln av lantraser erbjuder även alternativa grundvalar än ekonomisk vinning. Här läggs skapandet av den perfekta marknadsprodukten åt sidan till förmån för att gestalta andra värden som hållbarhet, natur- och kulturarv och matkvalitet. I detta kapitel analyseras de tre avelsföreningarna för fjällko och deras drivkrafter bakom aveln, deras visioner om hur framtiden kommer att te sig, och vilka egenskaper de kor som ska vistas i den bör ha.

Den tidiga aveln av fjällkor

Den första typbeskrivningen av fjällrasen fastställdes 1893 av de fyra nordligaste hushållningssällskapen på ett möte i Östersund. Hushållningssällskapen bedrev vid den tiden jordbruksforskning och rådgivning till bönder på uppdrag av staten i syfte att rationalisera jordbruket. Typbeskrivningen angav att fjällkon skulle vara "övervägande vit med små rödgula eller svarta tecken samt hornlös" (återgiven i Avelsföreningen för SKB 1963 s. 6). Bara några år dessförinnan hade nötboskapspremieringen med statligt stöd inletts, först i Jämtland 1888 och åren därefter i hela Norrland. Premieringssystemet syftade till att ersätta och motivera bönderna för det merarbete som systematiskt avelsarbete medför för att på sikt höja avkastningen i hela beståndet. Fjällrasen inte bara omfattades utan var särskild förespråkad av premieringssystemet; "Härmed blev fjällrasen erkänd som den för Norrland lämpligaste kreatursrasen, i det att ensamt denna ras enligt reglementet fick inom Norrland premieras såsom ren ras" (Ekelund 1927 s. 7).

Syftet med att fastställa en typbeskrivning var alltså att påbörja en systematisk avel av fjällkon som renrasig mjölkko. Sedan den systematiska boskapsaveln i Sverige inleddes i mitten av 1800-talet hade korsningsavel bedrivits vid så kallade stamholländerier runtom i Sverige, så också med fjällrasen. De raser som importerades och användes i avelsarbetet inkluderade Allgauer, Voigtländer, Ayrshire och Lågland i syfte att öka fjällkons mjölkavkastning (Ekelund 1927 s. 6). Korsningsaveln började i allt högre grad kritiseras på grund av uteblivna avelsresultat från 1870-talet och framåt:

En reaktion mot detta korsningsraseri kom snart nog och man började allvarligt fundera över om den ursprungliga fjällrasen ändå inte vore värd ett bättre öde än att helt utrotas. Korsningskorna motsvarade inte alls de krav man ansåg sig ha

rätt att ställa på dem. Enskilda djurägare började nu, ofta under stora ekonomiska uppoffringar, främja rasens utveckling och utbredning t.o.m. utanför det naturliga avelsområdet (Avelsföreningen för SKB 1963 s. 5–6).

År 1920 bildades den första avelsföreningen för fjällkor, Fjällrasföreningen, vars avelsprogram syftade till att utveckla den renrasiga fjällkon i strävan att öka avkastningen. Av särskild betydelse hade systemet med avelscentrum, lantbruk utnämnda av Hushållningssällskapet som föregångare inom aveln. Ett kriterium var att de skulle ha större besättningar på minst tio kor. Avelsarbetet vid avelscentra var mer kontrollerat och uppfödandet av avelstjurar fick statligt stöd (Ryde 1941 s. 8).

År 1938 slogs Fjällrasföreningen samman med en avelsförening för rödkulla och bildade Föreningen för svensk kullig boskap, SKB. SKB-föreningen fortsatte dock att avla rödkullor och fjällkor i separata linjer. Förbättringsarbetet med fjällkorna fortsatte inom den nya föreningen, till en början genom ett systematiskt avelsarbete inom rasen men på 1960-talet återuppstod intresset för inkorsning av mer högproducerande raser. Argument för korsningsavelns positiva effekt på kornas avkastningsförmåga och hälsoegenskaper återfinns på många håll i SKB-föreningens tidskrift *Kullig kontakt*. Korsningsavel hade vid den tiden underlättats betydligt av att seminavel hade börjat användas vilket skapade bättre förutsättningar för avelsexperiment – vilket SKB-föreningen refererade till som ”seminålderns intåg” (Avelsföreningen för SKB 1963 s. 10).

Seminteknikens framsteg som innebar att lager kunde upprättas med fryst sperma revolutionerade avelsarbetet på minst tre sätt: tjurar med dokumenterat god avkomma kunde användas utan att behöva behålla tjuren levande under lång tid; den som ville testa att korsa olika raser kunde enkelt beställa sperma istället för att köpa in tjurar och slutligen, genom att makten över aveln förflyttades från avelsföreningar och deras arbete med att premiera tjurar för avel till tjurcentraler som spermasamlade och tillhandahöll tjurar. Därifrån kunde lantbrukare beställa sperma utan att ta hänsyn till vad avelsföreningarna uppmuntrade om de så ville. Däremot var förstas tjurcentralens utbud en begränsande faktor. För fjällrasen var det Norrlands tjurcentral i Nyland som från och med att seminverksamheten startade fick en allt viktigare betydelse för det fortsatta avelsarbetet.

De första experimenten med korsningsavel i SKB-föreningen syftade till att öka slaktutbytet hos bruksdjur (Avelsföreningen för SKB 1963 s. 4), det vill säga att inseminera fjällkor med en större ras för att slakta avkomman utan syfte att låta avkomman bli registrerad i stamboken eller användas i vidare avel. Efter att ett korsningsprogram antagits 1970 som syftade till att öka mjölkavkastningen började dock korsningsdjur tillåtas i stamboken och användas för att förbättra avelsmaterialet (*Husdjur* 1972 (5) s. 29; *Kullig kontakt* 2018 (1) s. 7).

FJÄLLKOR FÖR BEVARANDE OCH PRODUKTION

Korsningsaveln var understödd av den förda jordbrukspolitiken som från och med 1967 års jordbrukspolitiska beslut intensifierade arbetet med att rationalisera jordbruket. Ett verktyg för att genomföra beslutet var så kallade KR-gårdar (KR stod för koncentrerad rationalisering), utsedda av de regionala lantbruksnämnderna som fick utökade befogenheter att genomdriva rationaliseringen. Exempelvis skriver Lantbruksnämnden i Jämtlands län att korsningsavel är en förutsättning för fortsatt effektivisering:

Möjligheterna till stora effektivitetshöjningar inom animalieproduktionen finns. Med ökad specialisering följer automatiskt bättre effektivitet men även genom bättre utfodring, anpassning till känd teknik samt fortsatt utbyte av SKB-rasen och inkorsning av SLB [Svensk låglandsboskap, förf. anm.] och SJB [Svensk jerseyboskap, förf. anm.] bör mjölkavkastningen och utnyttjandet av för mjölkproduktionen ej erforderligt kalvmaterial för köttproduktion kunna höjas väsentligt. (Länsstyrelsen Jämtlands län 1978 s. 116)

Under 1960-talet kom fjällrasaveln att förändras även på andra sätt än att vara den tidpunkt då korsningsaveln återkom på renrasavelns bekostnad. Det var också det decennium då fjällkons popularitet dalade. Fram till och med 1960-talet hade fjällkon betraktats som den bäst lämpade mjölkkon för norra Sverige men den började tappa mark längs norrlandskusten, även om den då tycktes ohotad i Norrlands inland, särskilt Jämtland (Avelsföreningen för SKB 1963 s. 10). Även i Jämtlands län började dock Svensk låglandsboskap (SLB) och korsningsdjur införas, särskilt på KR-gårdarna (Jämtlands läns hushållningssällskap 1967 s. 85).

Vid tidpunkten för Hushållningssällskapets första rasbeskrivning i slutet av 1800-talet motiverades lämpligheten av att fjällkon producerade bra i det jordbrukssystem den hölls i med ostproduktion på fäbodan och energifattigt utmarksbete. En orsak till att fjällkons popularitet dalade var att det jordbrukssystem det förknippats med

Figur 7:2. Myhrbodarna, Val-sjöbyn. Fjällkor förknippas ofta med fäbodan, skogsbete och traditionell osttillverkning. (Foto: Camilla Eriksson, 2011.)

började försvinna. Mjölproduktionen blev mer och mer intensiv under 1900-talets första hälft, utmarksbete ersattes av odlat mer energirikt foder och ostproduktion på fåbodars ersattes av mjölproduktion på hemmagården som levererades till de snabbt framväxande bymejerierna (se Eriksson 2013). Fjällkon behöll sin status som den vanligaste mjölkkorrasen i norra Sverige fram till 1960-talet men fick därefter i allt högre grad konkurrens av mer högproducerande raser som Svensk låglandsboskap, SLB och Svensk röd och vit boskap, SRB. Idag domineras svensk mjölproduktion av SLB och SRB som tillsammans utgör nästan 91 % av alla mjölkkor som är anslutna till kontrollprogrammet kokontrollen (Växa Sverige 2019 s. 11).

Till följd av korsningsaveln och konkurrensen från SLB och SRB fanns få renrasiga fjällkobesättningar kvar i början av 1980-talet, samtidigt som ett motstånd mot inkorsningen av andra raser växte både inom och utanför SKB-föreningen. Fjällkointresserade lantbrukare såväl som bevarandeintresserade entusiaster började kartlägga renrasiga besättningar, även besättningar av mer oförädlade fjällkor som inte ingått i SKB-föreningens avelsprogram. Vi ser alltså ur ett längre historiskt perspektiv en pendelrörelse mellan anhängare av korsningsavel och anhängare av renrasavel där korsningsavel dominerat från 1800-talets mitt till slutet av 1800-talet då det ersätts av renrasavel, för att sedan pendla tillbaka till korsningsavel från 1960-talet för att åter pendla till renrasavel på 1990-talet. Denna text kommer nu att fokusera på den senaste epoken, när intresset för att bevara fjällkon som renrasig ko åter vann mark.

En ras, fyra avelsplaner och tre avelsföreningar

Det är svårt, för att inte säga omöjligt, att lägga fram *en* sammanhängande historia av hur intresset för att bevara fjällkon som en renrasig ko vuxit fram. Det handlar i praktiken om flera parallella händelseutvecklingar som resulterat i fyra olika avelsplaner för fjällko som finns idag inom tre olika avelsföreningar som bevarar den som renrasig lantras. Grovt indelat finns två drivkrafter bakom intresset att bevara fjällkon; den ena med fokus på att bevara fjällkon som produktionsko, den andra med fokus på att bevara en oförädlad fjällko som motiveras av att den utgör ett viktigt kulturarv. Den förstnämnda drivs av mjölkbönder medan den senare drivs av kultur- och naturvårdsintresserade entusiaster (även om det naturligtvis förekommer överlapp däremellan).

Intresset för att bevara fjällkon som produktionsko uppbärs av föreningen Svensk fjällrasavel och deras avelsplan för svensk fjällras. I tidskriften *Fjällkon* har föreningen tecknat ner föreningens och fjällkons historia genom en rik mängd artiklar inkluderande en serie om "fjällrasens avelshistorik" i fjorton delar publicerade mellan 1997 och 2001. Här får vi lära oss att bevarandet av fjällkon startade som ett uppror mot den korsningsavel som SKB-föreningen började använda sig av på 1960-talet. Under 1970-talet började de bönder som ville behålla en renrasig fjällko ett påverkansarbete gentemot föreningen (Av-

elsföreningen för SKB 1988, s. 6) utan större framgång. Under 1980-talet blev diskussionerna därför alltmer polemiserande.

År 1989 publicerades en bild på en ny semintjur, 931 Veman av tjurspermadistributören Nordavel (1989), som i efterhand har beskrivits som det som fick bägaren att rinna över för den motståndsgrupp som formerats inom SKB-föreningen. Orsaken var att Veman hade stor inblandning av andra raser vilket var direkt synligt i bilden i och med att han hade horn. Hornen symboliserade korsningsavelns effekter – en tjur som marknadsfördes som fjällras var uppenbart ingen fjällras, eftersom fjällrasen är naturligt hornlös. Ett motstånd mobiliserades runt Veman som kulminerade i att föreningen Svensk fjällrasavel bildades 1995. I en lista över SKB-tjurars renrasighet i det första numret av den nya föreningens tidskrift *Fjällkon* (1996 (1) s. 17) uppges Veman ha enbart drygt 28 % fjällras i sig och över 53 % SLB (även SJB och rödkulla ingick i härstamningen). Sedan Svensk fjällrasavel startade sin verksamhet har renrasighet varit det viktigaste kriteriet för att registerföra djur, och ett systematiskt avelsarbete har genomförts för att uppföröka rasen och samtidigt värna om den genetiska mångfalden i rasen och dess produktionsegenskaper som mjölkko.

En ny förening hade dock inte kunnat bildas om det inte funnits stöd utifrån, såväl moraliskt som finansiellt. En enskild person spelade här en stor roll – Nils Dahlbeck, som redan under decennier verkat för att sprida kunskap om naturvård och bevarandet av hotade husdjur och växter inom olika yrkesroller bland annat på Naturskyddsföreningen, Sveriges Radio och Världsnaturfonden. Dahlbeck sjösatte Projekt rädda fjällkon inom ramen för Världsnaturfondens verksamhet år 1993. Projektet fokuserade på att spermamla renrasiga tjurar eftersom bristen på fryst sperma då ansågs akut. Det fanns få doser av så få tjurar kvar att tillgå via seminverksamheten att de renrasiga fjällkor som fanns kvar riskerade att bli inavlade. Hela populationen renrasiga fjällrasdjur uppskattades då till 300–500. Ett tjugotal fjälltjurar spermasamlades inom projektet mellan 1993 och 1994. Projekt rädda fjällkon mobiliserade de mjölkbönder som var frustrerade över korsningsaveln som pågått inom SKB-föreningen. Efter att försök att påverka SKB-föreningen att överge korsningsavel till förmån för renrasavel misslyckats, bildades Svensk fjällrasavel 1995 av personer som i flera fall deltagit även i Projekt rädda fjällkon (Nilsson 2006 s. 181ff.).

Bildandet av den nya föreningen kommenteras förstås i SKB-föreningens tidskrift *Kullig kontakt*. I ett antal artiklar ifrågasätts intresset och mobiliseringen för renrasavel genom att betona att den rasavel som inleddes på 1890-talet i praktiken begränsade de genetiska resurserna i rasen genom sin fokus på färg och utseende. SKB står för en avel som tillvaratar de samlade genetiska resurserna hos alla nordiska kulliga kor. Så här argumenterar exempelvis en skribent i *Kullig kontakt* 1995 (nr 5 s. 8):

Figur 7:3. Fjällkon Glittra med kalv på bete vid Björnbergets fäbod, Leksand.
(Foto: Pauline Palmcrantz, 2016.)

Den strävan efter en återgång till den s.k. fjällrasen som nu pågår, kan ur såväl historisk som genetisk synpunkt ifrågasättas. Uppdelningen av de inhemska korna, som skedde först i slutet på 1800- och början på 1900-talet i de nordiska länderna, kan i stort sett sägas vara en uppdelning av djuren efter färg, dvs man gallrade i befintligt material efter önskvärda djurtyper och skapade på så sätt de olika raserna.

Återigen spelar jordbrukspolitiken en roll i avgörandet av vilken avelsriktning som understöds. Konflikten kring korsningsavel respektive renrasavel skedde samtidigt som Sverige blev medlem i Europeiska unionen (EU) 1995, vilket innebar att Sverige kom att omfattas av den gemensamma jordbrukspolitiken i EU som gav stöd till bevarande av lantraser. Det fanns och finns även idag stöd att söka dels till föreningsarbete för bevarande av lantraser, dels till de djurägare som håller lantraser. Svensk fjällrasavels avelsplan för fjällko godkändes för erhållande av stöd, medan SKB-föreningens korsningsavelsprogram inte var att betrakta som ett bevarandearbete av en lantras. Detta bidrog till att intresset för att hålla fjällkor anslutna till Svensk fjällrasavels registerökade på bekostnad av SKB-föreningens som sedan dess haft liten framgång med att sälja doser av fryst sperma från sina sedan tidigare samlade korsningstjurar. I en artikel i *Kullig kontakt* (2000 s. 8) skriver SKB:s avelsledare att EU-stödet enbart motsvarar ca 300 kg mjölkavkastning vilket korsningsdjuren med råge

kan överträffa och det därför inte finns några ekonomiska incitament att undvika dessa, men konstaterar att det är de renrasiga tjurarna som trots detta efterfrågas av bönderna vid köp av sperma från seminverksamheten.

Intresset för att bevara fjällkor som kulturarv bärs upp av aveln av oförädlade varianter av fjällkor, vilket finns i samtliga tre föreningar: bohuskulla i föreningen Allmogekon, samt de två varianter av fjällnära kor som finns i Föreningen äldre boskap respektive Svensk fjällrasavel. Bevarandearbetet har dock även här understötts av satsningar som gjorts utanför avelsföreningarna.

En statlig genbanksnämnd för utrotningshotade husdjur bildades 1984, som tidigt visade intresse för såväl fjällko som rödkulla, den ras som utöver fjällko avlades av SKB-föreningen. En av ledamöterna, museichefen och författaren Håkan Hallander, skrev ett bidrag till SKB-föreningens festskrift *SKB 50 år* 1988 om fjällkons ursprung där han påvisar att fjällkon vid slutet av 1800-talet, när den organiserade aveln började, var opåverkad av korsning med andra raser trots att import av utländska raser redan då förekommit under några decennier (Avelsföreningen för SKB 1988, s. 10ff.). Detta kan antas ha bidragit till ökat intresse för att bevara fjällkon, inte minst de oförädlade besättningarna som hade upptäckts. Året därpå skrev Hallander boken *Svenska lantraser. deras betydelse förr och nu* (Hallander 1989).

Även för de oförädlade fjällkorna gjorde Nils Dahlbeck avgörande bidrag genom att inventera besättningar på tre gårdar som inte hade omfattats av SKB:s avelsprogram, först i Lillhärjäbygget och Klövsjö samt några år senare i Biellojaure. Dessa kor blev uppmärksammade och betraktade som rester av en ursprunglig fjällko, såsom den förmodades ha varit innan den systematiska aveln av fjällkor började på 1890-talet. Dahlbeck bekostade spermasamling av en tjur från vardera besättning genom Väktarfonden, en donationsfond som han vid den tiden var ordförande för och som idag är en stipendiefond till Dahlbecks minne. Den lagerförda sperman från dessa tjurar lade grunden för arbetet med att bevara de oförädlade fjällkorna.

Tillsammans med Nils Dahlbeck kan Håkan Hallander räknas till de utanför avelsföreningarna som haft störst inflytande över lantrasbevarandet i Sverige i kraft av att motivera och tillhandahålla argument och underlag för de djurhållare som intresserat sig för frågan. Redan 1984 bildades en egen förening för bevarandet av renrasig rödkulla, Sveriges rödkulleförening. Sedan Svensk fjällrasavel tog ansvar för att bevara fjällnära kor 1995 stod det alltså klart att det växande intresset för att bevara renrasiga rödkullor och fjällkor kom att organiseras utanför SKB-föreningen. Därefter har Allmogekons arbete med att bevara bohuskullan, som är en variant av fjällko som hållits i Bohuslän på gränsen till Dalsland, tillkommit kring 1996 samt från 2007 Föreningen äldre boskap som avlar en egen variant av fjällnära kor som är mer begränsad när gäller vilka ursprungsbesättningar som godkänns.

I följande avsnitt kommer de två principiellt olika inriktningarna för avelsarbetet att beskrivas mer detaljerat. Avelsarbetet med fjällkon som produk-

tionsko har utvecklats mot att betona dess värde för småskalig ostproduktion och annat mathantverk vilket beskrivs i avsnittet "fjällkon som produktionsko". Avelsarbetet för bevarande av fjällkon som kulturarv inom bohuskulla och de två varianterna av fjällnära kor har mycket gemensamt med varandra, men det finns även detaljer där de skiljer sig. I vissa frågor finns kontroverser när det gäller hur bevarandet och aveln bäst bör bedrivas, vilket vi nu vänder uppmärksamheten till.

Fjällkon som kulturarv

De tre besättningarna som Nils Dahlbeck bidrog till att uppmärksamma i Lillhärjäbygget, Klövsjö och Biellojaure har utgjort grunden för bevarandearbetet av fjällnära kor och benämns som "ursprungsbesättningar". I de tre besättningarna hade inte semintjurar använts utan, med få undantag, egna tjurar eller tjurar från granngårdar. När Svensk fjällrasavel bildades 1995 uppfördes två stamböcker, en för svensk fjällras som är den som avlas för produktion, och en för fjällnära som förs av en särskild fjällnäarakommitté inom föreningen. Föreningen varnar för att använda sperma från fjällnära tjurar till svensk fjällras eller tvärtom, eftersom avkomman då vare sig kommer att utgöra ett bidrag till bevarandearbetet av fjällnära kor eller kunna hävda sig produktionsmässigt gentemot en ko av svensk fjällras.

Svensk fjällrasavels arbete med fjällnära kor har fokuserat på att bevara dem utan att ställa krav på kornas mjölkavkastning. Föreningen betonar där emot ofta vikten av att fjällnära kor mjölkas så att deras mjölkegenskaper inte går förlorade. De egenskaper som då avses är förutom juvrets utformning och funktion även egenskaper som hanterbarhet och "trevligt

Figur 7:4. Författaren tillsammans med fjällnära kalv på Lillhärjäbygget. (Foto: Erika Sigvardsdotter, 2011.)

lynne” vilket är en fras som ofta används i föreningens tidskrift (se Petitt & Eriksson 2019 för en djupare analys av avelsarbetet för trevligt lynne). Det största hotet mot de fjällnära korna ser dock föreningen komma från inavel:

De fjällnära djur vi hittills arbetat med härstammar i huvudsak från tre små besättningar, nämligen Biellojaure, Lillhärjäbygget och en gård i Klövsjö. Var och en av dessa besättningar måste betraktas som ganska starkt inavlad, vilket också tydligt syns på en del av djuren. Att låta denna inavel drivas vidare måste ur alla synpunkter anses vara fel. Inom varje besättning kan man i nuläget stå bara ett snäpp från grava inavelsdefekter med fruktsamhetsproblem som en katastrofal följd. (*Fjällkon* 1997 (1) s. 8)

För att försöka långsiktigt lösa inavelsproblemet inriktas Svensk fjällrasavels avelsprogram på att dels använda sig av ett avelssystem där tjurar från någon av de andra ursprungsbesättningarna används på avkommor från en viss ursprungsbesättnings kor, dels genom att kontinuerligt söka efter ytterligare oförädlade besättningar eller enskilda djur som kan användas i aveln av fjällnära. Det övergripande målet med arbetet har varit att identifiera och spermasamla så många unika tjurlinjer som möjligt. Spermasamling av tjurar är en förutsättning för att systematisera aveln eftersom det inte finns någon hantering av ägg som motsvarar den som finns för sperma, som kan frysas och utgöra ett lager för framtida artificiell inseminering. Den första fjällnära tjuren som tillkom och spermasamlades var en avkomma från en ko som köpts in från en gård i Fatmomakke. Omkring 1997 spermasamlades även tjurar från två olika besättningar i Funäsdalen och runt 2010 en från Särna.

Utöver att arbeta för att tjurar spermasamlas har Svensk fjällrasavel även gjort ansträngningar för att inga kolinjer ska försvinna från ursprungsbesättningarna samt de besättningar som senare tillkommit. Samtliga kors härstamning på mödernet dokumenteras för att identifiera särskilt intressanta kolinjer och säkerställa att inga kolinjer försvinner ur avelsarbetet. Arbeta med att bevara även kolinjer görs för samtliga varianter av fjällkor, vilket särskiljer avelsarbetet för bevarande av lantraser från husdjursaveln inom högproducerande raser som i regel fokuserar på att dokumentera tjurlinjer.

Fjällnära kor avlas som tidigare nämnt av ytterligare en förening. Föreningen äldre boskap bildades av personer som intresserar sig för bevarande av hotade husdjursraser. Föreningen har starka band och samarbeten med föreningar som bevarar lantraser av andra djurarter som kaniner, getter och grisar. ”Vi har mycket gemensamt med dessa föreningar, antingen de arbetar med kor, får, getter, kaniner, fjäderfän eller grisar. Man kan säga, att vi är en lantrasbevarande förening som råkar arbeta med kor”, skriver exempelvis föreningens ordförande i ledaren i det första numret av tidskriften *Fjällnära* 2016 (1) s. 3). Föreningen har även undertecknat den så kallade Fristadsdeklarationen (Föreningen äldre boskap 2016) tillsammans med sex andra föreningar som lägger

en gemensam grund för att bevara olika husdjur av lantras. I Fristadsdeklarationen slås det fast att en lantras har sitt ursprung i de djur som fanns innan den systematiska aveln började, och att de har formats av sin lokala miljö. För att anpassningen till miljön ska kunna fortsätta rekommenderas det i deklara- tionen att djuren ska hållas på ett traditionellt sätt, för husbehov, gärna i det område där rasen från början skapats vilket benämns som bevarande *in situ*. Begreppet *in situ* förekommer också flitigt i föreningens tidskrift *Fjällnära*.

Avelsarbetet i Föreningen äldre boskap skiljer sig från Svensk fjällrasavels på så sätt att de inte vill utvidga vad som kan räknas till fjällnära kor utöver de ursprungsbesättningar som hittades på 1980-talet i Lillhärjäbygget, Klövsjö och Biellojaure. Djur med härstamning från Fatmomakke tilläts dock av för- eningen, och av praktiska skäl har de även godkänt djur med upp till 12,5 % inblandning av avkommor från de djur från Funäsdalen som Svensk fjällras- avel tillåter. Orsaken är att djuren från Funäsdalen inkorporerades i fjällnära- gruppen redan i mitten av 1990-talet av Svensk fjällrasavel, vilket gör att en stor andel av de fjällnära kor som finns idag har en inblandning av djur från Funäsdalen i sig. Föreningen godkänner däremot inte djuren från Särna som inkorporerades i Svensk fjällrasavels register först 2011. Föreningen betraktar dock djur med härstamning från Funäsdalen som svensk fjällras, inte fjällnära, och ser inblandning därifrån som en korsning de vill arbeta för att minska förekomsten av.

Figur 7:5. Fjällkor på grönbete på Vaddö. (Foto: Andrea Petitt, 2016.)

Föreningen äldre boskap tillkom för att dess grundare ansåg att Svensk fjällrasavel inte höll gruppen fjällnära djur tillräckligt slutna från inblandning av mer förädlade djur. Föreningens grundare var dock inte medlemmar i Svensk fjällrasavel så den är inte att betrakta som en utbrytargrupp utan snarare som en ny konstellation av bevarandebesattningar med en annan syn på hur bevarandearbete bör bedrivas än den som dominerar i Svensk fjällrasavels fjällnära kommitté. Föreningen äldre boskap betraktar sin population av fjällnära kor som en baspopulation eller genbank som rymmer fjällkons genetiska resurser. "Om det finns en genbank gör inte nya avelsmål i övriga delar av rasen någon skada", skriver föreningen i en informationsbroschyr om deras genbanksbevarandearbete (Föreningen äldre boskap 2015 s. 5).

Vad som särskiljer de två avelsföreningarna för fjällnära kor är alltså vad de betraktar som det största hotet för den fjällnära gruppen. Medan Föreningen äldre boskap ser inblandning av mer förädlade fjällkor som det största hotet ser Svensk fjällrasavel inavel som det största hotet. Detta har resulterat i att Föreningen äldre boskap år 2016 hade ca 175 djur i sitt register medan Svensk fjällrasavel samma år registerförde ca 300 djur. Föreningarna har däremot liknande ambitioner vad gäller att inte ställa några krav på de fjällnära kornas avkastning i termer av mjölkproduktion utan betrakta dem som kor som är lämpliga att hålla som hushållsko. Föreningen äldre boskap har dock en mer liberal hållning till medlemmar som vill hålla fjällnära kor som dikor, det vill säga utan att mjölkas, jämfört med Svensk fjällrasavel. Föreningen uppmanar också medlemmarna att hålla egen tjur snarare än att använda semintjurar. I tidskriften *Fjällnära* (2016 (2) s. 9) redovisas genbanksstatistik som visar att föreningens fjällnära kor år 2016 var uppdelade på 44 besättningar med i genomsnitt fyra djur per besättning. Någon enstaka medlem uppger enligt föreningens egen statistik att de bedriver mjölkproduktion, medan omkring hälften uppger att de mjölkar för husbehov.

Den tredje varianten av fjällko som bevaras som kulturarv med en egen avelsplan och register är bohuskullan. Namnet till trots är de kor som hållits i gränstrakterna mellan Bohuslän och Dalsland också fjällkor. Avelsplanen är uppförd av föreningen Allmogekon. Föreningen bildades 1993 för att bevara Vänekon, som beskrivs som en rest av en sydsvensk allmogeko. Arbetet med att bevara bohuskulla tillkom omkring 1996. I det första numret av tidskriften *Allmogekon* (1994 (1) s. 11) finns en berättelse om upptäckten av en besättning bohuskullor på en gård några mil norr om Göteborg:

Mannen kallade korna för Bohuskulla. Han hade tillsammans med en granne hållit egna tjurar och de hade inavlat i åtminstone 50 år. Han höll djuren för mycket speciella och räknade andra fjällkor som "import" till Bohuslän. Bohuskullan kan sägas vara en variant av fjällkon som förr gick och betade i den karga bohuslänska terrängen.

Bohuskullorna beskrivs som att de kan ha många olika färgställningar och mönster och att det är troligt att de "har gammalt genmaterial i sig" (*Allmogekon* 1994 (1), s. 11). Sedan den första besättningen har ytterligare djur upptäckts som inkluderats i aveln av bohuskulla, och den totala populationen av bohuskullor uppgick år 2016 till 91 individer varav 70 hondjur fördelade på 21 besättningar. Under de första åren användes fjällnära tjurar i avelsarbetet men sedan 2007 tillåts enbart tjurar som härstammar från de djur som betraktas som bohuskullans ursprungsbesättningar. Allmogekon tillämpar ett avelssystem och bevarandearbete som liknar Föreningen äldre boskaps, och använder också samma typ av terminologi såsom bevarande i levande genbank och *in situ*-bevarande. På samma sätt som Föreningen äldre boskap betonas inte vikten av mjölkproduktion i samma utsträckning som i Svensk fjällrasavel.

Den genomsnittliga storleken på besättningar med bohuskullor som hålls idag är i samma storleksordning som i Föreningen äldre boskap, omkring fyra djur per besättning. I ett brev till jordbruksministern som publicerades i *Allmogekon* 1998 (2 s. 4), beskriver föreningen den typiska besättningen såhär:

Våra djur ingår inte, med något enstaka undantag, i någon produktionsverksamhet. De hålls alltså inte för vare sig kött- eller mjölkproduktion utan snarare för att man vill vara delaktig i arbetet med att bevara en spillra av en utrotningshotad lantras. Besättningarna är små och att hålla djuren innebär i många fall, att man gör en betydande ekonomisk uppoffring.

Liksom i Föreningen äldre boskap diskuteras inte inavel som ett avgörande hot mot bevarandearbetet på samma sätt som i Svensk fjällrasavel. Diskussioner om inavel är ett återkommande tema i tidskriften *Allmogekon* och avelsarbetet fokuserar på att undvika vad som kallas "matadoravel" eller användning av "matadortjur", det vill säga ensidig och slentrianmässig avel med samma tjur. Det finns dock också ett flertal artiklar publicerade i tidskriften som tonar ned riskerna med inavel, ofta genom att lyfta fram positiva exempel från andra arter. Ett exempel är en artikel om mammutens utdöende (*Allmogekon* 2012 (4), s. 3) som redovisar forskning om mammutar som påvisar att en isolerad grupp mammutar om 500 individer inte led av inavel. Försiktiga slutsatser dras från dessa resultat till den egna verksamheten: "dessa rön visar på att det faktiskt kan gå att bevara även små hårt inavlade populationer" (a.a.).

I alla tre föreningar som avlar oförädlade fjällkor förekommer dystopiska framtidsbilder där miljöförstöring förmodas få så stora konsekvenser att dessa varianter av kor återigen kommer att få en betydelse som hushållskor när dagens ohållbara jordbrukssystem har kollapsat. Andra artiklar speglar en mindre dramatisk framtidssyn men är ändå starkt kritiska till den nuvarande jordbruksproduktionen och förutspår att ett alternativt jordbruk kommer att behövas i framtiden där de oförädlade korna återigen får en betydelse för livsmedelsförsörjningen, som i detta exempel:

Lantraser och andra äldre husdjursraser var de allra effektivaste och gav det största ekonomiska utbytet i ett mer självhushållande jordbruk än det vi har i dag. Frågan är inte OM vi behöver gå tillbaka till ett mer ekologiskt och hållbart jordbruk. Frågan är bara NÄR. (*Allmogekon* 2003 (1) s. 5)

Fjällkon som produktionsko

Fjällkon ska aldrig bli en museiangelägenhet, utan har sin plats i vanliga bönders ladugårdar. Och vanliga bönder ska styra över aveln, direkt och utan mellanhänder, med sina kor. Detta faktum, bland mycket annat, skiljer oss fjällkoägare från ägare till de stora raserna SRB och SLB. V i styr själva över vårt avelsarbete. [...] Andra djurägare får vackert finna sig i att andra, kanske skrivbordsbyråkrater på andra sidan jordklotet, enbart med hänsyn till kortsiktiga ekonomiska vinningar bestämmer över vilka kor de ska ha i sina ladugårdar. (*Fjällkon* 1997 (5) s. 3)

Föreningen Svensk fjällrasavel skiljer sig från de andra två avelsföreningarna genom att betona fjällkons värde och potential som ekonomiskt lönsam produktionsko för mjölkbönder. Föreningen startades av och drivs alltså av i huvudsak mjölkbönder. I den första interimstyrelsen som tillsattes vid föreningens bildande 1995 ingick sex ledamöter som alla presenteras som mjölkbönder med besättningar som varierar i storlek från tio till drygt 40 mjölkkor. Det finns en tydligt politisk ton i föreningens tidskrift där avståndstagande görs i lika stor grad till de rena bevarandeintressena ("fjällkon ska aldrig bli en museiangelägenhet"), som till den generella utvecklingen inom mjölkproduktionen ("de stora raserna"). Det har dock visat sig vara en utmaning för föreningens avelsarbete att förena två uppställda avelsmål – att värna om fjällkons renasighet och genetiska mångfald, respektive att utveckla dess potential som produktionsko.

Aveln av svensk fjällras fokuserade under de första tio åren på härstamning. I syfte att uppföröka men också bredda den genetiska variationen för att undvika inavel tillämpades ett så kallat gruppavelssystem för att få fram renrasiga, produktiva men också friska och välmående djur. En viktig fråga för föreningen har varit att hantera en ärftlig sjukdom som orsakar att äggstockar respektive testiklar inte utvecklas, könskörtelhypoplasi, som varit ett erkänt problem inom fjällrasen sedan åtminstone 1920-talet. Hypoplasi var utbredd inom fjällrasen innan den började hanteras, med en frekvens på nästan 20 % på 1930-talet. Under 1950-talet genomfördes ett antal studier för att kartlägga orsaken till hypoplasi ibland annat SKB-föreningens regi, vilka påvisade en stark koppling mellan hypoplasi och den vita pälsen som olyckligt nog föreskrevs av Hushållningssällskapets första rasbeskrivning 1893. Tack vare ett aktivt avelsarbete inom SKB-föreningen som gick ut på att använda tjurar med mer färg i pälsen hade förekomsten redan i början av 1960-talet minskat till omkring 10 % (Avelsföreningen för SKB 1963 s. 50).

För att kunna registerföras kräver föreningen Svensk fjällrasavel att djuret har ett intyg som visar att det inte har hypoplasi, vilket gäller såväl svensk fjällras som fjällnära kor. De andra två föreningarna kräver inte sådana intyg för att ta in djuren i sina register.

Idag finns omkring 3 000 djur av svensk fjällras och avelsarbetet som fokuserat på att uppföröka rasen och samtidigt bredda den genetiska variationen anses ha varit så framgångsrikt att det inte längre är en avgörande fråga för avelsarbetet. Situationen förbättras ytterligare av att Svensk fjällrasavel har utbyte med Sidet trønder- og nordlandsfe (STN) och Nordfinsk boskap (PSK), raser som betraktas som norska respektive finska varianter av fjällko. Det största hotet mot svensk fjällras idag ses idag bestå av mjölkböndernas bristande lönsamhet, vilket orsakar att antalet besättningar med svensk fjällras som ingår i kommersiell mjölkproduktion ständigt minskar.

Svensk fjällrasavel beskriver i sin senast antagna avelsplan från 2016 att fjällkons mjölkavkastning har stått stilla under de dryga tjugo år som gått sedan avelsarbetet började 1995, på en genomsnittlig avkastning strax under 6 000 kg mjölk per ko och år. Eftersom de två högproducerande raser som dominerar svensk mjölkproduktion, SLB och SRB, har ökat under den här perioden från ca 8 000 kg mjölk per ko och år till dryga 10 000 kg har fjällkon alltså förlorat i relativ produktion. Detta har medfört att det är en än större utmaning att konkurrera som mjölkbonde med fjällkor idag. Föreningen har tagit fram en ny inriktning för avelsarbetet med nya avelsmål som fokuserar på att producera mjölk av hög kvalitet, med hög fetthalt och hög proteinhalt. Mjölprotein består till 80 procent av kasein och 20 procent av vassle, men det finns flera olika varianter av kasein som är viktiga för mjölkens kvalitet. Det kaseins om är mest värdefullt vid osttillverkning är Kappa-kasein B vilket fjällrasen genom DNA-analys har visat sig nedärva i ovanligt stor utsträckning jämfört med andra raser.

De nya avelsmålen svarar mot en växande trend av hantverksmässigt producerad ost. Framväxten av småskaliga mejerier har förtjänstfullt beskrivits av exempelvis kulturgeografen Madeleine Bonow (2017) med fokus på getost, samt humanekologen Karl Bruckmeier (2010) som fokuserar på den viktiga roll Eldrimner haft, och alltjämt har, som nationellt kunskapscenter för mathantverk (se även Eriksson 2011b). Fjällkons mjölk med hög fetthalt och hög andel kappa-kasein B är precis vad småskaliga osthantverkare efterfrågar eftersom ostutbytet, det vill säga hur mycket ost som kan produceras per liter mjölk är avhängigt av fetthalten och proteinhalten. Det kan dessutom tillföra ett mervärde i sig för ostproducenterna att mjölken är fjällkomjolk. Mjölk och kött från fjällkor marknadsförs i allt högre grad av restauranger och försäljare av mathantverk i takt med att intresset för och kunskapen om mathantverk, småskaligt lantbruk och lantraser ökar bland konsumenter.

De nya avelsmålen har föregåtts av flera års diskussioner i tidskriften *Fjällkon*, där de nya avelsmålen långsamt mejslas fram, ofta med fokus på att möta

Figur 7:6. Fjällkomjolk efterfrågas i allt högre grad för traditionell och småskalig osttillverkning. (Foto: Andrea Petitt, 2017.)

*Figur 7:7. Gull-Viveka (SE 1103-599), fjällko i mjölkproduktion.
(Foto: Robert Nilsson, 2016.)*

stora framtidsutmaningar. Diskussionen tar ofta spjörn mot utvecklingen inom SLB-aveln (SLB kallas även Svensk Holstein) som betraktas som ohållbar och oförmögen att hantera framtidens miljöutmaningar, som i detta exempel:

Skillnaden mot Holstein, som nu är en extrem mejeriras för en extrem miljö – industrilantbruket – är mycket viktig för samhällets fortlevnad. Inte bara för mejeriindustrin utan för hela samhället och vår framtida livsmedelsförsörjning. Om domedagsprofeterna har rätt. Ty då behövs verkligen Fjällrasen! (*Fjällkon* 2011 (1) s. 5)

Diskussionen om framtidens utmaningar tar dock även spjörn mot avelsarbetet med de oförädlade varianterna av fjällko och förespråkar att avla fjällkor som fungerar i kommersiell mjölkproduktion:

Inse att dagens bidragssystem är en parantes i mänsklighetens historia och inget som vi kan räkna med för framtiden. Vänekor, Ringamälakor, Fjällkor, Rödkullor

det må vara vilken ras som helst och ha hur många unika gener som helst har vi inte varit rädda om produktionsförmågan på dom så att den finns kvar för framtiden så kommer dom inte att spela någon som helst roll i morgondagens samhälle. Det enda jag med säkerhet tror mig veta är att med den befolkningsökning som är på jorden och med den åkerförstöring som är så kommer inte folk om 30 år att beklaga att en ko mjölkar för mycket på gräset i beteshagen. (*Fjällkon* 2007 (2) s. 16)

Vikten av att bevara svensk fjällras som mjölkko är ett ständigt återkommande tema i tidskriften *Fjällkon*. Att fler och fler väljer att hålla fjällkor som dikor, det vill säga för köttproduktion utan att mjölkas, ses som ett hot mot avelsarbetet på sikt eftersom de egenskaper som är värdefulla för mjölkproduktion då inte kan kontrolleras. I flera debattinlägg i *Fjällkon* läggs argumentet fram att det är fel att fjällkor som hålls för dikoproduktion får samma stöd från EU för bevarande av lantraser som fjällkor i mjölkproduktion. Argumentationen lutar sig dels mot att fjällkon ses som en mjölkkras, dels om att de som ses som legitima mottagare av EU-stöd är "riktiga" bönder som livnär sig på gården. Att hålla ett fåtal djur för köttproduktion betraktas alltså av vissa som hobbyjordbruk som inte bör omfattas av EU:s jordbruksstöd.

Vad driver bevarandet av lantraser?

I en analys av bevarande av lantraser i Storbritannien har de brittiska kultur-geograferna Nicholas Evans och Richard Yarwood (2000 s. 230) delat in de som ägnar sig åt bevarande av lantraser i tre kategorier: entusiaster, eftersläntrare (*laggards*) och organisationer. Entusiasterna präglas av att de håller lantraser med låga förväntningar på avkastning alternativt till en kostnad, eftersläntarna av att de är bönder som (ännu) inte har gått över till mer högproducerande raser och ny teknik, medan organisationerna är en bred kategori av exempelvis jordbruksforskningsinstitutioner eller museer som håller lantraser för forskning om deras potentiellt unika egenskaper eller för att bevara ett levande kulturarv.

Evans och Yarwoods kategorisering är till god hjälp för att skapa överblick även över vårt svenska material om fjällkor – de som håller bohuskulla samt de två varianterna av fjällko kan ses falla inom kategorin entusiaster. Även i Sverige finns organisationer som spelat en avgörande roll för bevarandet av lantraser, som exempelvis Världsnaturfonden. Att fjällkor alls finns kvar, i synnerhet de fjällnära djuren och bohuskullorna, kan tillskrivas "eftersläntrare". Inom samtliga tre avelsföreningar beskrivs de gårdar där oförädlade fjällkor hittats på motsvarande sätt – det handlar om gårdar där den nya tekniken, i synnerhet inseminering, inte anammats.

Däremot är beteckningen "eftersläntrare" missvisande för de bönder som livnär sig på att hålla svensk fjällras i mjölkproduktion. Föreningen Svensk fjällrasavel är mer uttalat politisk och har, som vi sett ovan, en alternativ bild

av vilka djur framtidens lantbruk kommer att behöva jämfört med mjölkindustrin i allmänhet. De ser dagens resursutnyttjande och produktionssystem som ohållbara, och ser sitt eget val att hålla fjällkor som ett sätt att förverkliga ett mer långsiktigt hållbart produktionssystem. De är alltså inte efterslätrare som så småningom kan antas anamma de nya raserna och den nya tekniken utan de är snarare aktiva motståndsmän (och kvinnor) som vill skapa ett alternativt jordbrukssystem. Till Evans och Yarwoods kategorier kan vi alltså lägga en "motståndsrörelse" för att få en mer komplett bild av vilka aktörer som tillsammans står bakom bevarandet av fjällkor i Sverige.

Viljan att bevara en lantras, som fjällkon, kan tolkas som ett uttryck för att vilja återskapa något som funnits *förr*. Kulturarvsforskaren Kevin Lynch (1972) har problematiserat hur detta "förr" ofta är flytande – det är svårt att ringa in när "förr" utspelade sig och hur saker verkligen förhöll sig "förr". En annan kulturarvsforskare, David Lowenthal (1985) menar att bevarandebegreppet istället ska förstås som ett utslag av samtidens historiebruk. Samtidens historiebruk har, menar han, uppstått som en följd av det moderna samhället på så sätt att den fötts ur en kritik av det moderna samhällets effekter (1985 s. xvi, se även Eriksson 2011a).

I likhet med Lowenthal har idéhistorikern Karin Johannisson (2001 s. 134ff.) tolkat bevarandesträvanden som en reaktion mot det moderna samhället, som hon delar upp i två varianter av relevans för denna diskussion om bevarande av lantraser: modernitetskritiska och modernitetssolidariska. Medan en modernitetskritisk hållning kännetecknas av att kritisera det moderna samhället som samhällsordning för att det bryter loss människan – och i det här fallet även korna – från sin hemhörighet, gemenskap och plats, kan den modernitetssolidariska kanalisera längtan efter det förflutna i nya ordnade former. Johannisson tar hembygdsrörelsen som exempel på det senare, som gör det möjligt för människan att fortsätta vara modern men ändå få utlopp för och bejaka sin längtan efter det förflutna.

Den avel som Svensk fjällrasavel bedriver av fjällko för mjölkproduktion kan ses utgöra ett exempel på vad Johannisson kallar en modernitetskritisk hållning. De mjölkbönder som använder fjällkor i mjölkproduktion är beredda att organisera sina liv efter en modernitetskritisk rationalitet där de väljer att ha en lägre lönsamhet i utbyte mot att delta i ett bevarande av en lantras. Samtidigt förevisar de ett alternativt produktionssätt som inte följer den gängse utvecklingen i mjölkproduktionen där kapitalintensiteten och användandet av ny teknik och mer högproducerande raser blivit norm. De är övertygade om att de egenskaper fjällkon har kommer att behövas i framtiden – som att kunna producera mjölk på magert foder, söka bete på utmarken och mjölk med utmärkta egenskaper för ostproduktion – trots att den generella utvecklingen inom mjölkproduktionen påtalar motsatsen.

Det avelsarbete som bedrivs av Allmogekon och Föreningen äldre boskap kan däremot sägas höra till en modernitetssolidarisk hållning. Här ställs inga

krav på att de som håller sina varianter av fjällko ska kunna få en utkomst av djuren och på det sättet förevisa ett alternativt produktions sätt för jordbruket. Istället betraktar de upprättandet av en levande genbank som en garant för att djurens unika särprägel bevaras, i första hand för att det har ett stort egenvärde i sig, men också utifall vi någon gång i framtiden behöver den. Genbanken kan upprättas och drivas parallellt med det gängse kommersiella jordbruket, utan att på ett mer genomgripande sätt försöka rubba ordningen i det moderna projektet.

En ytterligare dimension av hur dessa två varianter av bevarande som kulturarv respektive för produktion kan förstås, och särskilt konflikter dem emellan, tillförs av kulturgeografen Rhoda Wilkie (2010). I en studie av vad som betraktas som riktigt jordbruk bland brittiska bönder som håller lantraser har hon beskrivit hur termen hobbybonde ofta används nedlåtande av heltidsbönder eftersom de ses som inkräktare på heltidsböndernas arena. En annan brittisk kulturgeograf, Henry Buller (2004), har beskrivit hur lantraser ofta spelar en symbolisk funktion i skapandet av en idyllisk landsbygd av inflyttade stadsbor, snarare än att vara en del av lantbrukares produktions system.

Både Wilkies och Bullers fallstudier demonstrerar en konflikt mellan inflyttade stadsbor och landsbygdsbor som förstärks av att EU-stöd inte tar hänsyn till vilken typ av produktion djuren som subventioneras ingår i. De som livnär sig på lantbruk anser att stöden bör ges till dem och inte till hobbybönder som tjänar sitt uppehälle i andra sektorer och håller djur för att skapa en idyllisk livsstil. Denna konflikt är förmodligen mer utpräglad i Storbritannien där mark- och huspriserna på landsbygden är högre än i Sverige, men samma tendens kan skönjas även i detta svenska material. I takt med att det blir allt svårare att försörja sig som mjölkbonde i Sverige, i synnerhet för den som använder fjällkor som mjölkkor, blir EU-stöden viktigare och viktigare och frågan om vilka som bör få ta del av dem kan förväntas bli mer och mer polemisk.

Slutord

Vi har sett att det finns en rik flora av drivkrafter bakom aveln av fjällkon som resulterat i tre nya avelsföreningar och fyra avelsplaner. En gemensam framtidsberättelse som förs fram av alla föreningar är att dagens jordbruk och husdjursavel är ohållbar och behöver förändras. De ser fjällkon, i synnerhet sin egen variant, som ett svar på vilken typ av ko som en annorlunda, mer hållbar framtid behöver.

Svensk fjällras är den variant av fjällko som motsägelsefullt nog är den mest revolutionerande och samtidigt den som bäst passar in i dagens marknadsekonomi. Den är revolutionerande eftersom den föreslår ett alternativt sätt att bedriva lantbruk på som tar hänsyn till faktorer som matkvalité, traditioner och kulturvärden som går på tvärs mot den dominerande trenden inom svensk mjölkproduktion – det påvisas ofta i debatten att Sverige har de, näst efter

Danmark, mest högproducerande mjölkarna i Europa (se exempelvis Jordbruksverket 2015). Svensk fjällras producerar bara hälften så mycket som en ko av den mest högproducerande rasen Svensk Holstein. Tack vare ett ökande intresse bland konsumenter för mathantverk kan de dock fylla en nisch inom den rådande marknadsekonomin där fjällkon genererar ett mervärde. Att i praktiken lyckas med det är svårare än det förefaller, vilket är en aspekt som inte rymts i denna text. Dagens marknadsstruktur med ett fåtal stora mejerier och matbutikernas distributionssystem med centrallager gör att den som vill skapa mathantverk i praktiken måste skapa egna parallella marknadskedjor från mjölkproduktion till färdig produkt till konsument, vilket kräver stor kompetens, intresse och inte minst mycket arbete. Framtiden får utvisa om fjällkobönderna kommer att lyckas med detta eller inte.

De oförädlade fjällkorna – de fjällnära korna och bohuskullan, bevaras som en insats för kulturarvet i syfte att deras unika egenskaper som småväxta kor lämpliga att hålla som hushållskor ska finnas kvar utifall de en gång kan behövas. Parallellt med dagens marknadsinriktade jordbruksproduktion erbjuder de oförädlade fjällkovarianterna en praktisk och användningsbar ko för den som vill ägna sig åt hushållsproduktion eller ha lätta dikor på känsliga naturbetesmarker med höga naturvärden. Dessa varianter av fjällkon producerar inte några besvärande mängder mjölk för den som inte är intresserad av över-skottsproduktion för marknaden. Även dessa varianter kan ses ha framtiden för sig – intresset för att hålla landskapet öppet har djupa rötter i Sverige (se exempelvis Flygare 2004) och i takt med att fler och fler mjölkgårdar läggs ner i landet kan behovet av, och intresset för, dikoproduktion förväntas öka för att hålla markerna öppna.

Källor och litteratur

- Allmogekon*. Föreningen Allmogekon. 1994–
- Arenander, Erik Oskar, 1899: Nötboskapen. I: *Uppfinningarnas bok. IV, Landthushållningen, dess binäringar och samhörande industrier*, red. Arcadius Berglund. Stockholm: Hierta. S. 231–317.
- Avelsföreningen för SKB, 1963: *SKB under 25 år. Tidskrift utgiven med anledning av SKB-föreningens 25-årsjubileum 1963*. Östersund: Avelsföreningen för Svensk kullig boskap, SKB.
- Avelsföreningen för SKB, 1988: *SKB under 50 år. Tidskrift utgiven med anledning av SKB-föreningens 50-årsjubileum 1988*. Nyland: Avelsföreningen för Svensk kullig boskap, SKB.
- Bonow, Madeleine, 2017: Modern gethållning och getostproduktion. I: *Geten i Sverige – kulturhistoriska och samtida perspektiv. Föredrag vid ett symposium i Uppsala den 20 november 2015*, red. Katharina Leibring & Ingvar Svanberg. Uppsala: Institutet för språk och folkminnen. S. 135–152.

FJÄLLKOR FÖR BEVARANDE OCH PRODUKTION

- Bruckmeier, Karl 2010: Local Food Production in Sweden. The Eldrimner National Resource Centre for Small-Scale Food Production and Refining. I: *Naming Food After Places. Food Relocalisation and Knowledge Dynamics in Rural Development*, red. Maria Fonte & Apostolos G. Papadopoulos. Farnham: Ashgate Publishing. S. 99–126.
- Buller, Henry 2004: Where the wild things are. The evolving iconography of rural fauna. *Journal of Rural Studies* 20 (2). S. 131–141.
- Ekelund, J., 1927: *Avelscentra för nötboskap. Redogörelse för avelscentertävlingarna 1913–1915 och 1918–1920 jämte allmän översikt av avelscenterverksamheten. Del II. Fjällras*. Stockholm: Lantbruksstyrelsen. (Meddelanden från Kungliga Lantbruksstyrelsen nr 257.)
- Eriksson, Camilla, 2011a: What is traditional pastoral farming? The politics of heritage and 'real values' in Swedish summer farms (fäbodbruk). *Pastoralism: Research, policy and practice* 1 (25). S. 1–18.
- Eriksson, Camilla, 2011b: Fäbodostens gastronomiska geografi: en berättelse om 1900-talets politiska omdaning. I: *Gastronomins (politiska) geografi*, red. Madeleine Bonow & Paulina Rytkönen. Stockholm: Svenska Sällskapet för Antropologi och Geografi. S. 211–233.
- Eriksson, Camilla, 2013: *Fäboden som politiskt rum: att vara fäbodbrukare i den gemensamma jordbrukspolitiken*. Sveriges lantbruksuniversitet SLU, Uppsala. (Doktorsavhandling 2013:25.)
- Eriksson, Camilla & Petitt, Andrea, 2020: Designing cattle. The social practice of constructing breeds. *Anthrozoös* 33(2). S. 175–190.
- Evans, Nicholas & Yarwood, Richard, 2000: The politicization of livestock: rare breeds and countryside conservation. *Sociologia Ruralis* 40 (2). S. 228–248.
- Fjällkon*. Svensk fjällrasavels tidskrift. 1996–.
- Fjällnära*. Föreningen äldre boskap. 2016–.
- Flygare, Irène, 2004: Öppna landskap: det agrara landskapet i efterkrigstidens riksdagsdebatt. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 47. S. 30–48.
- Föreningen äldre boskap, 2015: *Fjällnära boskap i genbank*. Älmhult: Föreningen äldre boskap.
- Föreningen äldre boskap, 2016: *Fristadsdeklarationen*. http://boskap.nu/wp-content/uploads/2019/02/fristadsdeklarationen_web-1.pdf.
- Grasseni, Cristina, 2005: Designer cows: The practice of cattle breeding between skill and standardization. *Society & Animals* 13(1). S. 33–50.
- Hallander, Håkan, 1989: *Svenska lantraser: deras betydelse förr och nu*. Veberöd: Blå ankan.
- Husdjur*. Utgiven av Svensk Husdjursskötsel/Svensk mjölk. 1968–.
- Johannisson, Karin, 2001: *Nostalgia: en känslas historia*. Stockholm, Bonnier.
- Jordbruksverket 2015: Mjölkavkastning per ko i EU. Blogginlägg i bloggen "Jordbruket i siffror". <https://jordbruketisiffror.wordpress.com/2015/10/18/mjolkavkastning-per-ko-i-eu/>.

CAMILLA ERIKSSON

- Jämtlands läns hushållningssällskap, 1967: *Näring i omdaning. En minnesskrift utgiven med anledning av Jämtlands läns hushållningssällskaps 150-åriga tillvaro*. Östersund: Jämtlands läns hushållningssällskap.
- Kullig kontakt*. Utgiven av Avelsföreningen för svensk kullig boskap. 1973–.
- Lowenthal, David, 1985: *The past is a foreign country*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lynch, Kevin, 1972: *What time is this place?* Cambridge: MIT Press.
- Länsstyrelsen Jämtlands län, 1978: *Lantbruket i Jämtlands län*. Jönköping: Lantbruksstyrelsen.
- Nilsson, Robert, 2006: *Fjällkon: historik, avel och framtid*. Övre Svartlå: Robert Nilsson.
- Nordavel, 1989: *Tjurkatalog 1989, nr. 17*. Köping: Nordavel.
- Petitt, Andrea & Eriksson, Camilla, 2019: Breeding beyond bodies: Rethinking cattle agency. *Society and Animals*, Förhandspublicerad online, doi.org/10.1163/15685306-00001733.
- Ryde, Helge, 1941: *Redogörelse för avelscentra för nötboskap av fjällras åren 1932–1939*. Stockholm: Lantbruksstyrelsen.
- Växa Sverige, 2019: *Husdjursstatistik. Cattle statistics 2019*. Uppsala: Växa Sverige.
- Wilkie, Rhoda M., 2010: "The Good Life" Hobby Farmers and Rare Breeds of Livestock. I: *Livestock/Deadstock: Working with Farm Animals from Birth to Slaughter*, Rhoda M. Wilkie. Philadelphia: Temple University Press. S. 89–114.

Kor och människor till vardags

Carin Martiin

Abstract: Dairy cattle in everyday life

Dairy cattle have long dominated Swedish animal husbandry, and so, been greatly influential on everyday life in the countryside. The number of dairy farmers peaked by the mid-twentieth century and was then followed by a continuous downturn spiral that has been going on ever since. This book chapter introduces the reader to everyday life in dairy farming from the late nineteenth century to the present, and does this with an explicit down-to-earth character. The chapter begins with the birth of a heifer calf, which is followed by subjects such as work plans, feeding, division of work tasks between men and women, and the somewhat different organization of the work routines in the summer time. Finally, a young former dairy farmer gives her reflections about no longer living an everyday life among dairy cattle.

Keywords: Dairy farming, daily routines with dairy cattle, good eye for dairy cattle, female work, family farming

Inledning

Att leva på landet i Sverige har länge varit att leva i närheten av kor, med de ljud och dofter som hör samman med kor, ladugårdar och beteshagar. Många människor, om än inte alla, hade också i uppgift att sköta korna, ungdjuren och kalvarna, på morgonen och fram emot kvällen. Det följande citatet från tidigt 1920-tal ger en fin ögonblicksbild:

En vårmorgon komma vi till ladugården. Ögat fågnas vid åsynen av en stor, vacker kvigkalv, fallen efter goda föräldrar. Kalven är ämne till en präktig ko, men för att utbildas därtill måste den under tre år erhålla lämplig utfodring och god vård i övrigt. (Högberg & Helger 1923 s. 75.)

Scenen var säkert välbekant för många av de barn i fortsättningsskolan som läste raderna ovan i sin bok om husdjursskötsel. En kalvning var en del av vardagen på landet, men varje kalvning var också något unikt, synen av en nyfödd kalv liggande i halmen, kons fyllda juver och kanske en mörk, blänkande efterbörd. Nu väntade de vanliga rutinerna med att torka kalven, flytta den till en ren kalvkätte och ge den råmjölk. Att nyfödda kalvar ofta matades med hink och då lärde sig dricka genom att suga på skötarens fingrar, det vis-

ste säkert de unga eleverna sedan länge. Kanske kom de då också att tänka på den milda smaken av kalvdans, eller råmjölkspannkaka, som kunde serveras som efterrätt någon dag efter det att det kommit en ny liten kalv. När kalven hade druckit kunde det bli råmjölk över, mjölk så speciell att den inte kunde användas till mycket annat.

Minnen om kalvningar, mjölkningsrutiner och råmjölkspannkaka delades av en stor del av de människor som fötts under 1800-talets senare del och 1900-talets första hälft. Många i generationen därefter hade också haft kor inom hörhåll under sin uppväxt, och kunde föra berättelserna vidare ytterligare en eller två generationer. För den som är född på den här sidan millenniumskiftet kan den egna kopplingen till kor och kalvar ligga långt borta i tid och rum, men är då en fascinerande värld att upptäcka. Genom glimtar från olika decennier berättar den följande texten och bilderna om denna vardagsvärld.

Skillnader mellan olika ladugårdar

Det sena 1800-talets och tidiga 1900-talets stora sociala och ekonomiska skillnader återspeglades även i ladugårdsarbetet och i kornas levnadsförhållanden. De välbärgades ladugårdar kunde vara imponerande byggnader med ljus och luft som signalerade framsteg och status, i stark kontrast till de fattigas mörka och ofta trånga fähus. Vidare var arbetet i de stora ladugårdarna ofta hierarkiskt strukturerat och organiserat efter en strikt arbetsordning som angav vad som skulle göras vid olika klockslag. Där bestämdes om centrala moment som utfodring och mjölkning, men också när korna skulle ryktas, foderbord sopas, mjölkkrukor hämtas och avelstjuren motioneras. Det följande exemplet visar en arbetsordning för ladugården vid Knutstorp, Flisby socken, Södra Vedbo härad i Jönköpings län. Arbetsordningen är från 1894 och hittades av under-tecknad i samband med ett studiebesök på herrgården, då följande avskrift gjordes:

Kl. 5: Bås och foderbord rengörs. Tömning av vattenrännor. Utfodring med rotfrukter och kraftfoder.

Kl. 5:30: Mjölkningen börjar. Stråfoder och vatten. Utgödsling. Med tanke på mjölkningshygienen gödslas endast ut på den sida där mjölkning inte pågår.

Kl. 7:30: Tredje stråfodret utfodras. Mjölken bärs till källaren. Mjölk till kalvarna. Golven räfsas och båsen städas.

Fjärde stråfodret. Ryktning. Strö till kor och kalvar.

Kl. 10:30: Middagsmjölkning. Mjölk till kalvar. Ryktning.

Kl. 11:30: Justering av båsen.

Kl. 12:00: Golven räfsas. Justering av strö i båsen. Skötsel av lampor.

Kl. 13:00 eller 13:30: Förrättas småarbeten såsom att motionera ungtjurar, putsa lyktor och lampor, koka råg för gödning, bära strö m.m.

Kl. 14: Rengöring av foderbord. Tömning av vattenrännor. Ryktning. Gödsel rifves ned, strö skjutes upp mot djurens framben för att ej förfaras.

Kl. 15: Rovor och kraftfoder. Därefter stråfoder, vatten, ryktning, utgödsling och räfsning av golv.

Kl. 17:30: Mjölknings.

Kl. 19: Natfoder, rykt, rengöring i båsen, strö.

Medan den stora ladugården ofta, men inte alltid, präglades av höga ambitioner och hade gott om arbetskraft och foder, så levde kor och människor i de mindre fähusen i en verklighet präglad av knapphet. Det var knappt med foder, utrymme, ljus, och ibland även med tid. I till exempel ett torparhushåll måste man klara både de egna korna och allt annat på torpet och i hushållet, plus dagsverken vid huvudgården flera dagar i veckan. Därigenom kom för övrigt många människor att ha en fot i det egna lilla fähuset och en i den stora ladugården. Det är intressant med tanke på att man därigenom måste ha tagit lärdom från bägge håll, samtidigt som man ständigt påmindes om skillnader och orättvisor i både kors och människors vardag.

Längre in på 1900-talet minskade ojämlikheterna. Genom bättre ladugårdar och minskande skillnader i utfodring och skötsel kan man på sätt och vis säga att även korna fick del av folkhemssträvandena och arbetet med välfärdsstaten. Här medverkade även uppbyggnaden av kooperativa mejerier och gemensamma intresseorganisationer som Riksförbundet Landsbygdens Folk (1929), där brukare av både större och mindre gårdar engagerade sig och utvecklade mer demokratiska arbetsformer än vad som varit möjligt tidigare. Kvinnor är dock osynliga i protokollen, och det långt fram i tiden.

Ökningen av antalet mejerier runt om i landet innebar att allt fler gårdar började leverera färsk mjölk istället för att främst använda den för eget bruk. Det här gjorde stor skillnad för förhållandena på många mindre gårdar. Nu måste ladugårdsrutinerna organiseras med tanke på de dagliga turerna till mejeriet. Mjölken skulle vara silad och om möjligt hållas kall, mjölkkrukor skulle lastas och köras till mejeriet med häst, och tomma krukor skulle sedan diskas och göras i ordning för nästa mjölknings. Det blev fler rutiner att hinna med, ofta för både kvinnor och män. Det totala arbetet kan dessutom ha ökat genom att man nu, när mjölken kunde säljas, hade motiv för att öka produktionen. Fanns det möjlighet att hålla en ko till, och kunde kanske utfodringen och skötseln förbättras?

Mjölken genererade regelbundna kontanta intäkter, till exempel varannan vecka, en stor förbättring jämfört med att bara sälja spannmål några gånger per år. Även om det inte handlade om så många kronor och ören så måste den regelbundna tillgången till kontanter och tryggheten i att snart få en ny mjölklikvid och sedan en till, ha haft stor betydelse för livet och levnadsstandarden på landsbygden. De regelbundna intäkterna från mejeriet kan också ha haft betydelse för intresset för, och de ekonomiska möjligheterna att genomföra större eller mindre förbättringar i ladugården, till exempel för att lyssna till och även kunna följa råd och rön från Lantbrukshögskolan, inrättad år 1932.

Dessa råd och rön spreds bland annat genom Radiotjänsts redan då etablerade program "Lantbruksradion" och vände sig till alla intresserade, "hög som låg". Resultat från forskning och försök förmedlades även av lantbrukspressen och av de år 1948 i varje län inrättade lantbruksnämnderna. Enligt muntliga berättelser till undertecknad var råden samstämmiga och blev i stor utsträckning normgivande, bland annat för hur ladugårdar skulle se ut och hur kor, kvigor och kalvar skulle skötas, på både stora och små gårdar.

Lantbruksnämnderna kan dessutom sägas ha fungerat som en socialt och ekonomiskt påverkande kraft. I huvuduppgiften att realisera de jordbrukspolitiska besluten år 1947, 1967 med flera, ingick nämligen att fasa ut småbruket till förmån för något större familj jordbruk med mer effektiv mjölkproduktion och modernare ladugårdar. Den här delen av lantbruksnämndernas arbete var omtalad, omdiskuterad och kritiserad, men den kan, tillsammans med samhällsutvecklingen i stort, ha bidragit till att en del av de sämsta fähusen försvann. De materiella förutsättningarna bör ha varit bättre på något större gårdar, men det är långt ifrån självklart att djurvälståndet ökade. Den individuella skötseln spelade stor roll och där ingick bland annat bra rutiner och ett gott köga.

Ett gott köga

Ett gott köga kostar ingenting, det handlar istället om en personlig förmåga. Ett gott köga är till god hjälp i såväl små som stora djurbesättningar, oavsett om det rör sig om två kor under tidigt 1900-tal, tjugo kor under 1970-talet, eller två hundra kor runt millennieskiftet. Att ha ett gott djurköga är en subtil, intuitiv förmåga att observera hur en ko eller en grupp av djur har det, både fysiskt och mentalt. Enligt en kortare artikel av humanekologen Jutta Falkengren och undertecknad (Falkengren & Martiin 2004 s. 7) gör en person med gott köga mängder av omedvetna observationer samtidigt med hans/hennes praktiska arbete bland djuren. Det kan till exempel gälla hur djuren kommunicerar med varandra, hur de rör sig, om något oroar dem, om de är stressade, är i ett visst läge i brunstcykeln, eller är under- eller övernärdade. En person med ett gott djurköga har därmed jämförelsevis större möjligheter att ge djuren så bra förhållanden som möjligt, liksom att förebygga och åtgärda olika problem.

Regelbundna rutiner

Känsla för bra och regelbundna rutiner kan ses som en annan betydelsefull egenskap i arbetet med mjölkkor. Det här var viktigt för att hinna med allt, utan att missa något, och minst lika mycket för harmonin i ladugården. Kor har varit kända för att ha något av "en klocka i magen". Deras känsla för tid och rutiner kunde ta sig uttryck i högljudda råmanden, redan vid en kvarts försenad mjölkning och i ännu högre grad om de fick vänta på fodret. En och

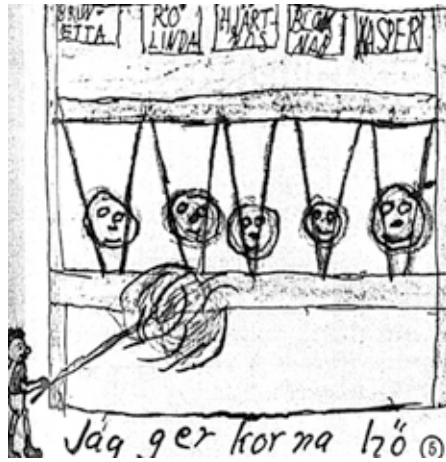

Figur 8:1 I en stor modern lösdriftsladugård ter sig vardagen ungefär likadan natt som dag. (Foto: Carin Martiin, 2013.)

annan ko kunde nog tänka sig att börja lite tidigare än vanligt, och det var därför klokt att inte väcka aptiten för tidigt, till exempel genom att öppna dörren på glänt för att släppa in en katt. Om det däremot var veterinären eller, under 1900-talets andra hälft, seminören som kom till gården strax före eftermiddagspassets början så kunde det inte hjälpas, då fick det bli en lite otålig stämning i ladugården den eftermiddagen.

Idag upplever skötaren kanske inte riktigt samma "klocka" hos djuren, åtminstone inte i de stora lösdriftsladugårdarna. Där är dag och natt ganska lika. Likt oss människor går djuren runt där och gör ständiga val. Dygnet runt kan korna välja om och när de ska äta, ligga ner, dricka, gnabbas med en annan ko, eller gå bort till den stora borsten för att skrubba sig.

Hur viktigt det än var med fasta tider så var det inte alltid så lätt att hålla dem, särskilt om ladugården sköttes av kvinnor som också hade mycket annat att göra och tvingades kompromissa mellan kor, matlagning, småbarn, vedeldning, vattenhämtning med mera, med mera.

Figur 8:2. Vardag i ladugården våren 1939.
(Ur Mjölpropagandan, nr 10, 1939.)

Kvinnor, män och barn kring korna till vardags

Det är ingen tvekan om att vardagsarbetet med korna länge främst var en fråga om kvinnors arbete och ansvarstagande. Att barnen var med framgår av figur 8:2 som visar hur "Jag ger korna hö". Vi får se korna Brunetta, Rölinda, Hjärtros och Blomma, och så tjuren Kasper med lite större huvud längst till höger bakom foderbordsgrinden i trä. Konstnären kan inte ha varit särskilt gammal, kanske var det ett äldre syskon som skrev namnen på kotavlorna. Tänk så glad och stolt den lilla pojken måste ha blivit över att se sin teckning införd på barnens sida i tidningen Mjölpropagandan nr 10, våren 1939!

Även om kvinnorna länge gjorde det mesta i ladugården så var den, enligt en ännu opublicerad studie av undertecknad, dock inte tabu för män. Det finns flera belägg för detta i tidningen *Ladugårdsförmannen* ("Medlemsblad för Ladugårdsförmännens kamratförbund") som började utges år 1930 och där skribenterna uteslutande var män. Ett tidigt belägg är en nekrolog från år 1932 där det berättades om en man som arbetat som ladugårdsförmän redan på 1850-talet. Enligt ett annat belägg, i Lantbrukshögskolans arkiv, gav Ultuna Lantbruksinstitut ettåriga kurser för manliga ladugårdsförmän mellan år 1883 och 1890. Bland de sökandes argument i ansökningarna fanns uppgifter om nio års tidigare erfarenhet av ladugårdsarbete, stort intresse för kor, respektive skicklighet i mjölkning. Ett tredje exempel är de kortare kurser i mjölkning som mejerikonstulent John Nyberg vid Jönköpings läns hushållningssällskap gav i början av 1900-talet. Nybergs kurser för enbart män blev ingen succé, men en kurs både män och kvinnor år 1905 samlade så mycket som 17 män och 74 kvinnor. Ett annat exempel ur *Ladugårdsförmannen* är en kurs i maskinmjölkning vid Alfa Laval's gård år 1935, med 104 män men bara 4 kvinnor,

vilket överensstämmer med den gängse bilden av ett ökat manligt intresse för maskinmjölkning. I början av 1930-talet hade ämnet hand- eller maskinmjölkning dock genererat en engagerad diskussion inom *Ladugårdsförmännens* främst manliga läsekrets. Bland argumenten emot maskinmjölkning pekade debattörerna bland annat på risker för sämre juverhälsa och handmjölkningens värde som kulturellt arv. Det finns däremot inget i tidningens årgångar mellan 1930 och 1944 som indikerar att någon av skribenterna skulle ha haft några problem med den intimitet med kon och hennes juver som handmjölkning innebär.

Förutom de ofta, men inte alltid, manliga ladugårdsförmännen hade större ladugårdar ofta även en så kallad kogubbe. Begreppet förefaller vara ett välkänt inslag i den gängse bilden av större ladugårdar med kvinnliga handmjölkerskor, men där kogubben hade i uppgift att sköta särskilt tunga och smutsiga delar av ladugårdsarbetet. Enligt frågelistsvaren på Nordiska museets frågelista om boskapsskötsel, NM 60, stod kogubben under mjölkerskorna i ladugårdshierarkin, var ofta socialt isolerad men kan, enligt vad undertecknad hört berättas, ha stått korna mycket nära.

Med expansionen av mejerinäringen och 1920- och 30-talens ökning av andelen producentkooperativa mejerier kom många män att ingå i styrelserna för de lokala mejerierna. Nu blev den manliga bonden ett ansikte utåt, en representant för mjölk och mejeri. Männens engagemang i mejerierna ska dock inte tolkas som att kvinnorna lämnade ladugården, utan snarare som motsatsen; att kvinnorna skötte korna var ofta en förutsättning för att männen skulle kunna åka iväg på möten. Männen pratar med andra ord mer om mjölk är tidigare, illustrerat av figur 8:3 som är hämtad ur tidningen *Mjölpropagandan* nr 2 1924.

Så småningom ökade dock männens engagemang även i det praktiska ladugårdsarbetet. Orsakerna kan ha varierat men en vanlig och åtminstone medverkande förklaring kan, som tidigare nämnts, vara anskaffandet av mjölkmaskin. Maskinmjölkning blev en del av vardagen på herrgårdar och andra större gårdar under 1920- och 30-talen, på mindre gårdar under 1950-talet, och något

Figur 8:3. Den här teckningen ingick i en annons för *Ulux* silfilter, ett filter som användes för att sila mjölken direkt efter mjölkningen. I annonsen säger den ena mannen stolt till den andra att han minsann använder *Ulux*, utan att tillägga att det i själva verket är kvinnan till vänster som gör jobbet. (Ur *Mjölpropagandan* nr 2, 1924.)

senare eller inte alls på de minsta enheterna, enheter med kanske tre–fyra kor, där tids- och arbetsbesparingen kan ha varit marginell. Enligt berättelser för undertecknad kunde ett första steg av mer delat ansvar för mjölkningen vara att män bar och lyfte de otympliga och tunga krukorna som användes vid maskinmjölkning med spann, medan kvinnorna skötte själva mjölkningen, och disken. Det var inte förrän då rörmjölkningen kom, med glasrör ända från kons bås och ut till mjölkkrummet, som maskinmjölkning kan ses som verkligt arbetsunderlättande.

Att männen arbetade mer i ladugården, till exempel under 1970-talet jämfört med 1920-talet, behöver inte nödvändigtvis tolkas som att kvinnorna jobbad mindre. Med ökat tryck på rationalisering från 1950-talet och framåt minskade antalet människor på gårdarna, samtidigt som antalet kor och hektar åker per gård ökade. Det blev också vanligare med kompletterande inkomster utifrån, till exempel med deltidsarbete inom vården. Då var det nödvändigt att korna kunde skötas av både män och kvinnor och att arbetsfördelningen blev mer pragmatisk.

Utfodring, teknik och inhysning

Andra delar av arbetet med korna kan ha tagit minst lika lång tid som mjölkningen, Här ingick bland annat: utfodring, vattning, utgödsling, renhållning i båsen, tillsyn av sjuka djur, rykt, skötsel av kalvar, rengöring av kalvboxar för att hålla flugorna under kontroll, liksom disk av mjölkningsutrustning, mjölk-kärl och kalvhinkar.

Vid 1900-talets mitt kunde en enkel foderstat utgöras av hö, halm, spannmål och någon näve importerat oljekraftfoder per ko. Mer tidskrävande foderalternativ kunde inkludera ensilage, foderbetor, potatis eller andra rotfrukter, melass och drav från något bryggeri i närheten (Helmenius m.fl. 1969 s. 34–37, 60). Vid den här tiden var det vanligt att bara fodra djuren två gånger per dag och att över huvud taget ägna mindre tid i ladugården jämfört med såväl tidigare som senare decennier. Syftet med att minska arbetstiden var knappast att arbeta mindre, utan snarare att ge utrymme åt mer av annat arbete, i skogen eller utanför gården. Så här föreslog Helmenius m.fl. (1969 s. 60–61) att det dagliga ladugårdsarbetet skulle kunna läggas upp på en gård med 20 mjölkkor:

Tidig morgon: Fodergrinden öppnas och korna släpps in för att äta det hö och kraftfoder som lagts ut på foderbordet kvällen innan. Mjölkning, utfodring av kalvar, disk, gödsla ut.

Frukostrast.

Därefter stängs korna ut från foderbordet och nytt foder läggs ut där, utom räckhåll för korna.

KOR OCH MÄNNISKOR TILL VARDAGS

Vid två-tretiden på eftermiddagen öppnas fodergrinden så att korna kan äta.

Författarna antar här att den ordinarie skötaren arbetar i skogen eller på annat håll, och att det är "någon hemmavarande" som går ut till ladugården och öppnar fodergrinden åt djuren.

Sen eftermiddag: Gödsla ut, mjölka, ge kalvarna, diska, lägga ut foder till nästa morgon.

Rutinerna ovan kan uppskattningsvis ha tagit omkring fem timmar per dag, om det inte hände något särskilt, till exempel en kalvning. Fem timmar är lite i jämförelse med det betydligt mer tidskrävande exemplet tidigare i texten, och även jämfört med all den tid som de fattigas kor ägnades under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal (Martiin (Israelsson) 2005). I det senare fallet ägnades bland annat mycket tid åt att samla in foder från utmarker, dikesrenar med mera, att hacka och blötlägga det, och att sedan utfodra djuren många men små mål per dag i syfte att hushålla så väl som möjligt med fodret.

Det är intressant att se att strategier med många utfodringar per dygn, till exempel fyra gånger per dag, kom tillbaka under 1900-talets sista decennier. Det här beskrivs bland annat i tidskriften *Husdjur*, en värdefull källa angående förhållandena under 1980-talet och fram till idag. Syftet med att utöka antalet utfodringstillfällen var nu inte att spara på foder utan snarast det motsatta. Genom fler utfodringstillfällen kunde korna äta mer, få i sig mer näring, och därmed producera mera mjölk. Det här medförde mer arbete per ko, samtidigt som den genomsnittliga besättningsstorleken ökade, vilket kan ses som en ökad specialisering och intensifiering. Datorstyrda fodervagnar kom i många fall inte förrän något decennium senare. Med mer automatiserad utfodring sparades tid som kan ha använts för att utöka besättningen ytterligare. Detsamma gäller automatiserade mjölkningssystem, s.k. robotmjölkning som introducerades omkring millennieskiftet. På de gårdar som har investerat i sådan teknik är vardagsarbetet i ladugården inte längre ofrånkomligt inramat av klockslagen för morgon- och kvällsmjölkning.

Även längre tillbaka i tiden kunde olika arbetsmoment tillkomma, ändras, eller tas bort. Det här påverkades bland annat av tillgången till elektricitet. Generellt sett kan vi räkna med att elektrifieringen av gårdar och småbruk skedde stegvis från 1920-talet och framåt. Det fanns dock stora geografiska variationer och förvånande stora skillnader mellan näraliggande socknar (Martiin 2016). Inledningsvis kan man ha haft en elektrisk lampa i köket och/eller i ladugården. Mer elkrävande utrusning som mjölkmaskiner, mekanisk utgödsling och varmvattenberedare kan ha installerats långt senare, beroende dels på kostnaderna, dels på elnätens begränsade kapacitet. På många håll var förmodligen ladugårdsljuset svagt och gårdsplanerna mörka långt fram i tiden. I den ideala ladugård som beskrivs i det följande citatet gjordes planeringen utan krav på elektricitet:

Ladugården skall vara luftig, ljus och lagom stor, så att värmegraden ej nedgår under 12-15 grader under vintern. Den göres 2,5-3 m. hög invändigt och förses med stora och högt sittande fönster, som kunna öppnas. Golv och foderbord bära cementeras. Båsplatsen göres så lång, att djuren ej behöva stå i gödselrännan, samt så bred, att alla samtidigt kunna ligga utan att trängas. Längden bör därför vara 1.8 m. och bredden minst 1.1 m. Cementgolv i båspallarna äro hårda och kalla att ligga på och bära därför förses med strö och helst också med tunt brädgolv ovanpå cementen. (Högberg & Helger 1923 s. 77-78)

Båsmåtten 1,8 x 1.1 meter i citatet från tidigt 1920-tal kan jämföras med bestämmelserna när detta skrivs (juli 2019). Minimimåtten för de minsta korna (500 kg) är 2.0 x 1.1 meter. Båsen ska med andra ord vara något längre idag, men bredden har inte ökat. Eftersom dåtidens kor generellt sett var mindre än idag, så kan de i realiteten ha haft något större utrymme. Kanske fanns det också en tanke på att ge någorlunda utrymme för handmjölkning. Detaljnivån i citatet är intressant med tanke på senare tids uppmärksamhet kring, och betydelse av, regelverk kring olika mått i djurstallar. Reglerna har ändrats flera gånger under 1900-talet, och har delvis ökat djurvälståndet, samtidigt som de kan ha bidragit till att en del ladugårdar tömtes på kor istället för att byggas om efter nya regler.

Arbetsmoment som försvunnit ur vardagen

Två av de tyngsta arbetena inom äldre tiders nötkreatursskötsel är i stort sett försvunna idag: att bära och ge djuren vatten, respektive att gödsla ut. Storrengöring och en del annan renhållning är fortfarande krävande men ingår knappast i de dagliga rutinerna. Likaså kan en och annan tunna med vatten behöva köras om sommaren, men i jämförelse med tidigare förhållanden är de dagliga rutinerna med vatten och gödsel i stort sett borta.

När det gäller vattningen av djuren så kunde man vid 1900-talets mitt hitta flera olika strategier, liknande allt från sent 1800-tal till senare tids mekanik och automatik. Enklast men samtidigt tyngst var att vattna djuren med hink, något som fortfarande förekom i de allra minsta besättningarna. Alternativt kunde djuren drivas till ett vattenkar inom- eller utomhus. En mellannivå var att montera en vattenkran i änden på varje sida av foderbordet. Närmast korna fanns då en ränna där vattnet rann ut till alla korna när vattenkranen vreds på. Man slapp då bära vattnet, men fick extra arbete med att hålla vattenrännan torr och ren mellan vattningarna, så att fodret kunde läggas ut där utan att bli blött, surt och osmakligt för korna. Det var det här arbetet som enligt den tidigare redovisade arbetsordningen för Knutstorps herrgård, skulle göras både klockan fem på morgonen och två på eftermiddagen. Ett tredje alternativ var små runda vattenkoppar där djuren trycker fram vattnet själva, liknande de som fortfarande säljs. Inledningsvis brukade två kor få dela på en vattenkopp, men med det sena 1900-talets intensifiering riktades intresset

även mot att få korna att dricka mera vatten, bland annat genom att montera en kopp till varje ko så de inte skulle behöva kivas om vattnet. På sommaren fick de dock samsas om gemensamma större kar, så som på fig. nr 4.

Utgödsling med grep och skottkärra tillhörde både morgon- och eftermiddagsrutinerna, exemplifierat i arbetsordningarna från 1894 respektive 1960-talet. Tekniknivån varierade även här vid 1900-talets mitt, som kan ses som en brytningstid när det gällde manuellt arbete i ladugården. Ett vanligt mönster var, enligt muntliga berättelser till författaren, att man först skaffade mjölkmaskin och senare, ibland mycket senare, investerade i så kallad halv- eller helautomatisk utgödsling. Med halvautomatisk utgödsling måste arbetet inne i ladugården fortfarande göras manuellt, men skottkärran tippades vid en glugg i ytterväggen varifrån en elektrisk motor drev den vidare upp på gödselhögen. På så sätt kom man ifrån det ibland frustrerande projektet att öppna och fästa dörren till gödselhögen, alltför ofta i motvind, snöyra och mörker, köra ut kärren och stänga dörren bakom den så att det inte skulle dra på korna. Sedan gällde det att vingla iväg uppför de smala och om vintern rejält hala plankorna utan att själv trampa ner i dyngan eller tippa kärren i någon av skarvarna mellan plankorna. Med så kallad helautomatisk utgödsling räckte det med att göra ner gödseln från båspallen till rännan bakom kon, varefter det hela åkte ut automatiskt, bara man tryckte på utgödslingsknappen.

Investeringar i mjölkmaskiner, mekanisk utgödsling och montering av automatiska vattenkoppar sparade in väsentligt med tid, tid som ofta användes för att utöka besättningen till flera kor, kanske från 12 till 24 kor, vidare till 40, och så vidare. Arbetsmoment försvann men det var inte alltid så att det totala arbetet per person minskade.

Figur 8:4. Utrangerade badkar var länge ett karakteristiskt inslag i sommarhagen. Vattenförsörjningen inomhus var ofta ganska lätt att genomföra, det är svårare ute, särskilt om betet ligger långt bort. Rutinen att köra vatten till betet är därför fortfarande en vanlig del av vardagen. Den främre kon på bilden, nr 249 Vånga, är väl ryktad och till skillnad från den bortre kon är hon avhornad. Lägg också märke till att hon märkts med nr 249 genom klipp i öronen, vilket var regel före de plastmärken som infördes i samband med EU-medlemskapet. (Foto: Carin Martiin, tidigt 1980-tal.)

Omvända system under sommaren

Mjölkkorna i Sverige har länge hållits enligt två olika system, ett system under vintern och ett annat under sommaren, med den största skillnaden att djuren hölls inomhus respektive utomhus. Med djuren på bete förändrades utfodringsarbetet, vattningen, mjölkningen och tillsynen av djuren, man fick en annan logistik som löstes på varierande sätt på olika gårdar och som ofta förutsatte en viss flexibilitet under betessäsongen.

Betesgången har haft flera olika funktioner, och synen på betet har förändrats över tid. Under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal kunde betet ses som en räddning för många kor, särskilt de som fått dåligt med foder under stallperioden (Martiin (Israelsson) 2005). I jämförelse med näringsfattig halm och knappt med hö var betet näringsrikt, särskilt under senvåren och försommaren. Periodvis, och under torra somrar kunde det bli brist på bete, men många hade då tillgång till skogsmarker, ljunghedar, mossar med mera, som kunde utnyttjas som buffert. Korna kunde då gå ganska långt från gården. Vad var då lättast, att gå till korna och mjölka dem på betet och så bära hem mjölken, och kanske också medföljande mindre barn, eller att driva hem korna, mjölka dem i ladugården, och så driva dem tillbaka igen?

Längre fram, från 1960-talet och framåt, kom synen på betet som näringskälla delvis att förändras. Nu räckte betet inte längre till, förklarar av kornas ökade näringsbehov i samband med att mjölkavkastning per ko hade ökat, kanske fördubblats. Betesperioden var nu inte längre bara en lättnad, utan också en tid då det var svårt att hålla en tillräckligt hög och jämn tillförsel av näring och energi. Tillskottsutfodring, med hö och/eller kraftfoder, tillkom därmed som ett extra arbetsmoment under sommaren, åtminstone sedan 1970-talet (Bjäresten m.fl. 1974 s. 207 och Danell et al 1979 s. 86 och 266). Vid den tiden kan vi räkna med att de allra flesta valde att ta hem korna på morgonen och kvällen.

Under den senare delen av 1900-talet blev det dessutom vanligt att låta korna beta åkermark, gärna indelad i intensivt putsade och gödslade fållor, medan naturbetesmarkerna överläts till betande sinkor och kvigor. Omkring och efter millennieskiftet har även dessa strategier fått stå tillbaka, bland annat i samband med att korna nu hålls i allt större lösdrifter där djuren har möjlighet att gå ut och in året runt. Det handlar dock ofta om en hårdgjord mindre yta istället för gräs. Frågan om logistik rör sig då inte längre om ifall korna ska hämtas hem för att mjölkas och eventuellt utfodras, eller om de ska mjölkas ute. Frågan gäller istället hur man klarar de stora betesarealer och drivningsgator som behövs för flera hundra eller upp till tusen kor? Med så många djur blir det så långt att gå mellan ladugården och betesmarken att det är svårt för korna att hinna ut till betet innan det är dags att gå tillbaka till nästa mjölkning.

Avbrott i vardagen

Så när som på den stora skillnaden mellan vinter- och sommarrutiner såg i stort sett alla dagar likadana ut, med samma rutiner timme för timme och dag efter dag – och det skulle de göra. Ett och annat avbrott förekom förstås, till exempel då en ko skulle ledas för betäckning av en tjur några kilometer bort, eller om veterinären kom till gården. I sådana fall kunde det bli nödvändigt att ändra lite på rutinerna den dagen.

Det kunde också finnas en roligare anledning att göra avbrott i vardagen, genom att låta bästa kon eller bästa kvigan få följa med på premiering eller utställning. På så sätt blev det lite roligare att vara bonde och lite finare att vara ko. Kanske kunde man till och med komma hem med ett pris! En sådan utflykt fick förberedas länge, genom brevkontakter och anmälningsblanketter, planering av själva resan och anskaffande av eventuella ersättare i ladugården. Vidare måste den utvalda kon putsas extra noga och foder, matsäck och kläder packas i ordning. Om det var långt till utställningsplatsen kunde resan inledas med en vandring till järnvägsstationen för att sedan lasta kon på tåget. Längre fram i tiden kunde det istället bli en tur med lastbil eller hästsläp. Generellt sett förefaller utställningar ha varit vanligare fram till 1900-talets mitt. Vid några tillfällen har evenemang som dessa måst ställas in på grund av risker för spridning av smittsamma djursjukdomar, så som under BSE-krisen i början av 2000-talet. För de som har stort intresse av kor, och praktiska möjligheter att göra en utflykt, fortsätter utställningar att vara välkomna avbrott i vardagen, som delar av större evenemang som lantbruksutställningen vid Elmia i Jönköping, eller i mindre skala så som på figur 8:5.

Figur 8:5. Mindre utställning på lokal nivå. Den brokiga SRB-ko står fint uppställd för exteriörbedömning, omgiven av engagerad och kunnig publik. (Foto: Carin Martiin, sent 1990-tal.)

Att inte längre ha kor i sin vardag

Vardagar med kor har blivit alltmer ovanligt. Sedan 1900-talets mitt, då antalet mjölkleverantörer i Sverige var som högst, finns nästan bara 1 procent kvar idag. Det handlar om en minskning från 270 655 leverantörer år 1946, till 3 253 år 2019 (SCB respektive Jordbruksverket). Minskningstakten har varierat, men den har pågått oavbrutet sedan 1946, med i genomsnitt 10 besättningar per dag. Den här processen berättas ofta i efterhand, kanske i andra eller tredje hand. En del av efterhandsberättelserna är ljusa, andra mörka. Det följande citatet ger ett samtida perspektiv, genom trettioåriga Elin som var mjölkbonde fram till 2016, men nu har ett helt annat jobb:

Omställningen var svår, närmast en identitetskras. Från att ha rollen som mjölkbonde till att vara något annat. Att gå från väldigt fasta tider och ett ständigt arbetande till att försöka lista ut vad nästa steg var. Elin berättar att det tog lång tid att återhämta sig, att förstå vad som hände och att de verkligen lade ner verksamheten. – Jag har nog inte fattat det förrän nu. Det känns som att det tog två år att återhämta sig efter det och förstå vad som hände och att det slutade. Jag tror att det är samma sak för pappa med - På ett sätt var det superkul att vara mjölkbonde, du vet ditt liv och det rullar på.

(Joelsson, *Smålands-tidningen*, v. 27, 2019, s. 4–6)

Källor och litteratur

Otryckta

Knutstorps gårdsarkiv, Flisby socken, Södra Vedbo härad, Jönköpings län.

Nordiska museets arkiv (NM)

Etnologiska undersökningen (EU)

Svar på frågelista NM 60 Boskapsskötsel

Riksarkivet, Landsarkivet i Uppsala

Lantbrukshögskolan, Institutet

DIII, Ansökningar till kurs för ladugårdsförmän 1883-1990

Tryckta

Bjäresten, Inger m.fl., 1974: *Husdjursskötsel*. Stockholm: LT:s förlag LTK.

Danell, Lars m.fl., 1979: *Mjölk. Produktion och ekonomi*. Stockholm: LT:s förlag.

Falkengren, Jutta & Martiin (Israelsson), Carin, 2004: Djurögat läser vad boskapen vill ha. *Axess* nr 5. S. 7.

Helmenius, Axel, Rydå, Karl & Woldmar, Gösta, 1969: *Våra husdjur*. 4. Upplagan. Stockholm: LT:s förlag.

Husdjur. Årg. 1979–2009.

KOR OCH MÄNNISKOR TILL VARDAGS

- Högberg, J.R. & Helger, Nils, 1923: *Lärobok i lanthushållning för fortsättningsskolan*. Del II. *Husdjurskötsel*. Uppsala: J.A. Lindblads förlag.
- Joelsson, Michael, 2019 "Jag vill inspirera till ett hållbart, kravlöst men inspirerande liv". Intervju med Elin Lewenhaupt, Aneby. *Smålandstidningen*. Helgbilaga v. 27. S. 4.
- Ladugårdsförmannen. Medlemsblad för Ladugårdsförmännens kamratförbund*. 1930–1944.
- Martiin (Israelsson), Carin, 2005: *Kor och människor. Nötkreatursskötsel och besättningsstorlekar på torp och herrgårdar 1850-1914*. Hedemora: Gidlunds förlag.
- Martiin (Israelsson), Carin, 2017: Rural electrification in Sweden, a comparison. I: *Transforming the countryside. The Electrification of Rural Britain*, red. Paul Brassley, Jeremy Burchardt & Karen Sayer. Oxon & New York: Routledge.

Svenska kor, bäst i världen

Ylva Persson

Abstract: Swedish cows, best in the world

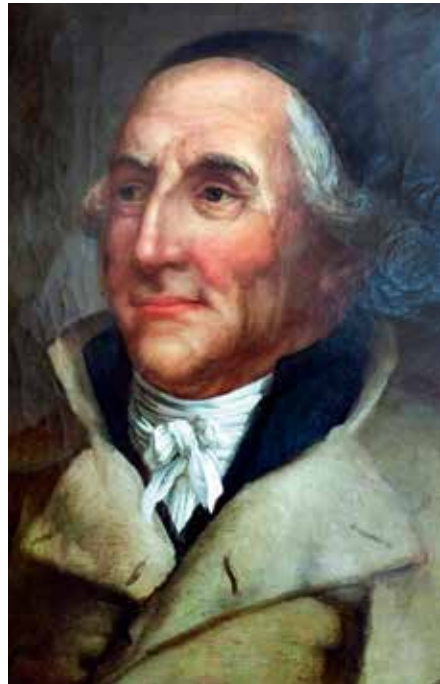
Swedish cows are among the healthiest in the world. Many infectious diseases, common in other countries, have been controlled or eradicated and the prevalence of production diseases is low in a global perspective. Sweden has a longstanding tradition of preventing cattle diseases and to include animal welfare as an important factor for animal health. These efforts have led to a very favourable situation with low use of antibiotics, since healthy cows do not need antibiotics, which in turn has led to low levels of bacteria with antibiotic resistance. Moreover, Swedish cows are more climate friendly than in many other countries since they are healthy and produce a lot of milk (and meat) per cow.

Keywords: Cows, diseases, biosecurity, antibiotic use, veterinarian

Inledning

Svenska kor tillhör de friskaste i världen och därför används mycket lite antibiotika i den svenska mjölkproduktionen. Och våra kor är också bland de mest högproducerande. Friska kor är bra för djurväl-färden, ekonomin, miljön och för att hålla nere antibiotikaresistensen.

Redan i de medeltida landskapslagarna försökte myndigheterna hantera smittsamma djursjukdomar. Den första sjukdomen som nämns i svensk lagstiftning är rabies, eller vattuskräck, som härjade i vårt land ända fram till

Figur 9:1. Den svenska veterinärmedicinens fader Peter Hernquist, 1726–1808. (Målning av Per Krafft dy i Veterinärhistoriska museet, Skara. Wikimedia commons, CC-BY-SA-4.0)

1886 då vi hade vårt sista inhemska fall. Rabies är en smittsam och dödlig virusinfektion som vi väl mest förknippar med sjukdom hos hundar, vilda djur och människor, men även nötkreatur kan drabbas.

Det var dock en klassisk nötsjukdom som ledde till att vi fick ett svenskt veterinärväsende. Under 1700-talet hotades hela Sveriges (och Europas) boskapsstam av boskapspest, en virussjukdom med mycket hög dödlighet. Det ledde till att Peter Hernqvist (Figur 9:1) inrättade Sveriges första veterinärinrättning i Skara år 1775.

Redan 1722 var den första epizootilagstiftningen på plats i Sverige (enligt Wikipedia är en epizooti en utbredd spridning av en allvarlig, smittsam djursjukdom) och 1745 kom en kunglig förordning om införselförbud för nötkreatur från Holstein (i nuvarande Tyskland) och Holland just för att stoppa boskapspestsmittan (Cerenius 2015). Efter 1700-talet har sjukdomen inte förekommit i Sverige och år 2011 blev boskapspest den första djursjukdomen i världen att utrotas.

Den så kallade svenska modellen för god djurhälsa har vuxit fram under lång tid. Den syftar till att hålla djuren friska med hjälp av sjukdomsbekämpning och förebyggande djurhälsovård, men historiskt också med en strikt gränskontroll, något som lättats på i och med EU-inträdet. I många andra länder har istället vacciner och antibiotika varit de främsta redskapen för att hålla djuren friska. Nolltolerans mot många sjukdomar har sedan länge varit ledordet för svensk sjukdomsbekämpning vilket har lett till att Sverige är fritt från många sjukdomar som är vanliga i andra länder. Efter intensiva utslaktningskampanjer försvann redan i mitten av 1800-talet elakartad lungsjuka från vårt land, och på 1950-talet blev Sverige förklarad fritt från tuberkulos (Figur 9:2) och brucellos (smittsam kastning/undulantfeber) på ko. På 1960-talet utrotades mul- och klövsjuka (Figur 9:3 och 9:4), och under de senaste 40 åren har inga fall av campylobakterios (smittsam sterilitet) rapporterats från kor i Sverige. Andra sjukdomar som infektiös bovin rinotrakeit (IBR) och paratuberkulos finns inte heller i Sverige, men orsakar stora problem i många delar av världen. Situationen är även mycket gynnsam när det gäller salmonella, med en låg förekomst. Efter det svenska utbrottet av den knottburna virussjukdomen blåtunga 2008 inleddes en massiv vaccinationskampanj som förhindrade vidare spridning i landet och Sverige kunde förklaras fritt år 2010. I modern tid har Sverige också framgångsrikt via bekämpningsprogram utrotat den smittsamma tumörsjukdomen enzootisk bovin leukos samt år 2014 även bovin virusdiarré (BVD).

Sjukdomsbekämpningen hos nötkreatur i Sverige har haft två huvudsyften: Att begränsa smitta hos *djuren* för att undvika och minimera produktionsförluster, djurlidande och läkemedelsanvändning samt att förhindra smittöverföring till *människa*. Det sistnämnda har varit särskilt betydelsefullt vid den nationella bekämpningen av tuberkulos, men även brucellos och salmonella. Vi kallar det här tvärvetenskapliga förhållningssättet En hälsa (*One Health*), där smitta kan spridas mellan djur och människor samt även till och från miljön.

SVENSKA KOR, BÄST I VÄRLDEN

Figur 9:2. En avmagrad ko med långt framskriden tuberkulos, okänt år. (Veterinärmuseet i Skara.)

Figur 9:3. Ett mul- och klövsjukesutbrott i Skåne, 1925. (Veterinärmuseet i Skara.)

Figur 9:4. Mul- och klövsjuka ger smärtsamma blåsor i mun och på klövar. Mul och klövsjukesutbrott i Skåne, 1925. (Veterinärmuseet i Skara.)

Låg förekomst av produktionssjukdomar

Produktionssjukdomar kännetecknas av att de på något sätt är kopplade till hur djuren hålls eller hur och vad de producerar. Ofta är smittor involverade, men inte alltid. Typiska produktionssjukdomar är juverinflammation (mastit),

Figur 9:5. En ko med kalvningsförlamning (*pares*) behandlas med kalk, 1958. (Veterinärmuseet i Skara.)

klövsjukdomar, reproduktionssjukdomar, många kalvsjukdomar, en del parasitsjukdomar och många ämnesomsättningssjukdomar (Figur 9:5).

Juverinflammation (mastit) är den moderna kons vanligaste och viktigaste sjukdom. Det är en sjukdom som drabbar juvret och som är av stor betydelse eftersom den, förutom djurlidande, också orsakar försämrade mjölk kvalitet och minskad mjölkproduktion. Dessutom kan infekterad mjölk innebära en hälsorisk för människa om mjölken förtärs opastöriserad. Redan Peter Hernquist skrev om juver- och mjölkförändringar i sin sjukdomslära från 1700-talet (Dyrendahl 1996). Han beskriver under rubriken "Blodig mjölk, Ljufrets brand", symtom som till stor del liknar det vi idag kallar juverinflammation eller mastit: "Ljufret swulnar, knutigt, hårdt, mäst på en sida allena, som är ömt, och ger blodig mjölk". Orsaken uppges kunna vara yttre våld eller insektsbett vilket även idag kan leda till juverinflammation även om vi idag vet att den vanligaste orsaken är bakterier som tar sig in via spenkanalen. Förslag på behandlingar från Hernquist är bland annat ättika, blyättika och förstås åderlätning. Vidare beskriver Hernquist längre fram i sin sjukdomslära "Felaktig mjölk". Idag vet vi att det är ett av de vanligaste symtomen vid just juverinflammation men då spekulerar Hernquist i orsaker som "swag fodersmältning", "orenlighet och osnyggighet i rummet der hon förwaras" samt olika saker korna ätit. Vi har under lång tid i Sverige arbetat förebyggande för friska juver. Redan i början av 1950-talet introducerades en försöksverksamhet med juverhälsokontroll, vilken från och med 1954 bedrevs som en organiserad hälsokontroll (Cerenius 2009). Juverhälsoarbetet, liksom arbetet med de andra produktionssjukdomarna, har hela tiden varit inriktat på att förebygga sjukdom hellre än att behandla.

I Sverige behandlas varje år knappt en tiondel av korna med antibiotika för klinisk (synlig) mastit, vilket är en världsunikt låg siffra. Bara knappt två av hundra kor behandlas med antibiotika för livmoder- respektive klövspaltsinflammation varje år enligt husdjursföreningen Växa Sverige som varje år

sammanställer statistik över hälsa och antibiotikaanvändning hos svenska kor. Också det mycket låga siffror i ett internationellt perspektiv. Sedan år 2000 har det totala antalet inrapporterade veterinärbehandlade sjukdomsfall stadigt minskat, från 35 procent behandlade kor per år till 22 procent 2019 (Växa Sverige 2019b).

Kor i Sverige, igår och idag

Idag finns nästan en och en halv miljon nötkreatur i Sverige; ungefär samma antal som i början av 1800-talet (Jordbruksverket 2005). En halv miljon av dessa är vuxna kor och av dessa är drygt 300 000 mjölkkor (Jordbruksverket 2019). Som mest fanns det runt tre miljoner nötkreatur i Sverige, runt andra världskriget. År 1927 fanns enligt Jordbruksverket 411 000 gårdar som höll nötkreatur. År 2018 var siffran nere på 16 000.

Det finns två principiellt olika sätt att hålla kor i Sverige idag. Antingen är korna dikor eller så är de mjölkkor. Dikorna är ofta av kötttrastyp och kalven är det primära produktionsmålet. Kalven går med sin mor och diar under uppväxten. Denna uppfödningssätt är relativt ny i Sverige och de första kötttrasterna importerades på 1950-talet. Istället har det traditionella sättet att hålla nötkreatur i Sverige varit mjölkdjur. Mjölkkor är av mjölkkras eller kombinerad kött- och mjölkkras och det primära produktionsmålet är mjölk, även om köttet är en mycket viktig del av mjölkproduktionen då såväl den utjänta mjölkkon som de flesta tjurkalvar slaktas för sitt kött. Antalet mjölkkor minskar för varje år, besättningarna blir större och mjölkproduktionen per ko ökar. Sedan 1960 har medelavkastningen för de svartvita korna (SLB/holstein) ökat från 500 kg mjölk till dagens dryga 10 000 kg mjölk. Enligt Växa Sverige (2019a) är den genomsnittliga storleken för en mjölkbesättning 92 kor. Att jämföra med 1960-talet då medelbesättningen hade 12 kor. Majoriteten av mjölkorna går idag i lösdrift och nästan hälften av korna mjölkas av en robot. Fram till 1950-talet drevs de flesta gårdar i form av familjejordbruk men på senare år har mjölkgården blivit mer som ett företag med arbetsledning och anställda.

De vanligaste raserna i Sverige är svensk holstein (SH) och svensk röd och vit boskap (SRB). Andra raser är svensk jerseyboskap (SJB) (Figur 9:6), svensk kullig boskap (SKB) där fjällko och rödkulla ingår samt de äldre lantraserna (fjällnära

Figur 9:6. En jerseyko från okänt årtal. (Veterinärmuseet i Skara.)

ko, bohuskulla, väneko och ringamålako). Den svenska låglandsboskapen (SLB) är starkt hotad eftersom holstein korsats in i rasen sedan 1976 då den första importen från USA ägde rum.

Det svenska veterinärväsendet

Som tidigare nämnts instiftade Linnélärjungen Peter Hernquist den första veterinärrättningen i Sverige år 1775 i Skara främst för att stoppa den fruktade boskapspestens framfart. År 1821 flyttades veterinärrättningen delvis till Stockholm men under lång tid var Skara en viktig del av veterinärstudenternas utbildning (Figur 9:7). Fortfarande under min egen studietid på 1990-talet flyttade hela kursen i omgångar ner till Skara och veterinärrättningen (som då blivit en del av Sveriges lantbruksuniversitet, SLU) för att få undervisning i bland annat husdjurslära. På 1970-talet flyttade Veterinärhögskolan från Kräftriket i Stockholm till Ultuna strax söder om Uppsala och blev en utbildning under SLU.

Figur 9:7. Det första kända fotot i världen av en veterinärpatient från år 1862, fotat i Skara på veterinärskolan. "Karlssons röda ko" hade foderförstoppning och opererades (våmfistel). (Veterinärmuseet i Skara.)

Idag bedrivs veterinärverksamhet i kornas tjänst på olika nivåer. Lite förenklat kan vi dela in dem i behandlande veterinärer, veterinärer som arbetar strategiskt och förebyggande samt myndighetsveterinärer. Traditionellt har den första gruppen veterinärer, de behandlande, varit distriktsveterinärer eller privatpraktiserande veterinärer som på beställning åker ut till akut sjuka kor och behandlar dem (Figur 9:8). Distriktsveterinärerna har funnits sedan 1934 och är statligt anställda veterinärer som finns över hela landet. Idag arbetar både de statliga och de privata fältveterinärerna mer och mer med övergripande och strategisk besättningshälsovård, där den förebyggande veterinärvården är viktigare än att behandla enskilda djur. De så kallade nöthälsoveterinärerna är en grupp veterinärer som främst arbetar förebyggande. Flera av dem

Figur 9:8. Veterinär H. Hasselgren lyssnar på en ko, 1905. (Veterinärmuseet i Skara.)

Figur 9:9. Seminering på bete år 1950. (Veterinärmuseet i Skara.)

är anställda av så kallade husdjursföreningar som idag arbetar brett med förebyggande djurhälsovård men som har sin bakgrund i de seminföreningar som tidigare främst arbetade med fruktsamhet hos mjölkkor (Figur 9:9).

Majoriteten av de svenska mjölkorna blir idag dräktiga genom artificiell insemination (semin) och går alltså inte med tjur. Semin är en överlägsen metod för att nå ett snabbare avelsframsteg eftersom flera olika tjurar kan användas inom samma besättning samt att sperma kan köpas från andra länder. Det är dessutom betydligt bättre ur ett smittskyddsperspektiv att använda semin då användning av tjur är förenat med risker att få in nya sjukdomar i besättningen. Seminverksamheten i Sverige växte fram delvis som en del i arbetet med att utrota tuberkulos och brucellos; sjukdomar som kan spridas vid betäckning, och 1943 startade den första seminföreningen i Sverige

(Cerenius 2009). Från början var det enbart veterinärer som utförde inseminationerna. Dessa veterinärer kom ofta från Baltikum, varifrån de flytt under andra världskriget. Genom professor Nils Lagerlöfs försorg utbildades de i Sverige till seminveterinärer och blev en central och viktig resurs. Själva semineringarbetet togs så småningom över av specialutbildade seminörer eller veterinärassistenter, som från början ofta var kvinnor (Dyrendahl 1988). Idag heter yrket husdjurstekniker och de utför långt fler sysslor än att enbart seminera kor. Slutligen har vi myndighetsveterinärerna. Redan 1830 beslutade myndigheterna att alla svenska län skulle ha en anställd veterinär för att bekämpa infektionssjukdomar hos djur. Dessa veterinärer blev grunden till dagens länsveterinärer som utövar tillsyn på länsnivå. Jordbruksverkets veterinärer är i sin tur ansvariga för många frågor inom smitt- och djurskydd på riksnivå. Statens veterinärmedicinska anstalt (SVA), där jag själv arbetar, är en expertmyndighet för smittsamma sjukdomar hos djur. Idag arbetar ko-veterinärer på alla nivåer enligt vetenskap och beprövad erfarenhet. Men så har det inte alltid varit...

Som ångermanlänning vill jag här ge ett exempel på hur övergången mellan ålderdomlig och modern veterinärvård kunde se ut i 1800-talets Sverige. På den tiden utfördes de flesta djurbehandlingar av så kallade kloka gummor och gubbar. Veterinärer var en bristvara och Västernorrland hade under långa tider stått utan djurläkare. I Härnösand gick djurägarna till den beryktade Biskopsmartha eller till Byvallskan, då de behövde hjälp. Till denna miljö anlände Johan Andersson år 1845 för att bli länsdjurläkare.

Johan Andersson föddes 1817 i Skålleruds socken i Dalsland. Den 20 december 1844 avlade han djurläkarexamen vid veterinärinrättningen i Stockholm. En månad senare utnämndes Johan Andersson till länsdjurläkare (eller som han själv skrev; Läns Veterinär Läkare) i Västernorrlands län, en tjänst han innehade till sin död 1886. Dätidens länsdjurläkare kan kanske bäst beskrivas som en blandning mellan dagens länsveterinärer och distriktsveterinärer då deras arbete innehöll en hel del klinisk tjänstgöring vilket inte ingår i länsveterinärens arbetsuppgifter idag.

Under större delen av sina 45 år i länet var Johan Andersson bosatt i Gådeå utanför Härnösand. Tack vare Anderssons årsberättelser vet vi en hel del om honom och om hur han kämpade mot kvacksalveri och för en veterinärmedicin byggd på vetenskap. Det kan inte ha varit helt lätt då dätidens djurägare tycktes föredra kloka gummor och andra kvacksalvare framför utbildade veterinärer. Dagens läsare uppfattar nog flera av de, av lekmän, utförda "behandlingsmetoderna" som regelrätt djurplågeri. I en rapport från 1863 skriver Johan Andersson (med viss indignation) följande:

Kort efter min ankomst hit till orten blef jag anmodad af en Fru i Hernösand att lemna råd för hansas kokreatur, hvilket vid undersökningen befanns angripet af bröstlidande, och hvarföre medel ordinerades. Wid besöket dagen derpå, träffade

jag, vid inträdet i ladugården en så kallad klok Gumma. Tillfrågad af mig hvad hon hade i Ladugården att göra, svarade hon ” att hon lagat kon för det den var modstulen, och att detta tillgått på följande sätt: Med en sax hade kon blifvit klippt i venstra örat, derur med ord framtvingandes tre bloddroppar som gafs kon in, samt derefter den använda saxen blifvit satt i väggen ofvanför kons huvud – allt under läsning och korstecken. Efter denna underrättelse tillsade jag egarinnan att jag icke vidare befattade mig med den förtrollade kon. Åtta dagar derefter bönfölls om ytterligare hjälp för ifrågavarande kokreatur, då tillståndet befanns hjälplöst, och dog det kort derefter. Vid obduction å detsamma fanns en två tums lång nål i hjertspetsen (Andersson 1973 s. 540).

Johan Andersson skriver en hel del om vidskepliga behandlingar som utförts av kloka gummor och gubbar, inte bara bland allmogen ”utan äfven ibland de så kallade bättre personerna” (här menar han förstås Härnöborna). En ko som drabbats av *Stäka*, där huden torkat fast vid kons kropp (för en nutida veterinär tycks det röra sig om uttorkning), behandlades av en klok gumma genom att ett hål skars upp i huden varpå luft pumpades in med hjälp av en blåsbälg. ”Behandlingen” kan väl närmast liknas vid att djuret blir flått levande, med hjälp av luft som skiljer huden från musklerna. Man behöver väl inte nämna att kon blev dödssjuk efter behandlingen.

Johan Andersson förde en envis kamp mot vidskepelse och ”qvacksalveri” och tycks med tiden ha blivit en aktad man. I en nekrolog i Vesternorrlands Allehanda från 1886 kan man läsa:

I öfver 40 år har hr A. verkat pligttroget och samvetsgrant i sitt maktpåliggande kall. Han tillhörde en äldre skola, men var icke fremmande för nya framsteg. För djuren visade han sig hjerteöm och hans af en lång tids erfarenhet skärpta blick träffade mången gång det rätta säkrare än en och annan yrkesbroder med stor jargon och stora anspråk. A. var tvertom anspråkslösheten sjelf; vänlig, human tillmötesgående tillvann han sig aktning och tillgifvenhet och hans minne skall hos mången med tacksamhet länge bevaras (Andersson 1973 s. 544–545).

God djurvälfärd

För att djuren ska vara friska räcker det inte att förhindra smittor. Djuren måste också må bra. Jag vill påstå att vi i Sverige har en skötsel i världsklass, vilket avspeglar sig i hög produktion och låg sjuklighet. Förutom väl avpassat foder, moderna och funktionella byggnader och professionell hantering har vi också en av de strängaste djurskyddslagstiftningarna i världen. Den första svenska djurskyddsförordningen kom 1857 och den första djurskyddslagen kom 1944. Astrid Lindgren engagerade sig inte bara i barns rätt att få vara barn utan även i djurs rätt att få ha det bra och till hennes 80-årsdag 1988 kom så den moderna svenska djurskyddslagstiftningen, som ligger till grund för den lagstiftning vi har idag.

Sedan 2019 har vi en ny djurskyddslag som inte bara syftar till att säkerställa ett gott djurskydd, utan även till att främja en god djurvälstånd och respekt för djur, vilket är nytt i den nya lagen och visar på att synen på hur vi håller och behandlar våra djur utvecklas. Precis som synen på djur blir bättre förändras även lantbruket. Traditionellt sett har korna i Sverige hållits uppbundna i bås, men allteftersom besättningarna blivit större har fördelen med att ha kor i lösdriftssystem ökat och sedan 2007 är det heller inte längre tillåtet att bygga ladugårdar för bundna kor. Förutom att kornas möjlighet att röra sig kraftigt begränsas när de står i bås så ökar även risken för att de blir smutsiga av gödsel och får problem med bland annat juverinflammationer. Detta löste man förr med så kallade "kodressörer" som genom en elstöt skulle få korna att gödsla i gödselrännan istället för på båspallen. Dessa förbjöds 1994, då de inte ansågs förenliga med ett gott djurskydd. I djurskyddslagen står det också att djur ska behandlas väl och skyddas mot onödigt lidande och sjukdom samt att de ska ges möjlighet att bete sig naturligt (Djurskyddslag (2018:1192); Djurskyddsförordning (2019:66)). Just möjligheten att bete sig naturligt har fått större vikt i den nya djurskyddslagen. För nötkreatur innebär naturligt beteende bland annat att de kan röra sig, får gå på bete och umgås med andra nötkreatur. Mjölkkor i gamla stallar får fortfarande hållas uppbundna, men sedan 2017 ställs krav på att stutar och tjurar över 6 månader ska hållas i lösdrift. Att hålla djuren på bete har positiva effekter på djurens hälsa och i Sverige ställs krav på att nötkreatur över 6 månaders ålder ska få gå på sommarbete. Det är även reglerat att kalvar inte får hållas bundna och från två månaders ålder ska de normalt sett hållas tillsammans med andra kalvar eller nötkreatur. Det ställs även krav på att kalvar ska få råmjölk och ha tillgång till grovfoder, vilket är viktigt för djurens hälsa. Uppfödning av så kallade "gödkalvar" är därför inte tillåtet i Sverige. Kalvar får inte avhonas eller kastreras utan bedövning i Sverige, vilket är vanligt i många länder utanför EU. Nötkreatur (eller andra djur) får heller inte slaktas utan föregående bedövning. Detaljerad lagstiftning för nötkreatur regleras i Statens jordbruksverks föreskrifter och allmänna råd om nötkreaturshållning inom lantbruket m.m. (SJVFS 2019:18). Jordbruksverket har det övergripande ansvaret för att upprätthålla och utveckla djurskyddet i hela landet.

Avel för friska djur

Britt Berglund, professor i tillämpad husdjursgenetik på Institutionen för husdjursgenetik, Sveriges lantbruksuniversitet, sammanfattar i en nyligen publicerad artikel i *Svensk veterinär-tidning* sin syn på det unika nordiska avelsarbetet: Sverige har sedan 1980-talet haft ett brett avelsmål inom mjölkproduktionen där många andra länder ensidigt har avlat för hög mjölkproduktion. En förutsättning för detta har varit vårt omfattande och högkvalitativa registrerings-system som sedan länge finns i Sverige och i de övriga nordiska länderna. En

stor del av avelsarbetet sker idag i samarbete mellan Danmark, Finland och Sverige. Målet är en miljövänlig och djurvänlig produktion som lönar sig. Det nordiska totalindexet (NTM) som beräknas för nordiska röda raser, holstein (tidigare svensk låglandsboskap, SLB) och jersey är det mest omfattande avelsmålet världen över. De egenskapsgrupper som ingår är; honlig fruktsamhet, kalvningsförmåga, juverhälsa, övrig hälsa, klövhälsa, livslängd, mjölkbarhet, lynne, mjölkindex, tillväxt, ungdjursöverlevnad, ben samt juverform.

Det är som synes inte bara rena produktionsegenskaper. Det nordiska totalindexet är skraddarsytt för nordiska produktionsförhållanden och nordiska mjölkbönder har varit med och utformat det. Tack vare flera decenniers avelsarbete för en robust ko så är vår röda ras (svensk röd- och vit boskap, SRB) ett konkurrenskraftigt alternativ till holstein på grund av bättre fruktsamhet och hälsa. Detta har resulterat i en stor export av den röda rasen till många länder, bland annat till USA, eftersom amerikanarna tidigare selekterade enbart på hög avkastning och exteriör (Berglund 2019).

Varför ska korna vara friska?

Vinsterna med att utrota eller hålla nere smittsamma sjukdomar är flera. Självklart mår friska kor bättre än sjuka, och frihet från sjukdomar är därför en viktig välfärdsaspekt. Ökad sjuklighet leder till ökade behandlingkostnader och en ökad antibiotikaanvändning. Flera sjukdomar, som till exempel bovin virusdiarré (BVD), sänker immunförsvaret och gör djuren mottagliga för andra sjukdomar, vilket i sin tur också leder till ökad medicinering. Dessutom leder sjuklighet till minskad produktion. Friska kor är alltså lönsamma kor. Om korna är friska och producerar mycket mjölk under ett långt liv är de också mer klimatsmarta än lågproducerande, sjukliga kor som slås ut i förtid. Svensk mjölk har cirka 45 procent lägre klimatpåverkan än världsgenomsnittet (Berglund 2019).

Det finns också en genetisk variation i metanproduktion som möjliggör att i framtiden avla för minskad klimatpåverkan i mjölkproduktionen. Men redan idag görs ett ganska bra arbete att minska klimatpåverkan genom de egenskaper som ingår i avelsmålet. Hållbara och friska kor tillsammans med ett effektivt djurflöde är de viktigaste faktorerna för en minskad klimatpåverkan (Berglund 2019). Dessutom bidrar det svenska beteskravet till att bevara den biologiska mångfalden.

En sjuk ko måste få behandling och ibland behöver kon antibiotika för att bli frisk. Genom att veterinären gör ett klokt antibiotikaval minskar risken för resistent bakterier. Det allra bästa är förstås att korna inte blir sjuka. Därför är förebyggande djurhälsovård den viktigaste hörnstenen i arbetet för att ytterligare minska användningen av antibiotika i mjölkproduktionen.

Antibiotikaanvändning och djurvälstånd

Antibiotika används för att bekämpa bakteriella sjukdomar. Vi har på ganska kort tid blivit helt beroende av dessa mediciner inom både djur- och människosjukvård. Ett problem med antibiotika är att de leder till att bakterierna utvecklar antibiotikaresistens vilket gör antibiotikan överksam. Det är därför viktigt att antibiotikan som används har så liten effekt på resistensutvecklingen som möjligt:

- Antibiotika med ett smalt spektrum är verksamma mot relativt få bakterier, men å andra sidan utvecklas inte resistens lika lätt.
- Bredspektrumantibiotika är verksamma mot många olika sorters bakterier, men driver också fram antibiotikaresistens i större omfattning.

Det är därför önskvärt hos både folk och få att använda antibiotika med så smalt spektrum som möjligt. De flesta bakterier som orsakar sjukdom hos kor i Sverige är fortfarande känsliga för och därmed behandlingsbara med vanligt smalspektrigt penicillin. Resistenta bakterier är med andra ord ovanliga bland svenska kor, vilket till stor del beror på våra friska kor och en klok antibiotikaanvändning. Friska djur behöver inte antibiotika!

Vad innebär då en klok antibiotikaanvändning? Främst att antibiotika bara används när det verkligen behövs, till sjuka djur och inte i förebyggande eller tillväxtbefrämjande syfte. Vidare att smalspektriga antibiotika, som penicillin, används i första hand samt att de bredspektrumantibiotika som Världshälsoorganisationen (WHO) listat som kritiskt viktiga för människor används mycket sparsamt till djur. Antibiotika ska bara användas till bakterieorsakade sjukdomar på djur som har en god chans att tillfriskna efter en antibiotikakur.

Sverige var först i världen (1986) med att förbjuda antibiotika som tillväxtbefrämjare och idag har Sverige lägst antibiotikaanvändning till livsmedelsproducerande djur i hela EU. Antibiotikaanvändningen till svenska mjölkkor är mycket låg vid en internationell jämförelse. Omkring 87 procent av all antibiotika som används till mjölkkor i Sverige är smalspektrigt penicillin (Växa Sverige, 2019c), vilket är bra ur resistenssynpunkt. En annan skillnad mellan Sverige och många andra länder är att vi i första hand behandlar individuella djur istället för grupper. Vid gruppbehandling kommer friska djur också att behandlas med antibiotika och varje behandling av ett friskt djur är en onödig behandling. Inte heller använder vi i Sverige antibiotika för att rutinmässigt förebygga sjukdom, vilket förekommer i andra länder.

Vad händer om vi inte kan använda antibiotika längre? Att inte kunna använda antibiotika alls skulle i många fall leda till ökat djurlidande, ökad smittspridning och försämrad ekonomi för lantbruksföretaget (Wallgren et al. 2012). Fler djur skulle sannolikt avlivas eller slaktas istället för att behandlas. En begränsning i antibiotikaanvändningen skulle dock leda till ett ökat fokus på

förebyggande djurhälsovård och alternativa behandlingsmetoder. Än så länge får vi använda antibiotika till djur i Sverige, och än så länge är våra svenska kors bakteriella sjukdomar i de flesta fall behandlingsbara med vanligt penicillin. Det är en situation vi ska vara tacksamma för och fortsätta att värna om.

Slutord

Vi i Sverige kan känna oss trygga med att våra svenska nötkreatur är friska och att antibiotikaanvändningen är låg. Kloka mjölkproducenter och duktiga rådgivare bidrar varje dag till att bevara vår goda situation. Om du är intresserad av historiska aspekter på djursjukdomar och veterinär verksamhet rekommenderar jag ett besök på Veterinärmuseet i Skara.

Tack

Tack till Erika Chenais, Karin Persson Waller, Emma Hurri SVA, Britt Berglund, Renée Båge och Elina Åsbjer SLU, för konstruktiv granskning av hela eller delar av texten. Tack till Veterinärmuseet i Skara för lån av bilder.

Figur 9:10. Kapitelförfattaren med en tjur av herefordras. (Foto: Viktoria Vennström.)

Källor och litteratur

- Andersson, Johan, 1973: Vidskepelse och kvacksalveri i samband med djursjukvård i södra Ångermanland (1863). *Svensk veterinärtidning* nr 25. S. 540–545.
- Berglund, Britt, 2019: Mjölkköavel med helhetssyn. *Svensk veterinärtidning* nr 5. S. 22–25
- Cerenius, Folke, 2015: *Det svenska djursmittskyddets historia*, I-III. Veterinärhistoriska museet i Skara. Meddelande nr 53 (I-III).
- Dahlberg, Camilla, 2010: Bevarande av svensk låglandsboskap. Examensarbete i husdjursvetenskap. SLU. Uppsala.
- Djurskyddsförordning (2019:66), SFS nr: 2019:66.
- Djurskyddslag (2018:1192), SFS nr: 2018:1192.
- Dyrendahl, Ivar, 1996: *Peter Hernquists Sjukdomslära – husdjurens inre sjukdomar: en handskrift om 1700-talsmedicin vid Veterinärinrättningen i Skara*. Stockholm: Kungl. Skogs- och lantbruksakademien.
- Dyrendahl, Ivar, 1988: Seminverksamheten och dess utveckling. *Kungl. Skogs- och Lantbruksakademiens tidskrift. Supplement* 20. S. 263–279.
- Jordbruksverket, 2005: *Svenskt jordbruk i siffror 1800–2004*. Statistik från Jordbruksverket. Statistikrapport 2005:6.
- Jordbruksverket, 2019: *Antal nötkreatur i december 2018*. JO 23 SM 1901.
- Statens jordbruksverks föreskrifter och allmänna råd om nötkreaturshållning inom lantbruket m.m. (SJVFS 2019:18) Saknr L 104.
- Växa Sverige, 2019a: Husdjursstatistik.
- Växa Sverige, 2019b: Redogörelse för husdjursorganisationernas djurhälsovård 2017/2018.
- Växa Sverige, 2019c: Sammanställning av behandlingsincidens med antibakteriella medel för systemiskt bruk (ATC-grupp QJ01) i kokkontrollanslutna besättningar, 2001–2018.
- Wallgren, Per, de Verdier, Kerstin, Sjölund, Marie, Zoric, Mate, Hultén, Cecilia, Ernholm, Linda och Persson Waller, Karin, 2012: Hur mycket kostar sjukdomar för lantbrukets djur? Rapport: Anslagspost 2 från SJV:s anslag 1:7, bekämpande av smittsamma husdjursjukdomar. SVA.

Medverkande författare

Camilla Eriksson, Försteforskare vid FOI, Totalförsvarets forskningsinstitut, Stockholm.

Anne-Sofie Gräslund, Professor emerita, Institutionen för arkeologi och antik historia, Arkeologi, Uppsala universitet.

Annika Karlholm, Forskningsarkivarie, Avdelningen för arkiv och forskning i Uppsala, Institutet för språk och folkminnen.

Tommy Kuusela, Forskningsarkivarie, Avdelningen för arkiv och forskning i Uppsala, Institutet för språk och folkminnen.

Jesper Larsson, Akademiforskare, Kungl. Vitterhetsakademien. Avdelningen för agrarhistoria, Institutionen för stad och land, Sveriges lantbruksuniversitet.

Katharina Leibring, Förste forskningsarkivarie, Avdelningen för arkiv och forskning i Uppsala, Institutet för språk och folkminnen.

Carin Martiin, Universitetslektor, Avdelningen för agrarhistoria, Institutionen för stad och land, Sveriges lantbruksuniversitet, Uppsala.

Ylva Persson, Forskare, biträdande statsveterinär, Statens veterinärmedicinska anstalt, Uppsala.

Ingvar Svanberg, Senior forskare, Institutet för Rysslands- och Eurasienstudier, Uppsala universitet.

Nötkreaturens betydelse för människan kan inte överskattas. Kor, tjurar och oxar har producerat inte bara kött, mjölk och gödsel utan också skinn, blod, horn och ben. De har stått för muskelkraft och präglat det svenska landskapet genom sitt bete och människans foderinsamlande. De bidrar med en rad ekotjänster och gynnar den biologiska mångfalden. Varierande aspekter av nötkreaturens betydelse och villkor i Sverige från stenålder fram till våra dagar tecknas här av nio forskare ur olika ämnesperspektiv.

Titel av Allmännens

Institutet för
språk och
folkminnen

ISBN 978-91-86959-70-8